

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

2^e JAARGANG, NR. 5 - SEPTEMBER-OKTOBER 1983

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Deel 2 n - Halle-Vilvoorde	990 F
Deel 3na - Antwerpen	990 F
Deel 3nb - Antwerpen	1.100 F
Deel 4na - Gent	990 F
Deel 4nb - Gent Noord/Oost	990 F
Deel 4nb - Gent Zuid/West	990 F
Deel 4nc - Gent 19de- en 20ste-eeuwse stadsuitbreiding	990 F
Deel 4nd - Gent Randgemeenten	1.090 F
Gratis bijlage bij 4nc-4nd: Architecturale verantwoording Arr. Gent	
Delen 5n1/5n2 - Aalst	1.980 F
Delen 6n1/6n2 - Hasselt/Sint-Truiden	1.980 F
Delen 7n1/7n2 - Sint-Niklaas	1.980 F
Deel 8n - Veurne	1.350 F
Brussel-Hoofdstad, urgentie-inventaris	580 F
Stads- en dorpsgezichten	900 F

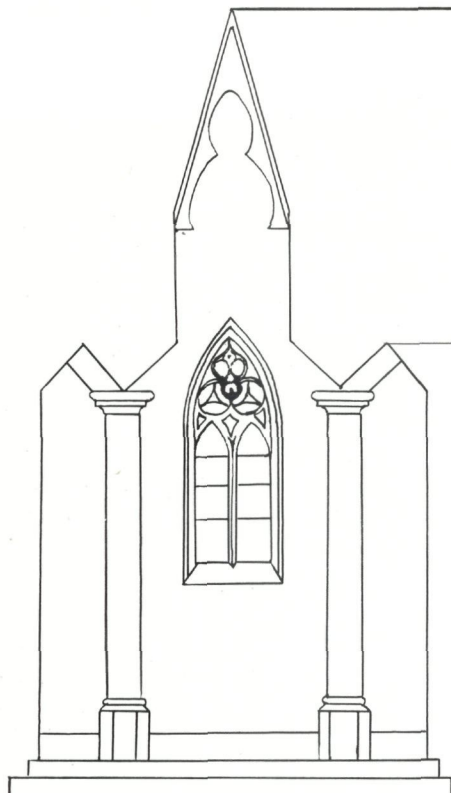
In voorbereiding: deel 9n - Mechelen

*Verkrijgbaar in de boekhandel
of bij*

*Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Begijnhoflaan 464, 9000 Gent
tel. 091/23.48.97*

HEDENDAAGSE METHODEN BIJ DE ZACHTE RESTAURATIE VAN GEBOUWEN EN MONUMENTEN

- Constructieve scheurinjectie
- Dichtende scheurinjectie
- Consolidatie van hout en steen
- Restauratie van steen
- Restauratie van beeldhouwwerk
- Behandeling tegen stijgend muurvocht

- Restauratie van hout
- Constructieve restauratie van houten draagbalken
- Curatieve en preventieve behandeling van hout
- Antizwambehandeling

Met behulp van 'zachte' polymeertechnische middelen als:

- epoxyharsen
- polyurethanen
- silicoonharsen

N.V. RESIPLAST

Bistweg 80 - 2250 Broechem - Tel. 03/485.62.31

VERROEST!

**SPROETEN OP
MIJN VERWAR-
MINGSBUIIS!!!**

Je hebt anti-roestmiddelen. En je hebt NOVEROX. Dat verandert roest in een stabiele metaalverbinding. Geeft een permanente roestbescherming.

En is blijvend werkzaam. Reken definitief af met roest. Met NOVEROX.

noverox®

VERWIJDERT, BESTRIJDT, VOORKOMT ROEST.

Verkrijgbaar bij de doe-het-zelf- en ijzerwaren winkels, verhandel in autoshops; inlichtingen Viba Brussel, telefoon 02-21 92 830.

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Erratum: in M&L 2, 4 (p. 49) werden enkele bedragen verkeerd afgedrukt.
De juiste prijzen zijn als volgt:

Deel 2n Halle-Vilvoorde: 990 fr.
Deel 3 na Antwerpen : 990 fr.
Deel 4 na Gent : 990 fr.
Bijlage 4n : gratis bij 4nc of 4nd
120 fr. indien afzonderlijk
Delen 5n1/5n2 Aalst : 1.980 fr.

In voorbereiding: deel 9n-Mechelen zal begin 1984 verkrijgbaar zijn in de boekhandel.

*Met uitzondering van deel 1-Leuven kunnen alle volumes van deze prachtreeks ook besteld worden bij
Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97.*

WOONERVEN in een globale stedebouwkundige visie

WOONERVEN

in een globale stedebouwkundige visie

*Ruimtelijke ordening, Landinrichting
en natuurbehoud
Bestuur van de Stedebouw
en de Ruimtelijke ordening*

Technische gegevens: 200 bladzijden - 590 fr. - 2 kleuren
- kaft: 4 kleuren

Inhoud: de verschillende hoofdstukken handelen over:

- kennismaking met het woonerf
- een nieuw stedebouwkundig perspectief
- het woonerf als onderdeel van een maatregelenpakket
- de „andere” straatverbeteringen
- de vormgeving van het woonerf
- de ontwerpmethodiek
- synthese van de vormgevings- en beoordelingscriteria
- diverse aspecten
- samenvatting der bevindingen

verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever

Snoeck-Ducaju & Zoon, n.v. Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97

**Spectron herstelt, onderhoudt
en injecteert alle soorten
bouwwerken.**

Spectron N.V. Injecteerbedrijf

Liersesteenweg 36, B-2800 Mechelen Telefoon (015) 21.99.02

Solar n.v.

Afd. Restauratietechnieken

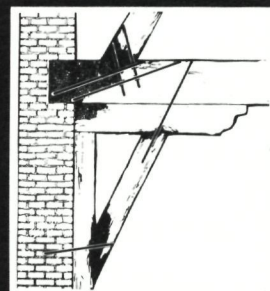
Kleine Breedstraat 51
2700 SINT-NIKLAAS
03/776.91.62-777.62.23

Officieel licentiehouder Renofors-Beta-systeem

ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding - vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie - houtbehandeling - brandremming

POLYMEERCHEMISCHE HOUTRESTAURATIE

volgens het, reeds in meer dan duizend kerken,
kastelen, raadhuisen, paleizen en woonhuizen
toegepaste **renofors - beta - systeem**
(Belgisch Octrooi nr. 793.103)

Gratis advies & bestek

Start met profijt...

**Wij verlaagden ons tarief tot het uiterste minimum:
0,70% per maand VOOR IEDEREEN**

Geleend bedrag (*)	Maandelijke aflossing nieuwe wagen (42 m.)		TOTALE BESPARING bij een KB-AUTOLENING
	KB-tarief	Wettelijk maximum tarief	
100.000	3.080	3.410	13.860
150.000	4.621	5.086	19.530
200.000	6.161	6.741	24.360
250.000	7.702	8.402	29.400
300.000	9.242	10.082	35.280

Een KB-Autolening sluiten gaat vlot en met
een minimum aan formaliteiten.

Even binnenlopen in een KB-kantoor ...
en het is zó gebeurd.

(*) Het ontleend bedrag mag hoogstens 85%
bedragen van de totale factuurprijs (BTW inclusief).

KREDIETBANK
Service begint bij het betere onthaal.

Steeds in voorraad
Tientallen soorten

Kasseien

---

in natuursteen

**Kasseien, mozaïekkeien,
kasseitegels**

nieuw - herbruik

voor bestrating van : - dorpskernen
- wandelstraten
- monumenten
- villa's
- nijverheid
- parkeerplaatsen
- restauratiewerken
- park en tuin.
terrassen

Waardebestendig
Tijdsbestand

Van Camp

**Pater Nuyenslaan 60
2230 Schilde
Tel. : (03) 353.87.66**

RIETEN DAKEN

WILLY IBENS

P.V.B.A.

Brandbeveiligde daken

Rietmatten en rietplaten

Restauraties

Nieuw en herstellingswerk

Isolatiewerken met rustieke rietplaten

Gratis dokumentatie

Leopoldslei 161 2130 Brasschaat Tel. (03) 651 53

Lijst der beschermde
monumenten, stads- en
dorpsgezichten en
landschappen in Vlaanderen

Van Loghum Slaterus/Antwerpen

Deze nieuwe **Lijst der beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen in Vlaanderen** (zie M&L 2,4 - pagina 52) kunt u bestellen bij Snoeck-Ducaju & Zoon door voorafgaande overschrijving van 1.795 fr. (verzending en BTW inbegrepen) naar rek. nr. 290-0204513-58 van *Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97*, en door het zenden van onderstaande bestelkaart naar hetzelfde adres.

Ik bestel ..... exempla(a)r(en) van de **Lijst der beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen in Vlaanderen** tegen 1.795 fr./stuk (verzending en BTW inbegrepen) en stort ..... fr. op rekening nr. 290-0204513-58 van Snoeck-Ducaju & Zoon.

Naam: .....

Adres: .....

Datum: ..... **Handtekening:** .....

*Dendermonde: wederopgebouwde huizenrij
op de Grote Markt*
(foto J. Dirckx)

Redactie

Administratie voor Ruimtelijke Ordening en
Leefmilieu, *Monumenten- en Landschapszorg*,
Belliardstraat 32, 1040 Brussel.
Tel. 02/230.39.73.

Eindredactie en lay-out: H. Stynen.
Redactiesecretariaat: M. Hoflack.
Productie, promotie en lay-out BK: M. Rama-
kers.
Zetwerk: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M. Celis, W. Claes, H. Craeybeckx (voorzitter
K.C.M.L.), A. Demey, J. De Schepper,
E. De Temmerman (afgevaardigde van
Gemeenschapsminister K. Poma),
M. Fierlafijn, M. Hoflack, C. Lievens,
H. Jult, M. Ramakers, H. Stynen,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche.

De verantwoordelijkheid voor de
gepubliceerde artikels berust uitsluitend
bij de auteurs. Alle rechten voor het
reproducen, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Redactioneel

7

De wederopbouw van Dendermonde als constructie van een artificieel decor

9

M. Smets en K. Verbruggen

De doorwerking van een verfraaiingsgedachte tijdens de wederopbouw: het plan Viérin voor Nieuwpoort (1906-1920)

20

H. De Laet

Antwerpen, Lier en Mechelen: een debat over stedenbouw en architectuur naar aanleiding van drie wederopbouwwedstrijden

31

R. De Meyer

Profiel: Architect Richard Acke (1873-1934) en de woningbouw in de frontstreek

42

H. Stynen

Van stadsbouwkunst tot stedenbouwkunde: een modernistische oefening van Raphaël Verwilghen

54

P. Uyttenhove

M&L Binnenkrant

[1 - 8]

Summary

69

Jaarabonnementen:

België: 690 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 150 fr.).

CJP'ers betalen 600 fr.

Buitenland: 840 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in met het eerstvolgend nummer (tenzij u dit expliciet anders vermeldt) na overschrijving van het abonnementsgeld naar rek. 445-3608261-22 van Snoeck-Ducaju & Zoon, N.V., Abonnementen M & L, Begijnhoflaan 464, 9000 Gent (tel. 091/23.48.97).

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Advertentiewerving:

De Ganzerik, Postbus 71, 8000 Brugge 1. Tel. 050/33.82.20.

Druk: Snoeck-Ducaju & Zoon

Redactioneel

Tot vóór een tiental jaren was het ondenkbaar geweest dat enige serieuze belangstelling opgebracht zou worden voor de wederopbouwarchitectuur van na de eerste wereldoorlog. De al of niet getrouwe 'reconstructies' of 'restauraties' van grote monumenten uitgezonderd, werd aan deze architectuur weinig aandacht geschonken.

Ze werd als 'vieux-neuf', - oud-nieuw - bestempeld en als dusdanig naar het rijk van de vervalsing en de pastiche verwezen. We laten hier in het midden of de geaccepteerde reconstructies van monumenten, zoals bijvoorbeeld de Hal van Ieper, niet evenzeer historische vervalsingen zijn.

Binnen het ideaal van de moderne architectuurbeweging én van de hedendaagse monumentenzorgfilosofie zoals verwoord in het Charter van Venetië (1964), kon deze architectuur evenmin een plaats krijgen. In de geschiedschrijving werd zij bovendien ofwel niet ofwel marginaal en dan meestal in negatieve zin onder ogen genomen. Het eerste deel van de inventarisreeks *Bouwen door de Eeuwen heen*, verschenen in 1971 en handelend over het arrondissement Leuven, is kenschetsend voor de toenmalige opvattingen. Inmiddels zijn deze - voor wat de inventarisatie betreft - gevoelig verschoven en verruimd.

Als we de taak van monumentenzorg zien als het zorgend omgaan met het historisch gegroeide patrimonium deel uitmakend van de totale gebouwde omgeving, ligt het voor de hand dat monumentenzorg zich, zonder exclusieven en zonder vooringenomenheid, moet bezighouden met de vraag hoe deze materiële omgeving tot stand komt. Het gaat dan niet louter om het beschrijven van het gebouwenbestand maar ook om het begrijpen hoe deze configuratie vorm heeft gekregen. Dit begrijpen is fundamenteel, niet in het minst omdat de recuperatie al te makkelijk om de hoek komt kijken. Vanuit de kunsthistorische wereld zit het gevaar vooral in de inkapseling en toeëigening in de 'stijlgeschiedenis', waar de wederopbouwarchitectuur zich overigens bij uitstek toe leent; zij is immers overdadig 'stijlvol'. Na de officiële aanvaarding en consecratie van de 19de eeuw is er immers slechts een kleine stap te zetten.

In de actuele context van het architectuurgebeuren is de kritiekloze recuperatie van deze wederopbouwarchitectuur en aanleg evenmin denkbeeldig. Al wie open oog heeft voor formele, ruimtelijke en architecturale kwaliteiten, zal moeten toegeven dat bepaalde realisaties getuigen van een zeldzaam geworden zin voor homogeniteit en afwisseling in aanleg en opbouw; kwaliteiten die zich heden ten dage al te zelden manifesteren. In beide gevallen kan echter gesteld worden dat het beeld voor de realiteit geschoven wordt en dat de reële mechanismen verborgen blijven of versluierd worden. Het leek ons dus van het grootste belang dat in de hiernavolgende bijdragen van binnenuit, met een zo groot mogelijke openheid - ook naar de aard van de bronnen toe - en uitgaande van de materiële feiten, getracht wordt het maatschappelijk proces te begrijpen waarbinnen deze materialiteit tot stand komt. Het gaat niet om nostalgie, maar wel om inzicht.

Dat zich in deze optiek spanningen kunnen voordoen blijkt reeds uit de eerste bijdrage van **Marcel Smets en Koen Verbruggen** over de „rijkelijke” **wederopbouw van een rij van zes huizen op de Dendermondse Grote Markt**. De som van de geleverde inspanningen om deze artistieke reconstructie te realiseren staat in schril contrast met de minimale en schoorvoetende stappen die door het toenmalige stadsbestuur werden ondernomen om het overgrote deel van de werkende bevolking een fatsoenlijk onderdak te bezorgen. Op zichzelf is deze vergelijking misschien te gemakkelijk en zelfs triviaal, maar ze zegt veel over de obsessie waarmee toen het herstel van het 'decor', volgens de 'goede smaak' werd nagestreefd.

Herman De Laet neemt in zijn artikel over de **wederopbouw van Nieuwpoort** de draad van het verhaal op halfweg de 19de eeuw. Glashelder wordt aangetoond hoe de **verfraaiingsgedachte** via diverse mutaties en verschuivingen, in de wederopbouw uiteindelijk haar bekroning heeft gekend. Hierbij worden echter zowel de historische groei van de stad als de authenticiteit van de lokale architectuur genegeerd en opzijgeschoven, om een nieuwe 'historische' stad en architectuur te scheppen conform aan het beeld van de burgerlijke stad dat reeds zolang werd voorbereid. Van deze ingreep, in laatste fase vooral het werk van architect Jozef Viérin, werd verwacht dat zij de hefboom zou betekenen voor een nieuwe welvaart.

Architectuurwedstrijden werden na de oorlog veelvuldig uitgeschreven om voor verwoeste stadsgedeelten, ook op stedenbouwkundig gebied, ideeën en oplossingen te vinden. Theoretisch waren dit voor de deelnemende architecten uitgelezen kansen om hun kunnen naar waarde te laten schatten én hun tanende maatschappelijke positie op te vijzelen. De resultaten van de **wedstrijden in Antwerpen, Mechelen en Lier** die **Ronny De Meyer** in zijn bijdrage doorlicht, geven ons integendeel een beeld van het maatschappelijk vacuüm waarin de architect beland is. Hij vermag niet meer het beeld tot realisatie te brengen. De wederopbouwwedstrijden lijken eerder schijnvertoningen die de architect toelieten tijdelijk te ontsnappen aan het conflict tussen ontwerp en produktie van de omgeving.

In deze wederopbouwperiode zet de evolutie aan **van de negentiende-eeuwse stadsbouwkunst** - de 'esthétique des villes' - **naar het moderne stedenbouwkundige denken**. Hieraan is de bijdrage van ingenieur Raphaël Verwilghen - zeker in de Belgische context - van onmiskenbaar belang geweest. **Pieter Uyttenhove** confronteert in een genuanceerde beschouwing de dynamische, globale aanpak van Verwilghen met de statische, paternalistische visie van de lokale Leuvense specialisten op de wederopbouw van het **Leuvense stadshart**. Wie met de actuele situatie van de Grote Markt te Leuven vertrouwd is, zal met stijgende interesse de standpunten en discussies die in deze bijdrage aan bod komen, in zich opnemen.

Dezelfde Raphaël Verwilghen heeft overigens in de wederopbouw, als hoofd van de bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten, een zeer belangrijke en stimulerende rol gespeeld. Hij was het die een programma op touw zette enerzijds voor de bouw van modelhoeven - gekoppeld aan een herverdeling en herschikking van het landbouwareaal in de frontstreek - en anderzijds voor de bouw van goedkope woningen. In het kader van deze **volkswoningbouw** werden een aantal experimenten opgezet en een aantal wijken gerealiseerd waartoe de **Kortrijkse architect Richard Acke** belangrijke bijdragen heeft geleverd. Het leek ons interessant, in de context van dit wederopbouwnummer, het aandeel van Acke in deze inspanningen op te nemen in een - zij het summier en voorlopig - totaaloverzicht van zijn activiteit.

Tenslotte willen we nog vermelden dat alle medewerkers aan dit nummer op een of andere manier betrokken zijn bij de voorbereiding van een tentoonstelling over de wederopbouw in België, die door het **Centrum voor Stedenbouwkundige geschiedschrijving V.Z.W.** wordt uitgewerkt in opdracht van het **Gemeentekrediet van België**. Deze tentoonstelling zal plaatsvinden eind 1984.

De M&L-lezer krijgt in dit nummer alvast een aperitief aangeboden.

Vorige pagina: project van architect P. Bonduelle voor de toegang van de Brusselsestraat te Leuven. (L'Emulation, 1921)

Volgende pagina: een geïdealiseerd wederopbouwplan voor het centrum van Dendermonde door col. De Pauw en ir. Dosveld, november 1919. (Coll. Stadsmuseum Dendermonde)

De wederopbouw van Dendermonde als constructie van een artificieel decor

Marcel Smets en Koen Verbruggen

In juli 1914, kort vóór de Duitse inval, werden in ijltempo de verouderde en sedert 1906 door het leger verlaten verdedigingswerken van Dendermonde weer in gereedheid gebracht (1). Mede daardoor werd Dendermonde de inzet van een hevige strijd. Op 5 september 1914 werd de stad door Duitse soldaten bezet en geplunderd. De achtergebleven burgers kregen twee uur de tijd om hun woning te verlaten, waarna de bebouwing systematisch met benzine werd besprenkeld en in brand gestoken. Nadien werd de stad nog negen maal beschoten door zowel Belgische als Duitse artillerie (2).

De gevolgen van deze vernieling waren catastrofaal. Van de 2.239 panden werden er 1.252 volledig verwoest, en 889 ingrijpend beschadigd (3). Ook de historische, meestal openbare gebouwen gingen in de vlammen op. Slechts 98 arbeiderswoningen, hoofdzakelijk van 19de-eeuwse speculatieve oorsprong, bleven intact.

Voor de teruggekeerde bewoners, waarvan het aantal in de lente van 1915 reeds tot 6.500 van de oorspronkelijke 10.250 opliep (4), betekenden de verwoestingen een onbeschrijfelijke woonellende. Men huisde in kelders en bergingen, in opgelapte woningrestanten en in der haast tot noodwoning omgevormde kazematten. De enkele kranteknipsels die hierover zijn bewaard, geven slechts summiere aanduidingen van wat ongetwijfeld voor velen een dagelijkse strijd voor een menswaardig overleven is geweest (5).

Tegen deze achtergrond van voortdurende teleurstelling en ergernis, klinkt de haast exclusief formele bekommernis van lokale beleidsvoerders pijnlijk ongeloofwaardig. Daarom, en om de overtuigdheid in de eigen prioriteiten die er uit naar voren komt, verdient het verhaal van deze op zichzelf vrij onbelangrijke reconstructie van enkele neo-gevels op de Dendermondse Grote Markt, onze aandacht. Het toont aan hoezeer — zelfs in de meest dwingende omstandigheden — de realisatie van de gebouwde omgeving wordt beïnvloed door keuzes die een eigen leven leiden. Het wijst op het belang van de onderhuids meegedragen vormconceptie, ook wanneer die door de pragmatische urgentie van het ogenblik ogenschijnlijk lijkt voorbijgestreefd.

Plan van Dendermonde, opgesteld door de Zwitserse architect Probst. De vernielde panden zijn in het zwart aangeduid.

Een gehypothekeerde wederopbouw

Door het samengaan van verschillende factoren, is de wederopbouw in Dendermonde erg moeizaam van de grond gekomen. De krampachtige esthetiserende bemoeienis en de stringente inzichten inzake rooilijnpositie en gevelopbouw die ermee samenhangen, zijn aan deze achterstand niet vreemd. Gelet op de minimale invloed die er op de bebouwing van is uitgegaan, mag haar belang echter ook niet worden overschat.

De wederopbouwactiviteit werd vooral belemmerd door structurele problemen, waarvan de voorafgaande oplossing de globale wederopbouwconceptie van de gehavende binnenstad belastte (6). Door haar specifieke oorsprong als vestingstad, lag Dendermonde immers geprangd tussen uitgebreide vestingen. Het beperkt stedelijk gebied van 60 ha werd over heel zijn omtrek omgeven door militaire bolwerken, met een totale oppervlakte van 72 ha. Uitbreiding was, door de aanzienlijke breedte van de militaire installaties, nagenoeg onmogelijk. De toegang tot de stad werd bemoeilijkt door loopbruggen en smalle poorten.

Door deze afsnoering geschiedde de 19de-eeuwse industrialisatie en bevolkingstoename door intensieve verdichting. Hoewel een overloop plaatsvond naar het nabijgelegen Sint-Gillis (7), was de hele binnenstedelijke oppervlakte daarom reeds vóór de oorlog opgebruikt.

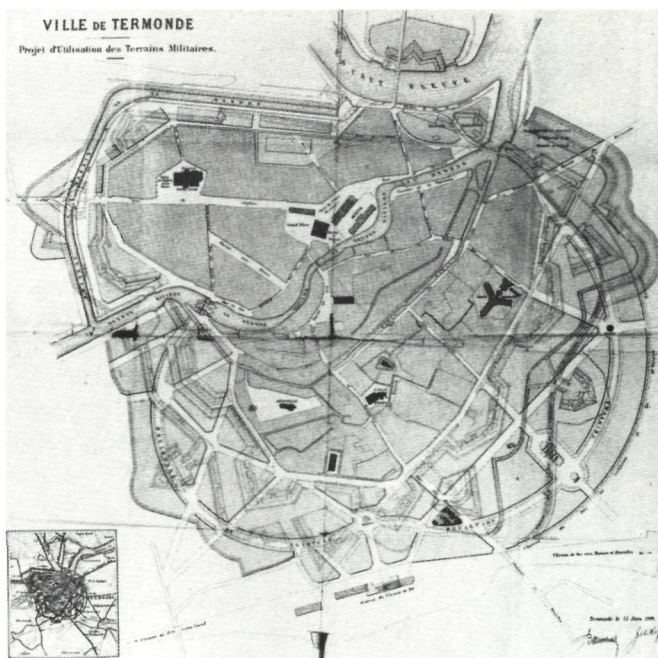
Vanaf het ogenblik dat de verouderde vestingwerken hun militaire functie verloren, trachtte Dendermonde de betreffende terreinen te verwerven. De aankoop verliep echter uitermate moeizaam, zelfs nadat in 1906, bij Koninklijk Besluit, beslist werd de militaire installaties op te geven. Omdat de Staat, door de verkoop van deze en andere domeinen, de aanleg van nieuwe forten wilde financieren, werd een zó hoge prijs gevraagd, dat de koop bij het uitbreken van de oorlog nog steeds niet was doorgegaan.

Ondertussen werden zowel in opdracht van de militaire overheid als op initiatief van de stad Dendermonde en zelfs van Koning Leopold II, een reeks uitbreidingsplannen voor de vestinggronden opgesteld: in 1899 door Bouwens en Zollikofer, in 1911 door Jozef Stübben en in 1914 door de plaatselijke architect F. Van Severen. Telkens projecteerden ze een opengewerkte verkaveling van villa-bebouwing in het groen, waardoor de stad uit haar beklemmende wallen los kon breken.

Na de verwoesting werd de verwerving van de krijgsgroonden door lokale beleidsvoerders als hoogste prioriteit gesteld. Hoewel de wederopbouw er zelf weinig door werd beïnvloed, werd de kwestie opgeschroefd tot een prestigezaak. Ze liep uit op een bekvechten aangaande plaatselijke en nationale belangen, die de aandacht van de wederopbouwproblematiek afleidde en haar verdere afwikkeling duidelijk vertraagde (8).

Een andere oorzaak van het conflict tussen stads- en staatsbelang, was gelegen in de voorgenomen omlegging van de Dender. Door die ingreep wilde men de regelmatige overstromingen van lager gelegen stadsgedeelten tegengaan, maar ook de tonnenmaat opvoeren en de reistijd voor de scheepvaart verminderen. Die werd immers aanzienlijk verlengd door de vele bochten in de oude Denderbedding. Twee alternatieven stonden ter beschikking. Men kon ofwel de bestaande Denderloop plaatselijk wijzigen, door een lokaal verbreden en wegwerken van bochten, ofwel een nieuw omleidingskanaal omheen de stad graven. Omwille van de commerciële activiteit die met de scheepvaart werd geassocieerd, was de plaatselijke overheid van meet af aan voorstander om de Dender in de stad bevaarbaar te houden. Vooral toen de onteigeningskosten van het door stadsarchitect Sterck uitgestippelde tracé, dankzij de verwoestingen sterk waren teruggelopen, werd het plaatselijk rechtstrekken bepleit. Openbare Werken wilde de zaak ruimer zien en voelde meer voor een omleiding. Hoewel uiteindelijk voor het alternatief van de stad werd gekozen, liet de uitvoering op zich wachten. Ze vond plaats in twee fasen, waarvan de eerste, in het centrum, eind 1922 was voltooid. Voor het stuk ten westen van de Vlasmakkt, werden de werken pas in december 1924 begonnen. Vanzelfsprekend werd de wederopbouw van alle belendende gebieden door deze besluiteloosheid sterk achteruit gesteld.

Omdat de stad in beide twistpunten partij was, keurde ze

Uitbreidingsplan voor de vestinggronden door Bouwens en Zollikofer, 1899. (Dossier Krijgsgroonden, TD-SGD)

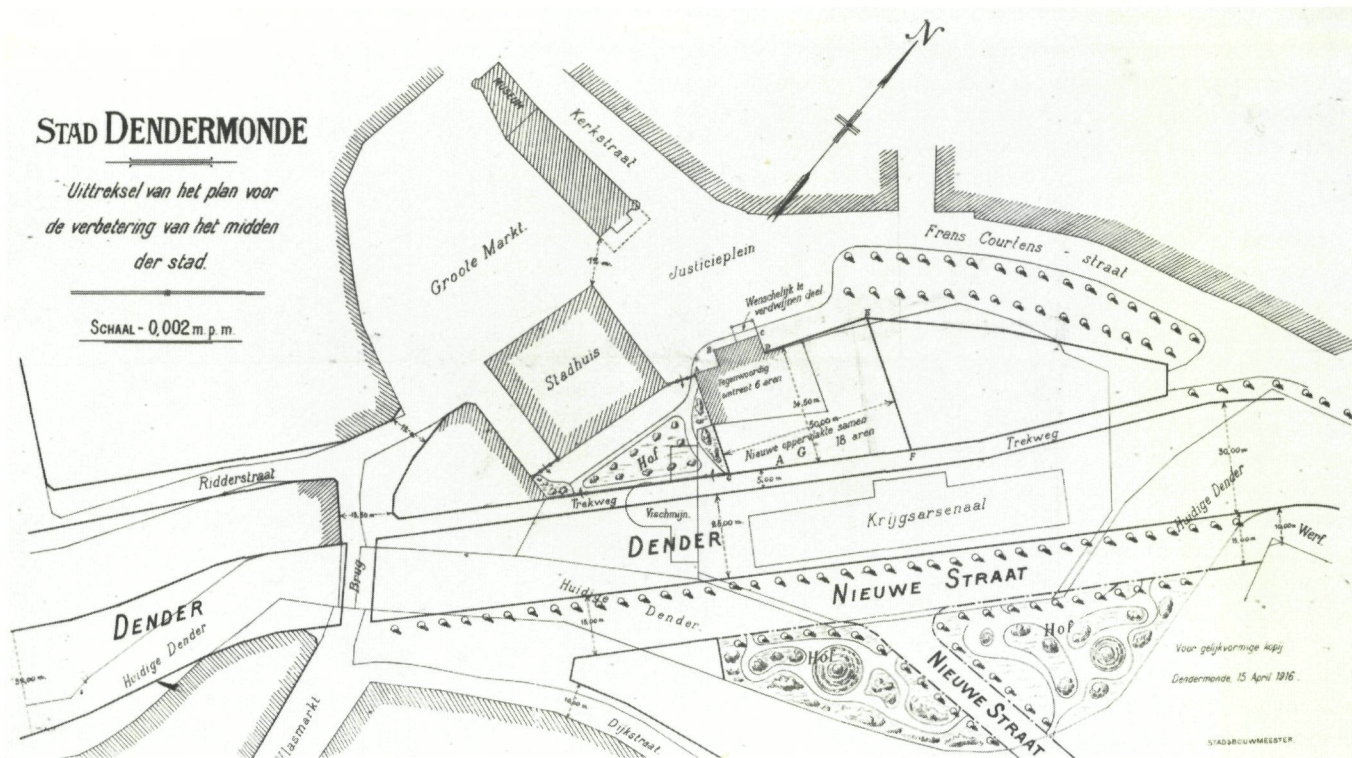
De vernielde stad. (Fotoarchief SAD)

« Les habitants revenus en ces lieux désolés se sont installés dans les arrière-bâtiments, dans les abris provisoires accolés à des installations de fortune dont tout confort est absent, mais où ils ont l'illusion néanmoins d'être chez eux ».

« Quelques habitations ont été reconstruites dont la maçonnerie récente met une note claire sur l'ocre brune des murs incendiés. Partout les habitants ont élevé parmi les déblais, de petites baraques en planche, qui s'intitulent, café, boucherie ou magasin (...). Connaissez-vous ces échoppes étroites alignées au bord des plages anglaises de troisième ordre? C'est cela... les crevettes en moins ».

(kranteknipsels uit Dossier oorlogsschade, SAD)

Uittreksel uit het rooilijnplan van stadsarchitect Sterck (1915) met aanduiding van de voorgestelde nieuwe Denderbedding. (Verz. Oudheidkundige kring, Dendermonde)

geen enkele aanvraag of actie goed die tegen haar standpunt kon worden ingeroepen. Dit betekende niet alleen dat bouwaanvragen in de omgeving van de Denderbedding werden bevroren, maar ook dat door het invoeren van een nieuw bouwreglement, de reconstructie van beluiken of armtierige arbeidershuisvesting onmogelijk werd gemaakt. Onrechtstreeks werd daardoor immers een argument aangereikt dat de noodzaak tot uitbreiding van het vooroorlogse grondgebied moest ondersteunen.

Of deze oorzaken, dan wel de desinteresse voor het woningvraagstuk of de onmacht van de lokale beleidsvoerders om hun standpunt bij de centrale overheid te doen gelden, een overwegende rol hebben gespeeld, is moeilijk uit te maken. Het feit blijft dat in Dendermonde twee jaar na de wapenstilstand, slechts 33 woningen werden wederopgebouwd met een voorschot op de te verwachten oorlogsschade (10). Op het indringend verzoek van de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* (11), om in het Dendermondse een plaatselijke woningbouwvereniging op te richten die, gebruik makend van de lage rentevoeten en de lange afschrijvingstermijn (12), goedkope arbeidershuisvesting zou kunnen bouwen, is het stadsbestuur nooit ernstig ingegaan. Vanuit een haast naïeve vooringenomenheid, bleef men stellen dat de gevraagde inspanning financieel te zwaar woog, en dat de Staat voor wederopbouw en herhuisvesting moest instaan (13). Door het samengaan van al deze ontwikkelingen, en de stugge afwikkeling van de dossiers voor oorlogsschade, is de woningnood in Dendermonde veel langer blijven voortbestaan dan in de andere door oorlogsverwoestingen geteisterde gemeenten. In een verslag over de stedenbouwkundige wedstrijd van 1932 voor de inrichting van de uiteindelijk door de stad verworven krijgsgroonden, noteert

M.C. Heymans dat Dendermonde, „buiten de woningen op ongeschikte percelen herbouwd, een ongelooflijk aantal krotten en barakken telt, in een staat van verval enig in België” (14).

Het pleidooi voor een 'architecturaal' plan

Bovenstaande schets van de veralgemeende malaise rondom de Dendermondse wederopbouwproblematiek, geeft een beeld van de verziekte woonsituatie en het gebrek aan gemeentelijk beleid tegenover de prangende woningnood. Deze globale situering is belangrijk, omdat ze toelaat de hierna beschreven bekommernissen, waarover de lokale overheden meerdere jaren debatteerden, in hun precies — haast hallucinant — daglicht te stellen.

Noodwoningen uit de wederopbouwperiode die nog steeds bewoond worden. (Fotoarchief, SAD)

Onderliggend hoofddoel van deze hele discussie is de opbouw van een samenhangend, representatief stadsbeeld. „Zich neerleggen bij het geschikt maken van overblijfselen uit een verleden met heel wat gebreken, zou het verwaarlozen betekenen van een unieke kans geboden door de oorlog”, schrijft advocaat-senator Ridder Oscar Schellekens, in zijn boek over het 'herboren Dendermonde' (15). Volgens hem „kan het niet, dat men zou beginnen met het bouwen van woningen volgens de toevallige smaak van architect, ondernemer of bouwheer. (...) In overeenstemming met de conceptie van het geheel, dient een architecturaal plan te worden opgesteld, dat tot doel heeft de stad een esthetisch en praktisch voorkomen te geven”. Daartoe dringt, nog altijd volgens Schellekens, „de aanvaarding van een methode zich op, die gericht is op het onderverdelen van de stad in hoofd- en nevenzones”. In de eerste zal naar een vooropgezet beeld moeten worden toegewerkt, in de tweede „moet het bouwen worden toegelaten, van zodra voldaan wordt aan de normale formaliteiten”. Bij nadere analyse blijken de 'primaire stadsdelen' van O. Schellekens overeen te komen met het geheel van straten en pleinen dat wij, in hedendaagse termen, als bepalend voor het 'beeld' van Dendermonde zouden beschouwen (16). Voor die representatieve gebiedsdelen wil het stadsbestuur naar een vooropgezette bouwvorm toe werken. Het beroept zich daarbij op de wetgeving van 1 februari 1844, en haar uitbreidingen van 15 augustus 1897 en 28 mei 1914, die de stedelijke overheid toelaten nieuwe rooilijnen vast te leggen en een bouwreglement op te stellen voor een zone van 8 meter gemeten vanaf die rooilijnen.

Zonder aan de charme van de vroegere kronkelige tracés te raken, wil men in principe zoveel mogelijk aan de moderne verkeerseisen voldoen (17). In 1915 stelt stadsarchitect A. Sterck een rooilijnplan voor, dat het bestaande stratenpatroon bewaart, maar sommige straten plaatselijk of over hun hele lengte verbreedt. De uitvalswegen naar

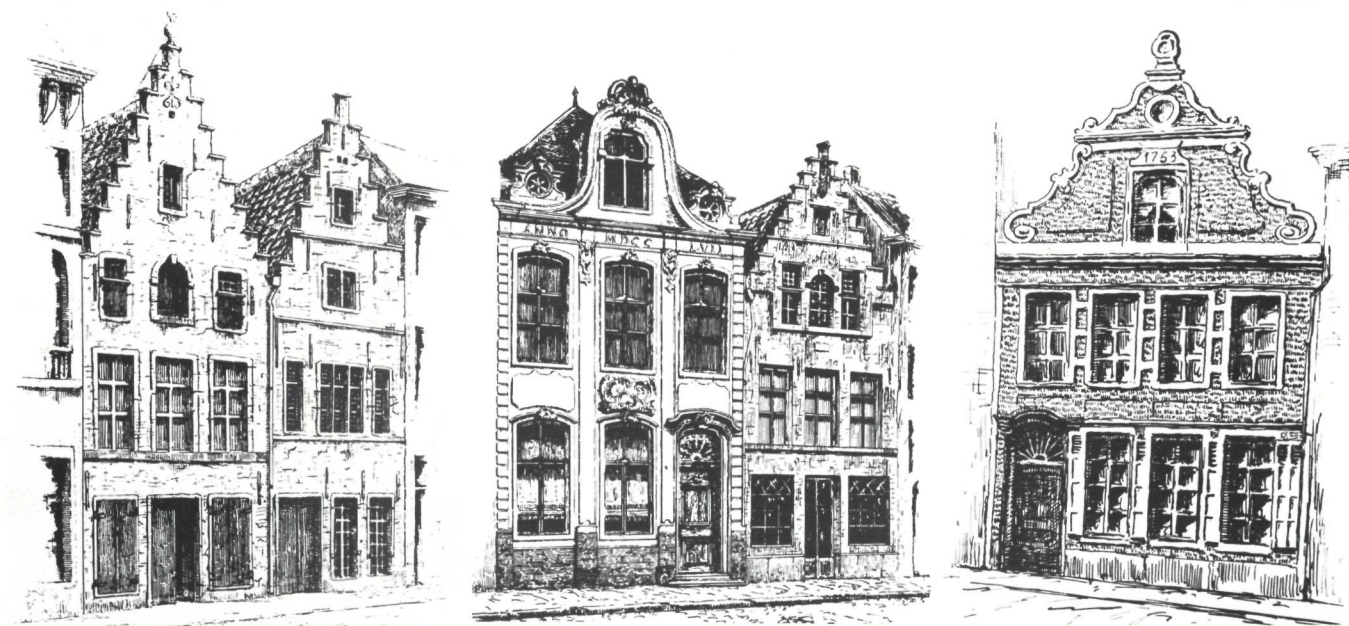
Gent, Brussel, Sint-Niklaas en Mechelen worden op 12 (en uitzonderlijk 15) meter gebracht.

De andere wegen krijgen een geringere breedte. Het onderscheid tussen beide is nochtans onduidelijk. Het sluit vaagweg aan bij een vermeende capaciteitsbehoefte, maar is evenzeer ingegeven door een minimalisering van de ont-eigeningskosten (18). Door het geringe verschil tussen de weerhouden profielbreedten (12 m maximum, 10 m minimum), wordt een grote eenvormigheid in de hand gewerkt.

De vage ideeënvorming omtrent omgevingstypologie

Even weinig theoretisch onderbouwd, verliep de discussie over de voor te schrijven geveltypes. In het beste geval zou men kunnen stellen dat gesteund werd op een vaag idee van samenhangend verschijningsbeeld, dat nochtans gebaseerd blijft op de aanvechtbare 'zekerheid van de goede smaak' (19). Ogenscheinlijk lijkt Schellekens een duidelijke gedragslijn voorop te stellen, wanneer hij, bij een indeling van zijn primaire gebiedsdelen, schrijft dat „elke belangrijke verkeersas telkens dient gekenmerkt te worden door een welbepaald architecturaal type waarvan de ingang wordt aangekondigd door een motief van hoek-torentjes of koepels” (20).

Bij het overlopen van zijn voorstel, vindt men echter nergens terug wat onder 'type' moet worden verstaan. Soms lijkt het naar een bestemmingscriterium te verwijzen, wanneer Schellekens vooroorlogse concentraties van eenzelfde ruimtegebruik, tot functionele kernen wil voltooien. Dan weer duidt het op een vormbehandeling, waarmee 'elke poging tot het bouwen van woningen, die niet passen in het karakter van een straat of een plein, kan worden tegengegaan' (21). Verder dan een algemene zienswijze over het tot stand brengen van harmonie door onderling accorderende verscheidenheid en het aanstippen dat de voorbeel-

Tekeningen van historische gevels in Dendermonde, geput uit P.G. De Maesschalk. Oud Dendermonde, Termonde au temps jadis, Dendermonde, 1901.

den daartoe in Brugge, Brussel en Gent te vinden zijn, brengt Schellekens het echter niet.

Alles blijft dus beperkt tot ad hoc invulwerk zonder een duidelijke gedragslijn. Wel wordt de loftrompet gestoken over de eigen regionale stijl, „het werk van generaties, tot leven gebracht door het genie van eigen ras” (22), en wordt gaarne verwezen naar de tekeningen van de historische panden die in het boek van P.G. De Maesschalck over *Oud Dendermonde* (23) werden opgenomen. Bij gebrek aan een werkelijk theoretisch houvast, wordt hier immers een inspiratiebron geboden waaruit men, onder het mom van een terugkeer naar een zekere authenticiteit, kon putten.

Het Dendermondse beleid bleef strak vasthouden aan het idee van voorgeschreven geveltypes. Aansluitend bij de vaag omschreven gebiedskarakteristieken van Schellekens, gaf het stadsbestuur, na overleg met de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en met de Union des Villes, aan de architecten Sterck en Vaerwijck de opdracht om „van de voornaamste straten en pleinen, en voornamelijk in deze die onderhevig zijn aan wijzigingen der rooilijnen, modelplannen in stijl van bebouwing op te maken, die kunnen dienen in de benuttingsplannen van de opbouw van Dendermonde” (24).

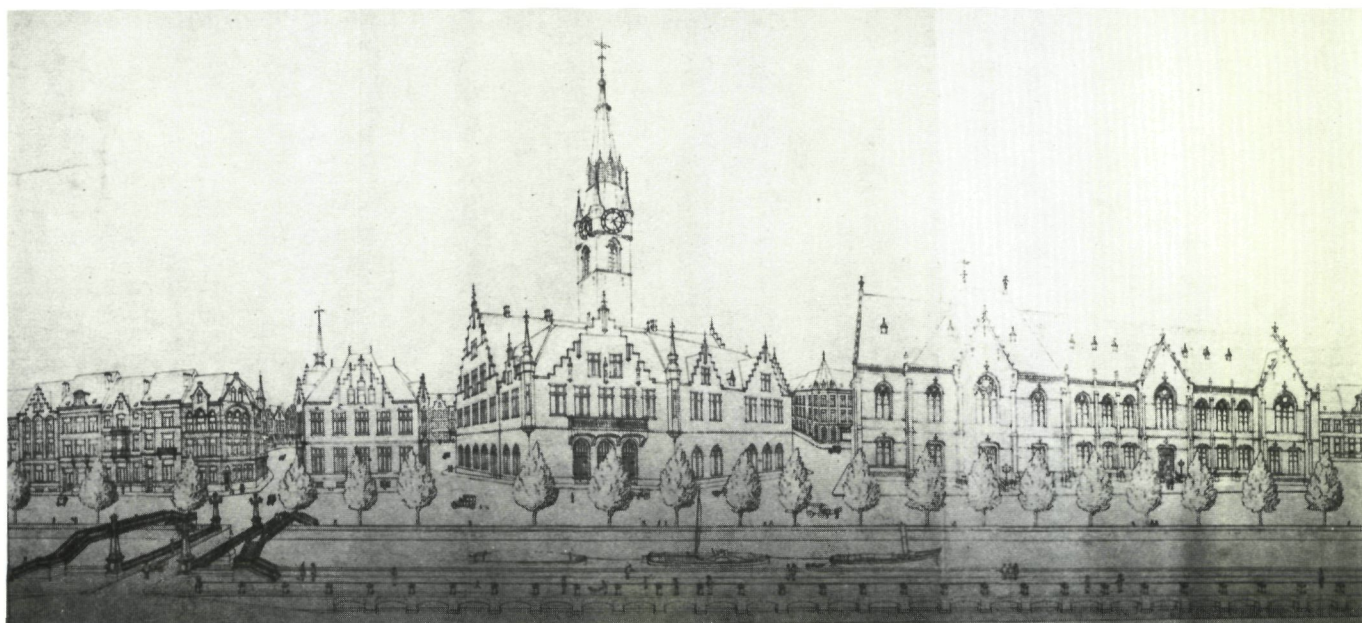
In dezelfde geest stelde stadsarchitect Sterck in 1916 voor om, in de betreffende stadsdelen, een voorlopige wederopbouw toe te staan zonder voorgevel, in afwachting van een definitieve goedkeuring inzake het op te leggen geveelaanzicht (25).

In april 1916 werden dergelijke typeplannen op het stadhuis tentoongesteld (26). Naast het hierna besproken schetsontwerp van A. Sterck voor een huizenblok op de Grote Markt, exposeerde Vaerwijck er gevelontwerpen voor de Vlasmarkt en de stationsbuurt. Architect Van Severen toonde er een modelproject voor een niet nader gesitueerde woninggroep. Voorts was ook De Pauw vertegenwoordigd, en waren er projecten voor de Bogaerdstraat en de Noordstraat (27).

Met uitzondering van het nadien uitgevoerde ontwerp van Sterck, werd geen van deze projecten teruggevonden. Men kan zich echter een beeld vormen van hun inhoud door middel van de panoramische gevelontwerpen die in november 1919 door geniekolonel De Pauw en ingenieur-architect J. Dosveld werden opgemaakt. Zonder hierover zekerheid te hebben, is het inderdaad waarschijnlijk dat ze een uitloper zijn van de tentoonstelling van 1916, waaraan ook De Pauw had deelgenomen.

Hoewel men, bij gebrek aan bronnenmateriaal, over de precieze bedoeling van deze documenten in het ongewisse blijft, verraadt de voorstellingswijze van de tekeningen zelf veeleer een streven naar een ideaal omgevingsbeeld, dan wel een bekommernis voor de opmaak van een precies wederopbouwplan. Het gevelfront van de weergegeven rijbebouwing sluit bijvoorbeeld niet aan bij de vooroorlogse parcellering, en houdt evenmin rekening met de nog resterende, ongehavende panden. Klaarblijkelijk gaat het hier om een aantal wederzijds aanvullende perspectieven die, in het kader van een verlegging van de Denderbedding, een sfeerbeeld moesten brengen van de vernieuwde Grote Markt. Een reeks openbare gebouwen (het stedelijk museum met neogotische aanbouw, het uitgebreide stadhuis, en een neogotisch project voor een nieuw justitiepaleis) waren daarbij de hoofdaccenten. De beslissing over hun wederopbouw en de vorm waarin die gebeurde, hing in principe af van de overheid. In overeenstemming met hun formele uitwerking werd een aanvullend decor opgebouwd, als een eclectische samenstelling van historische gevels. Voor de realisatie daarvan was men aangewezen op de begeleiding van privé-initiatief.

In die zin geven de perspectieven van De Pauw en Dosveld een inzicht in het fysisch resultaat, dat mogelijk moest worden gemaakt door een correct gevoerd bouwbeleid. Door de overtuigingskracht van het beeld willen ze zo'n bouwproces in een wenselijk geachte richting sturen en geven ze op die manier een concrete interpretatie aan de vage denkbelden over een globaal-harmonische omge-

Gevelstudies voor een geïdealiseerd wederopbouwplan, door col. De Pauw en ir. Dosveld, november 1919. (Coll. Stadsmuseum Dendermonde)

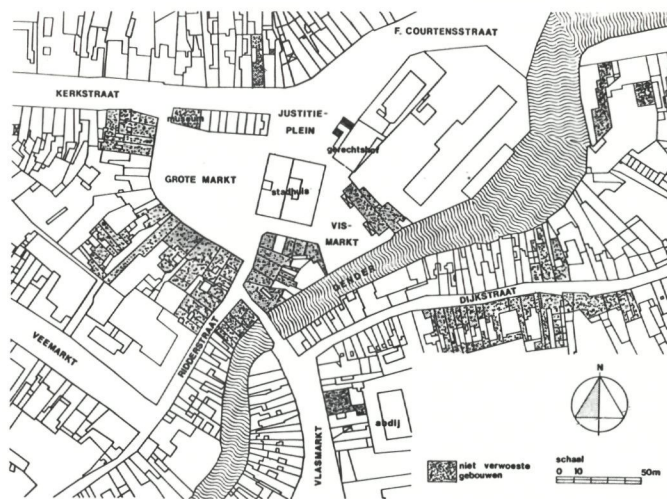

vingstypologie die Schellekens en het Dendermondse stadsbestuur als richtlijn voor de wederopbouw van de stadskern verdedigden.

De wederopbouw van de huizenrij aan de Grote Markt

In de benaderingswijze van deze wederopgerichte huizenrij naast de oude vleeshalle aan de Dendermondse Grote Markt, komt het wederopbouwconcept dat in Dendermonde, maar ook in Lier (28), Mechelen (29), Nieuwpoort (30) en andere Vlaamse gemeenten, de reconstructiepolitiek van plaatselijke beleidsvoerders en lokale welstandscomités heeft beheerst, overduidelijk aan de oppervlakte. Aanvankelijk bestond de bebouwing er uit acht historisch erg verschillende panden. Door hun gevarieerde breedtemaat en hoogte, hun nokinrichting en dakhelling, hun stijlbehandeling en materiaalgebruik, waren ze apart herkenbaar. Samen vormden ze de perfecte weergave van een historisch groeiproces, dat door opeenvolging van ingrepen en geleidelijke aanpassing, voor een goed functionerend huizenblok met gevarieerde centrumfuncties had gezorgd.

De huizenrij werd zo goed als integraal vernietigd in september 1914. De vroegere vleeshalle, op dat ogenblik gebruikt als stedelijk museum, bleef nagenoeg gespaard. Haast onmiddellijk concentreerde al de aandacht zich op het verloren gegane woningblok. Het leverde een visuele afcheiding tussen Grote Markt en Kerkstraat, en liet bij zijn verdwijnen een gat na dat de dimensies van het centrale marktplein volledig wijzigde. Het bevatte tevens een reeks primaire gemeenschapsfuncties die het karakter van het centrum mee bepaalden.

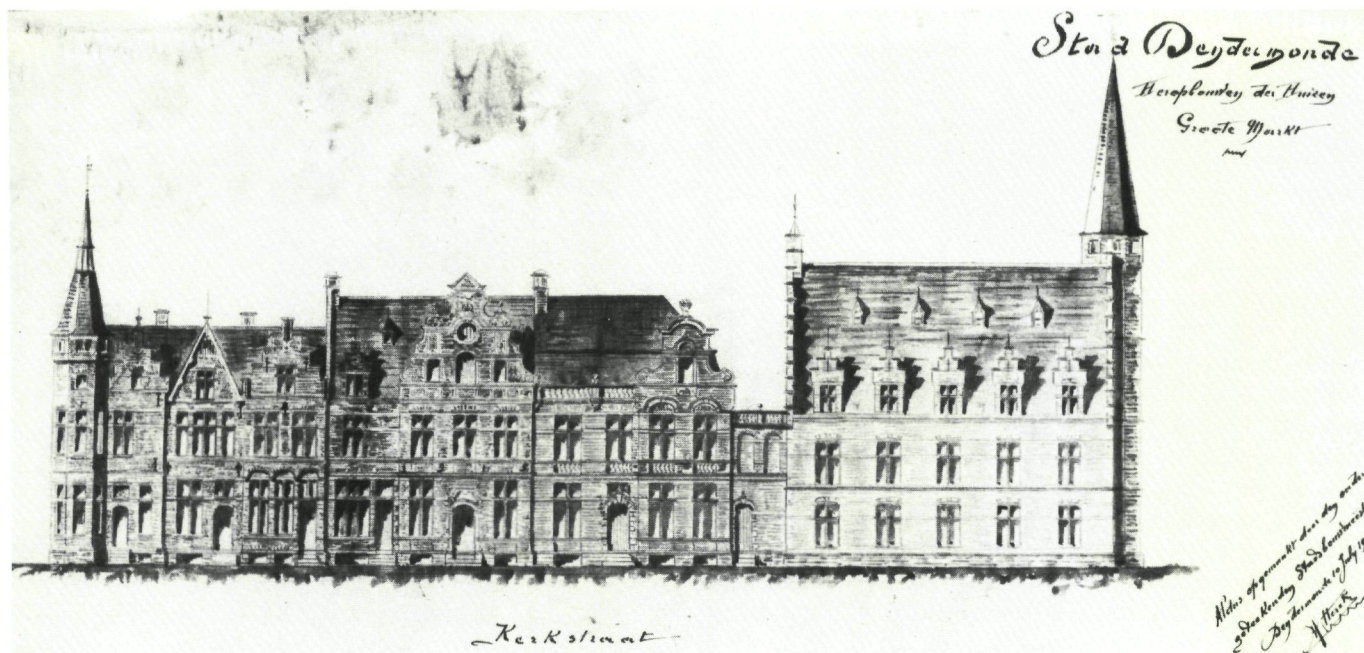
Vooroorlogse parcellering rondom de Grote Markt met aanduiding van de overeind gebleven bebouwing. (Reconstructietekening K. Verbruggen)

Reeds in juni 1915 stelde stadsarchitect Sterck een schetsontwerp op, bedoeld als richtplan voor de gevelreconstructie van de vernielde panden. Het bevatte geen enkele aanduiding omtrent inwendige organisatie, maar leverde wel een duidelijk beeld van de voorgenomen gevelopbouw. Op basis van de bestaande parcellering werd, zowel aan de zijde van de Grote Markt als langsheen de Kerkstraat, een collage gemaakt van gevels die, naar Stercks eigen zeggen, gekozen werden uit de „verdwenen types van de stad of goedgelukte types elders” (31). Voor- en achterkant konden niet als zodanig onderscheiden. Los van elkaar waren ze opgebouwd uit telkens anders uitzijnde gevelpuien, die door middel van frontons en trapgevels krampachtig geïndividualiseerd wilden voorkomen. Om de monumentaliteit van de oude vleeshalle te bewaren, werd vormelijk aange-

De huizenrij aan de Grote Markt, naast de Vleeshalle, vóór de oorlog. (Stadsmuseum Dendermonde, prentkaartenverzameling)

Schetsontwerp voor de wederopbouw van de huizenrij naast de Vleeshalle, kant Grote Markt, door A. Sterck, 1915. (TD-SGD)

'Oud-Vlaenderen' op de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913 naar ontwerp van architect Valentin Vaerwijck: inspiratiebron voor de Den dermondse wederopbouw.

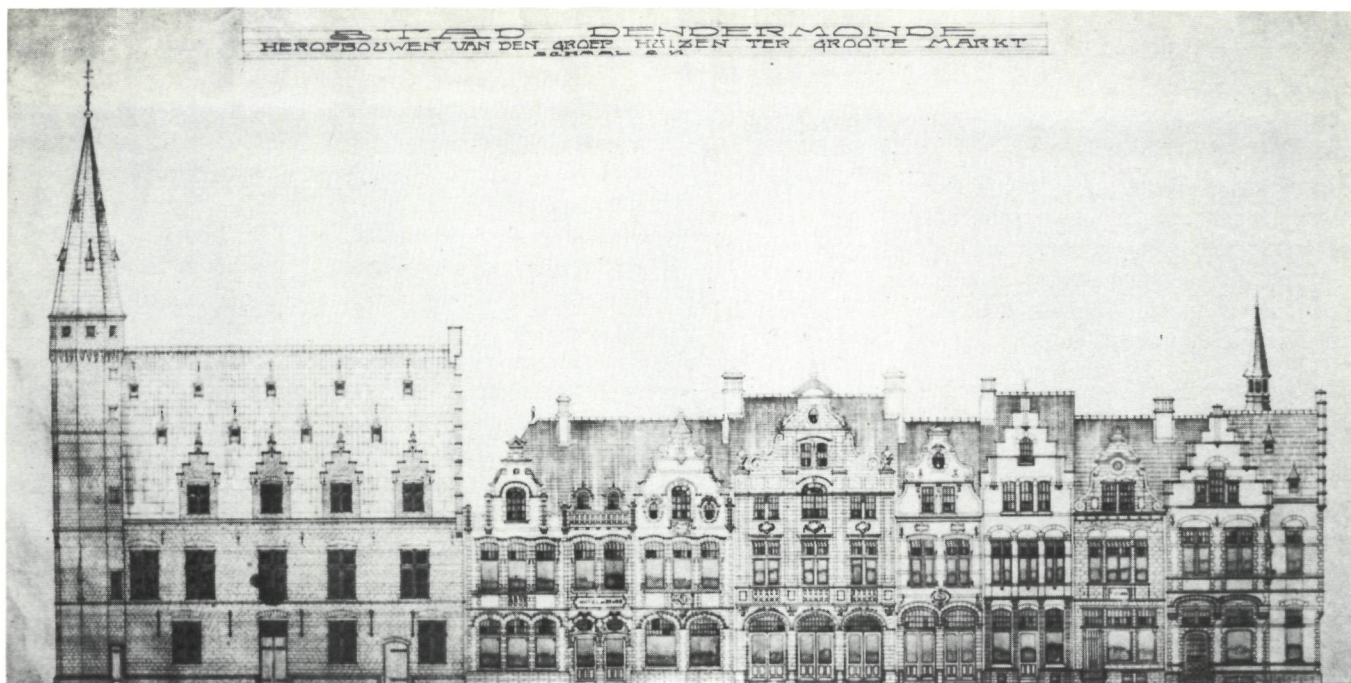
sloten door middel van een verlaagd soort poortgebouw dat op zichzelf lijkt te staan maar in feite geïncorporeerd zit in het eerste bouwpaand. Om de verbinderuimte tussen Grote Markt en Justitieplein tot 12 meter te verbreden, werd het laatste perceel van de oorspronkelijke huizenrij niet opgebouwd. De zijgevel die daardoor ontstond, werd door een bruuske uitbouw in de dwarsrichting tot voorgevel omgevormd, met een eigen aangezicht naar het Justitieplein toe. De hele huizenrij tenslotte werd beëindigd door een torenspits, die de hoektoren van de vleeshalle herhaalt, en tevens verwijst naar de manier waarop Schellekens een samenhangend geheel van geveltypes ingang wou doen vinden.

Van enige herinnering aan het vooroorlogse uitzicht van de Grote Markt is in dit voorstel nauwelijks sprake. Buiten de parcellering, die nog amper te herkennen valt, gaat het om een schijnbaar willekeurige samenstelling van verwante neo-gevels. Vanuit hun enge stijlopvatting worden die steeds als kopgevels uitgewerkt, ondanks de hoofdzakelijk langgerichte dakenstructuur. Het rationeel-historisch onderscheid tussen langs- en dwarsgevels, afhankelijk van de kavelbreedte, vervalt, evenzeer als het verschil in materiaal- en stijlbehandeling binnen de oorspronkelijke perceelsopbouw.

In een ijdele poging om de verdwenen getuigenis van het historisch wordingsproces weer in het leven te roepen, voorziet Sterck een andere hoogte en geveldetailering bij elk paand. Binnen de verengende regels van een al te simpele stijlinterpretatie, wil hij op die manier refereren naar het beeld van de natuurlijk gegroeide middeleeuwse omgeving, dat door de esthetici van het begin van de eeuw, in navolging van Buls en Sitte, als geïdealiseerd model werd gepropageerd. Zoals in de vooroorlogse wereldtentoonstellingen pittoreske stadsgezichten werden nagebootst in zeildoek en verhard karton, zo wordt het decor hier substitueert voor de stad.

Ondanks de dramatische woonomstandigheden wordt eerder teruggegrepen naar de beschuttende illusie van een

Aangepast voorontwerp voor de wederopbouw van de huizenrij naast de Vleeshalle, kant kerkstraat, door A. Sterck, 1920. (TD-SGD)

nostalgisch souvenir. Niet de reflectie over de kapotgeschoten werkelijkheid fungeert als aanknopingspunt, maar de vermeende zekerheid van een door de ontwerper zelf gekleurde theorievorming. Hoewel op die manier beoogd wordt de verloren waarden te herstellen, wordt de essentie zelf er van ontkend. Men grijpt terug naar de vergeelde romantiek van een geïdealiseerde vormtaal, die louter als abstractie wordt gekoesterd. Ze komt voort uit handboeken, prentjes en stukjes vage herinneringen, maar refereert geenszins naar een concreet verleden. De reële betekenis van het eigen erfgoed, evenzeer als de dwingende probleemstelling van het ogenblik, worden er door ontvlucht.

In Dendermonde, en heel wat andere geteisterde Belgische steden, raakt men als het ware verstrikt in dit soort van escapisme. Geruggesteund door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en door de theorievorming van leidinggevende figuren zoals de Gentse hoogleraar Louis Cloquet (32), bouwt men aan een prestigieus decor, dat in de geborgenheid van een denkbeeldig verleden, toevlucht zoekt voor een onzekere toekomst.

Door de modernisten werd deze hang naar het verleden van meet af aan als geveinsd veroordeeld. Het was een inhoudloze 'maskerade', en in zijn interpretatie van decor, een perfect voorbeeld van 'kermisarchitectuur' (33). Over de huizenrij op de markt te Dendermonde schrijft Huib Hoste: „...ieder huis is in een andere stijl, heeft zijn eigen breedte, zijn eigen hoogte. Dit terwille van de zg. historische groei. Maar ze zijn alle met dezelfde baksteen gemetseld, en zullen steeds vertellen dat zij slechts twintigste eeuwse namaak zijn” (34). Voor de Dendermondse overheid was hetzelfde project nochtans het gevolg van „een gelukkige tussenkomst die het daglicht gaf aan een theorie over huizen met gelijkaardig allure, maar onderling genuanceerd door verschillende detailleringsmotieven” (35).

Na de wapenstilstand wordt geen enkele moeite gespaard om het project in kwestie ten uitvoer te brengen. In maart

1920 levert Sterck een voorontwerp af dat het schetsontwerp enigszins aanzuivert. Binnen de verschillend blijvende gevelbehandeling aan de kant van de Kerkstraat en de Grote Markt, wordt per pand naar een betere formele overeenkomst van voor- en achterkant gestreefd. Voorts wordt nu rechtstreeks tegen de vroegere vleeshalle aan gebouwd, zonder tussenkomst van het als overgangselement bedoeld verlaagd volume.

Dezelfde maand nog worden de zes eigenaars verzameld, en doen ze een aanvraag voor wederopbouw door de staat (36). Het *Comité Consultatif d'Architectes* keurt het ontwerp echter af. Men vindt het te weinig kunstzinnig en te duur. Na een onderhoud met professor E. Lambot, die hiervoor door het Comité was aangezocht, brengt Sterck enkele vereenvoudigingen aan, zonder nochtans het initieel concept te wijzigen (37). De dakranden, raamomlijstingen en raamverdelingen worden versoberd en de vele opschriften, alsook het hoektorentje verdwijnen. Ondanks deze vereenvoudigingen bleef de reconstructiekost de schattingswaarde overtreffen. Indien de getroffen eigenaars hun recht op schadevergoeding overdragen aan de stad, belooft Minister Jaspar echter een bijkomende subsidiëring (38). Op 14 oktober 1920 gaan de eigenaars op deze suggestie in en schrijft de stad een prijsofferte uit voor de gezamenlijke wederopbouw van de hele huizenrij. Wanneer de aanbestedingsprijs nog steeds hoger ligt dan de uitgekeerde staats tussenkomst, zijn de eigenaars vrijwel onmiddellijk bereid om het verschil, alsook de kosten van het toezicht op de werken zelf te dragen (39).

In 1921 wordt de uitvoering aangezet. Met elke woning gaat een gemiddelde staatsuitkering van meer dan 75.000 frank gemoeid. In diezelfde periode probeert men in Dendermonde nog steeds noodwoningen te verwerven om de onbeschrijfelijke woningnood te milderen (40), en beweert men financieel niet bij machte te zijn om toe te treden tot de oprichting van een volkswoningbouwvereniging.

Besluit: een mislukte wederopbouw

Buiten de gezamenlijke wederopbouw van de zes beschreven panden aan de Grote Markt, kwam van een voorgeschreven geveltypologie nooit iets terecht. De achterliggende gedachtenvorming was inderdaad te vaag. De enkele richtplannen bleven slechts getekende impressies. Het concept zelf was uitermate elitair en weinig operationeel. Van enig instrumentarium om de opgelegde meerkosten te dekken was geen sprake.

Aanvankelijk werd de wederopbouw er nog wel door vertraagd. De eerste naoorlogse bouwaanvragen, van mei 1919, werden geweigerd met de opmerking dat „de toelating van het bouwen van de voorgevels (...) nog niet (kon) verleend worden daar zij gepaard moet gaan met het algemeen bouwingsplan voor de verfraaiing van de stad” (41). Een dergelijk plan kwam er echter nooit, zodat de ingenomen beleidspositie onder druk van de voortdurende woningschaarste onhoudbaar werd. Ondanks hun in verhouding gering blijvend aantal (42), werd vrij vlug op

nagenoeg alle bouwaanvragen ingegaan.

Vanaf september 1919 werd besloten de geveltekeningen ter goedkeuring voor te leggen aan het Plaatselijk Raadgevend Comité, dat in het kader van de adoptiewet was ingericht. De adviezen van die welstandscommissie bevatten echter weinig meer dan algemene opmerkingen en sporadische randcorrecties (43). Twee van de belangrijke opdrachthouders, de plaatselijke architecten Sterck en Van Severen, zetelden immers zelf in het adviesorgaan, en de meeste vergunningen werden zonder veel discussie toegestaan.

Met uitzondering van twee spectaculaire openbare gebouwen, het justitiepaleis (architect V. Vaerwijck - 1927) en de uitbreiding van het stadhuis (architect F. De Ruddere - 1924), waarin de plaatselijke overheid haar rudimentaire stijlopvattingen ingang kon doen vinden, werd Dendermonde wederopgebouwd als een willekeurige mengelmoe van heterogene constructies. Voor alle latere commentatoren, zowel de regionalistisch geïnspireerden als de modernisten, werd Dendermonde het voorbeeld van wat de sleutelfiguur O. Schellekens zozeer had willen vermijden: 'slechte smaak'.

Termonde Grand'Place.

De wederopgebouwde huizenrij naast de Vleeshalle eind 1921. (Fotoarchief, SAD)

Voetnoten

- (1) „Termonde était, depuis le déclassement théorique, un simulacre de place forte. Pour lui insuffler une apparence de vie, quelques tranchées, quelques crénaux sur les taluds, quelques lignes de fil barbé, avaient été établis, défendus par un millier de fantassins, courageux et résolus. De canons, de mitrailleuses, point. Quatre batteries étaient arrivées en gare, à l'aube du 4 septembre 1914. Elles ne purent prendre position”.
- O. Schellekens, *L'aménagement des villes. Termonde renaissance*, Gent, 1919, p. 109.
- (2) Voor het verloop van de strijd om Dendermonde, refereer men b.v. naar :
H. Dirckx, *Jusqu'à la chute d'Anvers*, Brussel, 1920, p. 36-41.
E. Probst, *Belgien. Eindrücke eines Neutralen*, Zürich, 1916, p. 40 e.v.

M. Vachon, *Les villes martyres de France et de Belgique*, Paris, 1915, p. 133 e.v.

R. Willems, *Dendermonde 1914*, Zoutleeuw, 1937.

(3) A. De Ceuleneer, *Les monuments de Termonde*.

Rapport présenté à la séance du 9 août 1915 de la commission provinciale des Monuments de la Flandre Orientale. Brochure, Dendermonde, 1919, p. 4.

(4) Brief van J. Francq en E. Tibbaut, 26 maart 1915, Dossier oorlogsschade, Stadsarchief Dendermonde (SAD).

(5) Zie diverse kranteknipsels, Dossier oorlogsschade, SAD.

(6) Voor een meer gedetailleerde behandeling en bronvermelding van dit gedeelte wordt verwezen naar :

K. Verbruggen, *De wederopbouw van Dendermonde na 1914*, Inge-

nieursverhandeling, K.U.Leuven, Afdeling Architectuur, 1981 (niet uitgegeven).

(7) De bevolkingsontwikkeling van beide gemeenten toont zulks duidelijk aan. In de periode 1856-1910 stijgt de Dendermondse bevolking van 8.662 naar 10.157 inwoners, die van Sint-Gillis van 3.009 naar 6.704. Ibid, p. 113-114.

(8) De geschetste belangenstrijd komt niet alleen tot uiting in de onderhandeling over de terreinwaarde, maar ook in de inmenging van talrijke commissies, en in de uiteenlopende plannen van onder andere stadsarchitect Sterck (1915) en Louis Van der Swaelmen (1919). Ibid p. 124-142.

(9) Vergelijk dit aantal met dat van Roeselare, waar er in september 1920 reeds 1.893 woningen via het systeem van de voorschotten hersteld zijn. Zie J. Maes en M. Smets in *Wonen-TA/BK*, nr. 4-5, 1983, p. 44-55, waarin ook nadere gegevens te vinden zijn over de wetgeving omtrent de oorlogsschade.

(10) Brief van het stadsbestuur aan de Hoog Koninklijke Commissaris, dd. 8 februari 1924, Dossier barakken, SAD.

(11) Brief van de N.M.G.W. aan het stadsbestuur, 16 maart 1921, Archief Technische Dienst, Sint-Gillis-Dendermonde (TD-SGD), Dossier Goedkope Woningen.

(12) Voor een meer uitgebreide behandeling van de werking van de N.M.G.W. zie J. Maes en M. Smets, art. cit.

(13) „Ons stadsbestuur, totaal van geldmiddelen ontdaan, omdat het ogenblik nog niet gekomen is om onze geruïneerde bevolking onder zware lasten te laden, is niet bij machte een kapitaal te onderschrijven waarop het de interessen niet zou kunnen opbrengen”.

Brief van het stadsbestuur aan de Gouverneur van Oost-Vlaanderen, 9 mei 1922, Dossier Goedkope Woningen, TD-SGD.

„Jusqu'à ce jour, l'Administration Communale de Termonde s'est toujours refusée à examiner la possibilité de créer une société locale d'habitations; j'ai fait des démarches à de nombreuses reprises (...), mais sans aucun résultat, jusqu'à présent. Termonde m'a répondu que l'on comptait sur la reconstruction par l'Etat des habitations détruites par la guerre”. Brief van A. Van Billoen, directeur-generaal van de N.M.G.W. aan Hoog Koninklijk Commissaris Grenier te Gent, 13 oktober 1921. Ibid.

(14) Vertaald uit : M.C. Heymans : *Etude générale sur Termonde et sa région*, in *La Cité*, jg. 11, nr 12, december 1933, p. 228.

„Een andere gesel blijft sinds 15 jaren bestendig. Overtalrijke barakken, op de fortengordel verspreid, herscheppen de onmiddellijke omgeving der stad in een echt verwoest gewest”.

‘Studie over Dendermonde en omstreken’, in *Opbouwen*, jg. 4, nr. 4, 1 maart 1934, p. 54.

(15) O. Schellekens, *L'Aménagement des villes. Termonde renaissante*, Gent, 1919, p. 146 e.v.

(16) Het gaat onder andere om het stadscentrum en zijn toevoerwegen, om de verbindingsstraat van en naar het station, om de toegangswegen tot de bestaande en de geplande Denderbrug, en om de pleinen langsheen en op het eindpunt van de radiale verkeerswegen.

(17) „In het inwendige der stad zal er eveneens een hele omwenteling plaatshebben, zonder nochtans haar oud karakter te willen ontnemen. De straten zullen zoveel mogelijk goede booglijnen behouden en de gevaarlijke doortochten, alsook de ongezonde straatjes zullen verdwijnen, tot algemeen nut”.

A. Sterck, *Heropbouw van Dendermonde*, Brochure, Dendermonde, 1919, p. 4.

(18) „L'alignement est difficile à rectifier dans un sens pratique à moins que de passer par une expropriation colossale. Cette rue (de Molenstraat) sera aménagée convenablement à la largeur de 9.00 m, n'étant que secondaire et n'ayant pas d'utilité directe au point de vue de grande communication”.

A. Sterck, *Plan d'ensemble de la Reconstruction, Note générale explicative*, 8 getypte pag., 1915, Dossier oude urbanisatie, TD-SGD, p. 7. Ook wordt op het voorstel van onder andere Schellekens om deze breedte eenvormig tot 15 m op te voeren, niet ingegaan wegens de hoge onteigeningskosten en de ondoelmatige percelen die een dergelijke verbreding zou meebrengen.

(19) „Il importe que dans une suite de bâtisses régné une gradation reliant entre elles les diversités de motifs unifiées dans la sûreté du goût”, O. Schellekens, op. cit., p. 151.

(20) Ibid, p. 147.

(21) Ibid.

(22) O. Schellekens, *Région de Termonde, Extrait du rapport du Comité*

Provincial du 1er juillet au 30 septembre 1915, Brochure, Gent, 1915, p. 5.

(23) P.G. De Maesschalck, *Oud-Dendermonde-Termonde au temps jadis*, Dendermonde, 1901.

(24) Gemeenteraadsverslag 16 juli 1915, SAD.

(25) Brief van A. Sterck aan het College van Burgemeester en Schepenen, dd. 6 juni 1916, Dossier Oude Urbanisatie, TD-SGD.

(26) Gemeenteraadsverslag, 20 maart 1916, SAD.

(27) O. Schellekens, op. cit., p. 147.

(28) Ter illustratie enkele uittreksels uit de verslagen van de Bouwraad te Lier (dd. 27 december 1921 en 30 april 1919, Archief Openbare Werken, Lier). „De Bouwraad drukt de wens uit dat de bouwmeester zijn ingevingen zoeke in de talrijke voorbeelden die bestaan in Lier-Mechelen-Leuven”.

„Wordt dus heer Bouwmeester de raad gegeven het huis 'Den Eenhoorn' in de Berlarij te bestuderen”.

(29) Zie bij voorbeeld verder in dit nummer, de bijdrage van R. De Meyer over de wederopbouwrijstvragen in Mechelen, Lier en Antwerpen.

(30) Cfr. de plannen van architect Viérin voor de Grote Markt te Nieuwpoort, behandeld in de bijdrage van H. De Laet verder in dit nummer.

(31) Gemeenteraadsverslag, 16 juni 1915, SAD.

(32) Cfr. onder andere L. Cloquet, *L'architecture traditionnelle et les styles régionaux*, Lille-Paris-Brugge, 1919.

(33) Cfr. de kritiek die in *La Cité* over voorgaand werk van Cloquet wordt opgenomen: „La plaidoirie attendue en faveur du vieux-neuf. Des arguments sérieux (ne riez pas !): le vieil Anvers, le vieux Gand, le vieux Bruxelles. (On dit qu'au moment de nommer ce dernier par son nom, Bruxelles-Kermesse, le courage a manqué l'auteur). Parfaitement ! Voilà la mascarade qu'on nous propose”.

OBU-ROI: 'Impressions Malinoises', *La Cité*, jg. 1, nr. 1, juli 1919, p. 14.

(34) H. Hoste, *De wederopbouw van Vlaanderen. Dendermonde*, in *De Telegraaf*, 29 oktober 1922.

(35) O. Schellekens, tussenkomst geciteerd door verslaggever.

Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie, 1922, p. 186.

(36) Door de progressief-katholieke Minister Renkin werd eind 1919 een stelsel ingevoerd, waarbij de eigenaars de wederopbouw van hun vernielde eigendommen konden toevertrouwen aan de Staat, mits afstand te doen van elk recht op schadevergoeding. Cfr. *Reconstruction par l'Etat des immeubles privés, endommagés ou détruits par les faits de guerre*, in *Bulletin de l'Office des Régions Dévastées*, jg. 2, nr. 2, 1920.

(37) Note pour M. le Ministre concernant les projets de reconstruction de la Grand'Place de Termonde, 28 juli 1920, Dossier DEN A1 (voorlopige klassering), Fonds Dienst voor Verwoeste Gewesten, Algemeen Rijksarchief.

(38) Deze meerkost moest dienen om de opgelegde gevelarchitectuur te betalen. Dergelijke toekenning is hoogst uitzonderlijk. Bij de wederopbouw van de Grote Markt in Roeselare werd door de gemeente een extra toelage uitgetrokken. Cfr. J. Maes, *De wederopbouw van Roeselare na de eerste wereldoorlog*, Ingenieursverhandeling, K.U.L., Afdeling Architectuur, 1981 (niet uitgegeven), p. 145-148.

(39) Briefwisseling van betreffende eigenaars met het stadsbestuur, Dossier bouwvergunningen, briefwisseling, SAD.

(40) Volgens een enquête eind 1922, waren op dat moment in totaal slechts 1.081 woningen bewoonbaar, voor een lokale bevolking van 8.889 personen. Indien men de enkele honderden noodwoningen niet in beschouwing neemt, betekent zulks een gemiddelde woningbezetting van 8 à 9 personen per pand. Cfr. Dossier Goedkope Woningen, TD-SGD. Zie ook briefwisseling, Dossier Barakken, SAD.

(41) Drie bouwaanvragen voor de Brusselsestraat, mei 1919, Dossier bouwaanvragen, TD-SGD.

(42) Eind 1921 zijn in Dendermonde slechts circa 25% van de beschadigde woningen vernieuwd of heropgebouwd. Voor het hele rijk zijn er dat op hetzelfde moment nagenoeg de helft. Cfr. K. Verbruggen: op. cit., p. 76.

(43) „Het Comité betreurt het ontbreken van kunstkarakter van de bouw”. Commentaar bouwaanvraag maart 1920, Dossier bouwingen, TD-SGD. Bij een bouwaanvraag van november 1919 wordt de bouwheer verzocht „vensters op het gelijkvloers open te maken”. Bij een aanvraag van december 1919, om „twee kleine dakvensters bij te voegen”, Ibid.

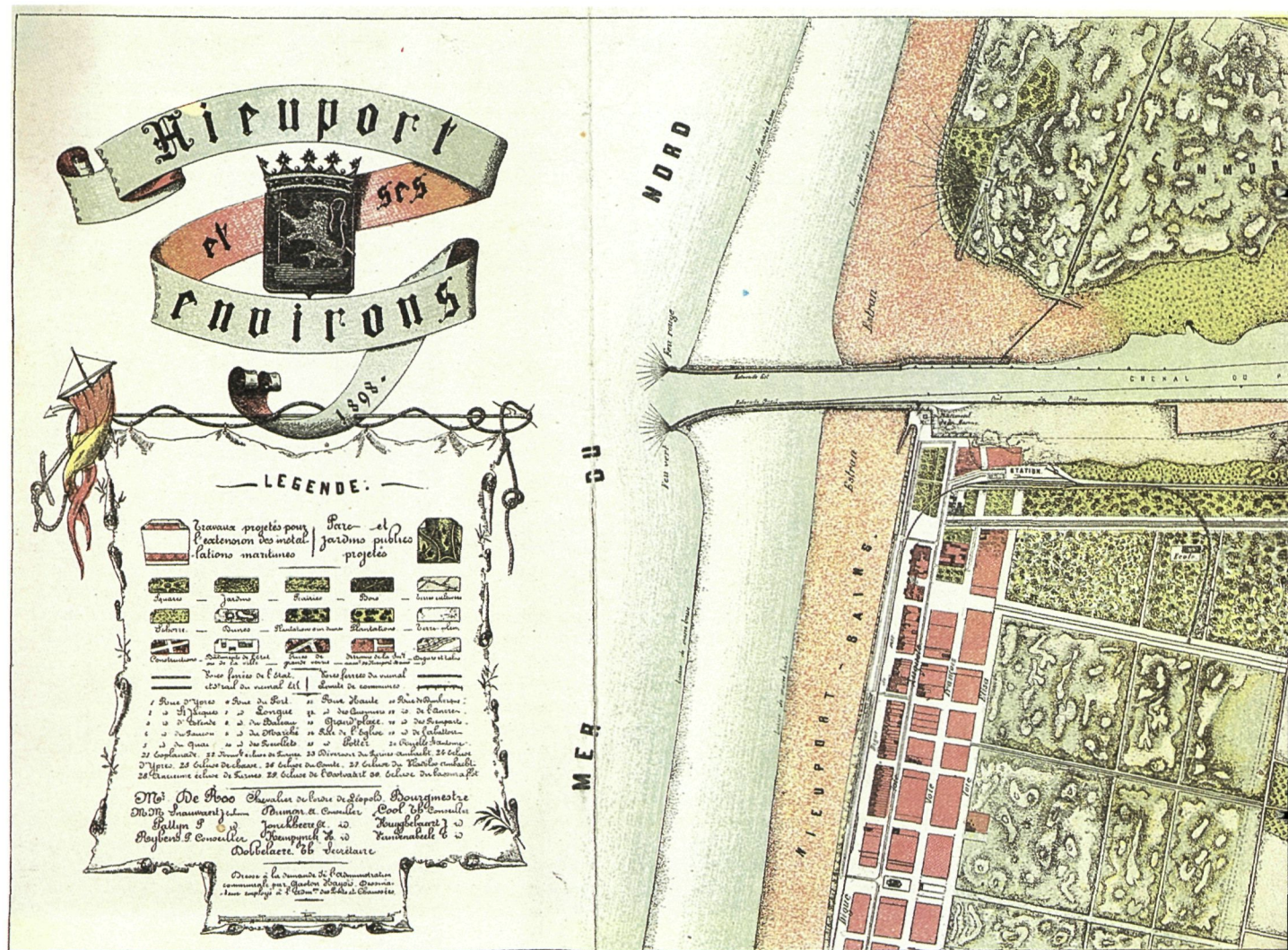

De doorwerking van een verfraaiingsgedachte tijdens de wederopbouw: het plan Viérin voor Nieuwpoort (1906-1920)

Herman De Laet

Nieuwpoort neemt in de totale wederopbouwproblematiek een aparte plaats in. Vooreerst is er het feit dat de stad totaal verwoest werd: een volmaakte 'tabula rasa'-situatie zou op zich reeds een aanleiding kunnen zijn tot een vernieuwde aanpak van de stedenbouwkundige problematiek. Dit gebeurde echter niet. De verwoesting maakte integendeel de realisatie mogelijk van verfraaiingsprojecten, die vanaf het einde van de negentiende eeuw uitgewerkt werden.

In deze bijdrage pogen wij de continuïteiten en de breuken aan te tonen binnen deze verfraaiingsgedachte; verfraaiing die vooral zijn uitdrukking vond in de projecten en realisaties van architect Jozef Viérin (1).

Nieuwpoort en Nieuwpoort-Bad, plan in 1898 opgesteld door G. Hoyois in opdracht van het Stadsbestuur.

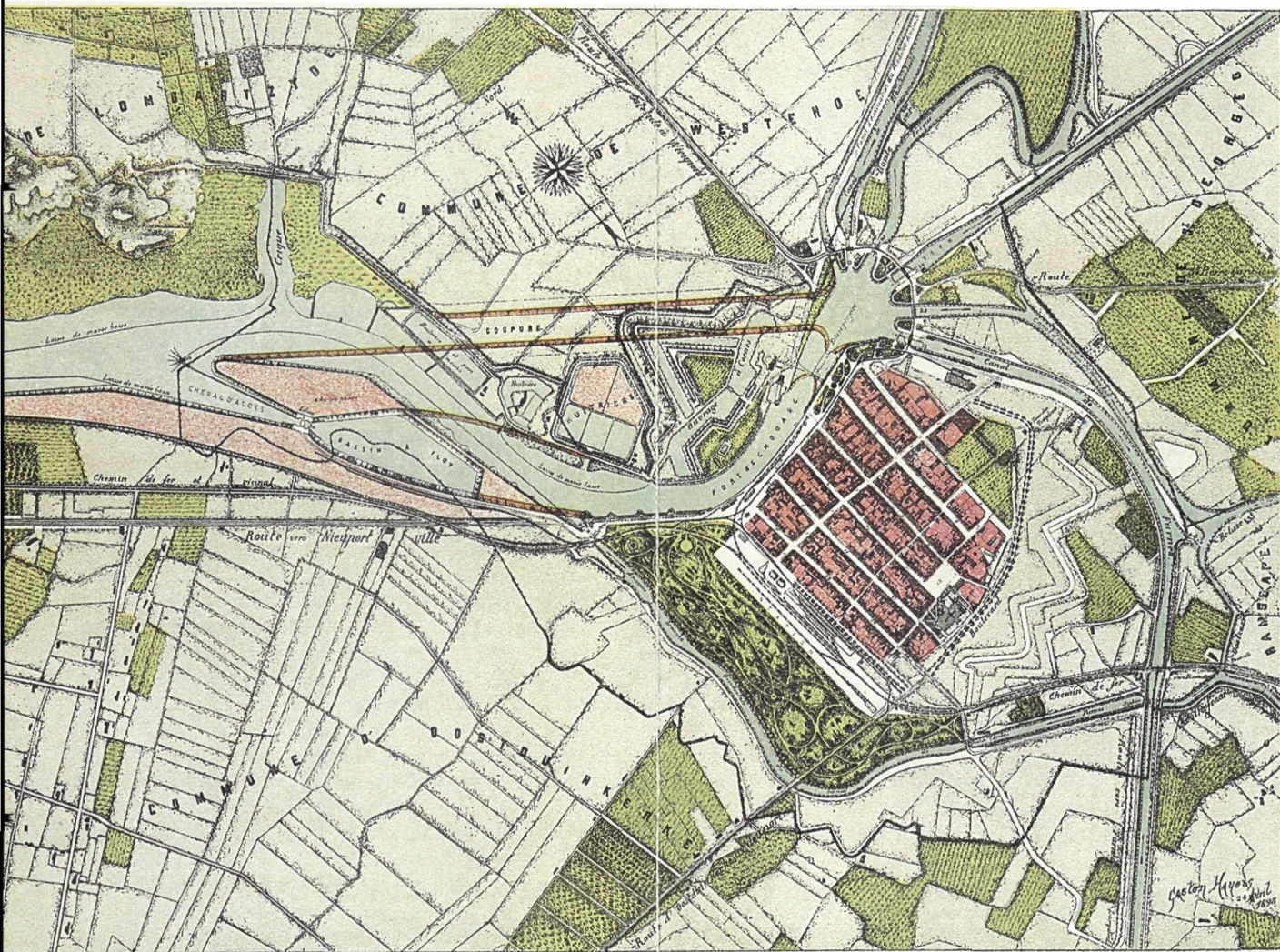

Een problematische situatie

Nieuwpoort was in de 19de eeuw een sluimerende vissersstad, die geen betekenisvolle invloed had ondervonden van de industrialisatiegolf en die mede hierdoor, sedert haar stichting in de middeleeuwen, eigenlijk geen noemenswaardige evolutie meer had gekend. In de toenmalige reisgidsen werd ze beschreven als 'Le type de la vilasse déserte, silencieuse et lugubre' (2). Het pittoresk-landelijk voorkomen van de stad mag dan enkele sporadische kusttoeristen hebben aangetrokken, de zeer slechte woon- en levensomstandigheden van de vele verpauperde arbeidersgezinnen, die het grootste deel van de Nieuwpoortse bevolking uitmaakten, vormden de bittere realiteit (3). Deze nefaste toestand zette het stadsbestuur er voortdurend toe aan telkens nieuwe ideeën en projecten te ontwikkelen, die een heropleving van de stad op gang dienden te brengen. De meest belovende economische troeven die het hiervoor in handen had, waren enerzijds een vanuit de zee én vanuit het binnenland goed toegankelijke haven en, inspelend op het ontluikend kusttoerisme, haar nabijheid bij de Noordzee, met de mogelijkheid tot het uitbouwen van een badstad. De initiatieven die wij aantreffen vanaf omstreeks 1870, kaderden inderdaad binnen deze optiek.

Een tekort aan eigen financiële middelen en een uitblijven van investeringen van buitenaf, beletten het stadsbestuur haar nochtans veelbelovende projecten te realiseren, met als gevolg dat de verwachte heroplevingsmechanismen niet in werking traden. Vooral wegens de zwakke financiële draagkracht van de weinig talrijke Nieuwpoortse bevolking bleven de inkomsten zeer beperkt (4), terwijl anderzijds de stad, in verhouding tot haar omvang, aanzienlijke uitgaven had (5).

Toen er, naar het einde van de 19de eeuw toe, nog steeds geen kentering was gekomen in de neerwaartse beweging, begon zich een koerswijziging voor te doen binnen de door het stadsbestuur gevoerde strategie. Vanaf 1890 leken de initiatieven een nieuwe conceptie van Nieuwpoort als stad te beogen door middel van rechtstreekse ingrepen in haar fysisch voorkomen. Een groeiend besef van de intrinsieke economische waarde van het historische stadsbeeld, maakte dat de verfraaiingsidee voor dit stadsbeeld als centraal gegeven zou worden gehanteerd. Het stadsbestuur ambieerde met dit nieuwe concept een statusverhoging binnen de stedelijke hiërarchie van het kustgebied met de overtuiging dat dit meteen ook een vernieuwing van haar economische aantrekkingskracht zou betekenen. Het is in deze context dat de hierna besproken projecten moeten begrepen worden; althans tot er een breukpunt zou komen met de totale verwoesting van de stad tijdens de eerste wereldoorlog.

Naast de bestaande toestand werden ook de projecten voor verbetering van de haven en voor de creatie van een park opgenomen. (S.A.N.)

De initiatieven vóór 1900

De stichting van Nieuwpoort-bad

In 1864 werd op privé-initiatief van een zestal Nieuwpoortse burgers, de Naamloze Vennootschap 'Société Anonyme de Nieuwpoort-Bains' opgericht (6). Deze vennootschap wilde een badplaats uitbouwen ter hoogte van de westelijke oever van de IJzermonding. De terreinen behoorden echter tot het grondgebied van Oostduinkerke en waren eigendom van Benjamin Crombez, wat meteen verklaart waarom de stad Nieuwpoort niet in eigen naam kon optreden en deze vennootschap als dekmantel gebruikte (7). Om verschillende redenen zou het project echter niet van de grond komen zoals verhoopt: op de eerste plaats wilde Crombez duidelijk een zeer elitair publiek bereiken ten einde op gelijke voet te geraken met Oostende, de elite-badstad bij uitstek. Deze poging kende evenwel geen succes. Verder bleek ook Nieuwpoort zelf te twijfelen aan de onderneming: de stad financierde wel sommige werken en verzorgde enige propaganda, maar het feit dat Nieuwpoort-Bad niet tot haar grondgebied behoorde, waardoor rechtstreekse inkomsten haar ontsnapten, weerhield haar de onderneming ten volle te steunen.

Nieuwpoort-Bad vóór de Eerste Wereldoorlog. (Kon. Bibliotheek, Brussel)

Het financieringsplan van baron Coppens en A. Guislin

In 1874 slaagde het stadsbestuur erin zich een sleutelpositie toe te eigenen op de plaatselijke vastgoedmarkt. In een overeenkomst met de Staat verkreeg de stad 37 ha militaire grond - voortkomende van de vroegere omwallingen - voor de som van 100 000 frank (8). Aangezien het grondgebied van de stad beperkt was tot de buitengrens van deze vestingen, waren deze terreinen de enige waar men in de toekomst nieuwe wijken zou kunnen uitbouwen, als uitbreiding van de oude stadskern, waarbinnen toen reeds omzeggens alle goede bouwgronden waren ingenomen.

Meteen had het stadsbestuur zich in de mogelijkheid gesteld een actieve grondpolitiek te gaan voeren, zodanig dat meer inwoners zouden worden aangetrokken om zich blijvend in de stad te vestigen (9).

Men durfde het echter niet aan op eigen verantwoordelijkheid het nodige beginkapitaal te mobiliseren, uit vrees de intresten niet te kunnen aflossen en men zocht al onmiddellijk zijn toevlucht tot de private financiële groep van baron Coppens en bankier A. Guislin. Deze groep ijverde reeds van in 1872 om op haar kosten en voor haar profijt te Nieuwpoort een zeehaven van 1ste orde te bouwen, alsmede de concessie te verkrijgen van verscheidene spoorlijnen die de stad zouden aandoen. Verblind door deze grootspraak, hechtte de gemeenteraad op 2 oktober 1874 zijn goedkeuring aan een 'monsterverdrag', waarbij de financiële groep het volledige verdrag van 1874 van de stad zou overnemen (10). Toen twintig jaar later de maatschappij in falen ging, was niets verwezenlijkt van wat was overeengekomen.

De interventies van Leopold II

Het fiasco van de voorgaande projecten bleek in Nieuwpoort, met de desillusie, ook de ontnuchtering te brengen. Het stadsbestuur zou voortaan meer kleinschalige, en dus ook meer realistische initiatieven ontwikkelen en zou hierbij in steeds grotere mate zijn aandacht richten op de verfraaiing van het stadsbeeld en op de uitbreiding van de woonkern. De inspirators hiertoe waren een klaarziend en kunstzinnig burgemeester, Willem De Roo, en een „genereuze” vorst, Leopold II.

Vanwaar nu de aandacht van de vorst voor Nieuwpoort? Vooreerst was er zijn bekommernis voor Nieuwpoort als zeehaven (11), maar gezien de aard van zijn ingrepen lijkt het ons waarschijnlijker een verband te leggen met de gedurende zijn hele ambtstermijn gekoesterde ambitie tot het opzetten van een volwaardige toeristische infrastructuur voor het hele Belgische kustgebied. Zijn voorkeur was hierbij wel steeds uitgegaan naar Oostende, waar hij een badstad wou uitbouwen met internationale reputatie. De mogelijkheid bestaat dat hij Nieuwpoort associeerde met Nieuwpoort-Bad, dat toch ook een zeer elitair karakter had, en een toekomstige vereniging van beide steden voorzag. De eerste ingreep bestond uit het aanleggen van de 'boulevard'. De vorst had hiertoe een plan laten opmaken, dat aan de gemeenteraad werd overhandigd en dat werd goedgekeurd op 12 oktober

De Boulevard rond 1890. (Kon. Bibliotheek, Brussel)

1888. De stad zelf zou de financiering ervan op zich nemen. Het ontworpen tracé was in grote lijnen hetzelfde als dat van de 'stadswandeling', voorzien in de akte van 1874 (12). De grootschaligheid van het project — de boulevard had een breedte van 25 meter —, het tracé en de wijze van profilering en aanleg laten vermoeden dat men hier bewust een weg bedoelde, met 'grote allure' en die zou afsteken tegen de nauwheid en de gedrongenheid van het, naar onze mening nochtans vrij ruime middel-eeuwse stratenpatroon van het stadscentrum.

Het tweede interessepunt van de vorst was het stichten van een 'jardin public'. De Staat had inmiddels, buiten de terreinen begrepen in de akte van 1874, een schenking gedaan aan de stad Nieuwpoort van 5 ha 77 a 48 ca, op voorwaarde dat de stad deze zou nivelleren en er een park zou aanleggen (13). Deze terreinen waren ten westen van de stad gelegen, langs de Oude Veurnevaart. Leopold II liet ook hier op eigen kosten een plan maken en deed hiervoor een beroep op de Londense architect, W. Kidner, aan wie hij vroeg hem verschillende voorstellen te doen (14).

Het project dat deze in 1889 uitwerkte, bleek op geen enkele wijze aansluiting te zoeken met de bestaande stadsstructuur, waardoor een zekere afstandelijkheid werd gecreëerd t.o.v. de binnenstad. De aard en de uitwerking van beide projecten, doen ons vermoeden welk soort van publiek Leopold II en het stadsbestuur trachtten te bereiken; de toekomstige gebruikers van deze aan Nieuwpoort vreemde grootstedelijke ingrepen, zouden de meer gegoede inwoners zijn van de 'nieuwe stad', die zich op de militaire terreinen zou ontwikkelen. Het park en de boulevard waren hierbij de

structurende elementen van het toekomstig opbouwpatroon, en hadden duidelijk als functie vooral het neo-bourgeoiskapitaal met meer indringendheid aan te trekken om investeringen te doen in dit nieuwe stadsdeel (15).

Ondanks het verdere aandringen van de vorst (16), werd geen van beide projecten gerealiseerd bij gebrek aan financiële middelen. In de plaats van de prestigieuze boulevard werd een dreef van beperkte afmetingen aangelegd en slechts 2 ha 16 a 62 ca werden als 'jardin public' ingericht. De gerealiseerde delen bleken te beperkt om aan het verwachtingspatroon van de grondspeculanten te voldoen. Wel was de stad erin geslaagd de militaire terreinen opnieuw in haar bezit te krijgen, toen deze in openbare verkoop werden gesteld in 1895. Aldus plaatste ze zich weer in de situatie van 1874. Dit opende meteen brede perspectieven die aanleiding gaven tot nieuwe projecten.

Het uitbreidings- en verfraaiingsproject van 1904

In 1903 begon het schepencollege daadwerkelijk met de verfraaiingswerken van de stad. De aanleiding hiertoe was een hererschikking van de grote wegenis, namelijk van de baan Oostende-Veurne, ter hoogte van de Markt. Waar deze tevoren over de marktplaats liep om via de Kerkstraat en de Duinkerkestraat de stad te verlaten over de Arkebrug, werd nu een tracé voorgesteld dat tussen de halle en de O.-L.-Vrouwekerk langs de pastorie zou lopen, om vervolgens de boulevard te kruisen en schuin over de militaire terreinen eveneens uit te monden aan de Arkebrug. Hiertoe dienden drie van de vijf huizen onteigend te worden ten zuiden van de Markt, te beginnen vanaf de halle alsmede de hof van de pastorie. Ter verantwoording deed het college de verkeersveiligheid gelden: de 'gevaarlijke' punten waren de vernauwing op de hoek van de Kerkstraat met de Markt, en op de kruising van de Kerkstraat met de Duinkerkestraat.

Naderhand werd echter het linkse hoekhuis ten zuiden van de markt te koop gesteld en de gemeenteraad besliste het voor afbraak te onteigenen. De vernauwing, het voornaamste argument van het in 1903 voorgestelde tracé, bleek hierdoor weg te vallen. In 1904 liet het college een nieuw tracé uitwerken, dat de markt zou verlaten via de Kerkstraat om onmiddellijk een wending te nemen en langs het kerkhof de boulevard te kruisen.

Dit tracé werd opgenomen in een algemeen plan getiteld: 'Projet d'extension et d'embellissement de la ville' van 1904. Dit voorzag de onteigening van alle huizen ten zuiden van de Markt, alsmede van een rij arbeidershuizen in de verlenging van de Hoogstraat, tegenover het kerkhof, en enkele kleine gebouwen op het kerkhof zelf. Het plan bevatte tevens een voorstel tot verkaveling van de militaire gronden, met de aanleg van de straten en de bepaling van de breedte van de boulevard. Ook werd de beplantingswijze van alle terreinen rondom de kerk uitgewerkt: men voorzag onder andere een square met 'kiosque' aan het einde van de boulevard, achter de O.-L.-Vrouwekerk. Om verschillende redenen, die wij hierna zullen verduidelijken, beschouwen wij dit plan als de rechtstreekse poging van het stadsbestuur om het stadsbeeld ingrijpend te wijzigen, gebruik makend van de intrinsieke aantrekkelijkheid van de Markt. De halle en de O.-L.-Vrouwekerk vormden de centrale gegevens binnen deze strategie.

Een eerste belangrijk punt in het plan is de onteigening van de vijf woonhuizen ten zuiden van de Markt. Vanuit verkeerstechnisch oogpunt was de verdwijning van het hoekhuis voldoende om de vereiste breedte van de staatsweg te bekomen. Door de afbraak van het hele woningblok voor te stellen, gaf men meteen ook de motieven vrij: het stadsbestuur wenste de volledige vrijmaking van de halle en de kerk, zodanig dat deze monumenten, meer in

het oog springend, en dientengevolge ook beter apprecieerbaar zouden worden. De ontmanteling van belangrijke monumenten was trouwens een in die tijd veel gehanteerd maar ook veel besproken stedenbouwkundig principe. Het is nochtans waarschijnlijk de Koninklijke Commissie voor Monumenten geweest die de ontmanteling, die was voorzien in het plan van 1903, had voorgesteld. Men verantwoordde de eerste tracéwijziging door te stellen dat hierdoor niet enkel een veilige, doch ook vooral een pittoresk-waardevolle passage zou worden gecreëerd (17). Het project had nog andere voordelen: de sanering van een 'onwelvoegelijk' steegje tussen de halle en de kerk en een verruimd zicht op het prachtige koor. Om archeologische redenen opteerde de Commissie voor het behoud van de twee rechts gelegen woonhuizen ten zuiden van de Markt (18). Door de verdwijning van het hele huizenblok voor te stellen, bleek het stadsbestuur de ontmantelingsidee dus tot het uiterste door te drijven en hiermede het advies van de Koninklijke Commissie gedeeltelijk te negeren. De mogelijkheid bestaat dat er nog een ander stedenbouwkundig principe heeft meegespeeld, namelijk dat van de aaneenschakeling van pleinen tot een pleingroep. Door de afbraak van het woningblok werd de betrokkenheid tussen enerzijds het plein, dat zich voor de O.-L.-Vrouwekerk situeerde - het vroegere kerkhof - en anderzijds het marktplein, bevorderd. Meteen kreeg men tevens een rechtstreekse relatie tussen de Markt en een nieuw geconcentreerd plein achter de kerk, dat in feite de beëindiging was van de boulevard. Dit plein zou begrensd worden door de zuidgevel van de kerk in het noorden, ten oosten een nieuw woningblok achter de halle en aan de zuidkant de woningen langs de boulevard. De bedoeling was de eenduidige gerichtheid van de halle en de kerk naar het oude stadsdeel toe op te heffen en een artistiek geheel te creëren, dat geen welbepaalde gerichtheid meer bevatte en er zich als dusdanig toe leende van alle kanten evenwaardig benaderd te worden. Deze stedenbouwkundige ingreep schiep de mogelijkheid het hele zuidelijke uitbreidingsgebied te betrekken op het oude stadsdeel.

Het voorgaande geeft ons een verklaring waarom het plan de onteigening voorziet van de rij arbeidershuizen in de verlenging van de Hoogstraat. De aard van deze bebouwing was immers niet in overeenstemming met de pracht van deze monumenten en zou geen volwaardige gevelwand zijn voor het plein vóór de O.-L.-Vrouwekerk. De motivatie die het stadsbestuur voor deze ingreep gaf, was identiek aan die door de Koninklijke Commissie aangehaald voor haar project: de sanering van 'une ruelle désinfectée et des maisonnettes vieilles et malsaines'. De onteigening zou het supplementaire voordeel bieden geen van de bomen, die de charme uitmaakten van dit plein, te moeten rooien. Men verkoos dus de afbraak van acht gebouwen (waaronder vier arbeiderswoningen) boven het rooien van zeven bomen. De onteigenden zouden trouwens geen reden tot klagen hebben: ter compensatie bood het stadsbestuur hen een perceel bouwgrond aan gelegen

Het woningblok ten zuiden van de Markt vóór de Halle en de Onze-Lieve-Vrouwekerk. (A.C.L., Brussel)

Plan met de wijziging van de 'grote wegenis', de verkaveling van de militaire gronden en de herinrichting van de Markt en haar omgeving, 1904. (S.A.N.)

langs de Oude Veurnevaart, een nieuwe arbeidersbuurt buiten het stadscentrum.

Met het project van 1904 zou het stadsbestuur er uiteindelijk in slagen een vernieuwing in het stedelijk proces op gang te brengen. Het merkwaardige is dat een louter formeel-administratieve aanleg, die de herschikking van de grote wegen in feite was, werd aangegrepen tot het realiseren van de verfraaiings- en uitbreidingsplannen.

De maquette van Viérin en Carbon

In 1906 gaf Willem De Roo, in naam van het schepencollege, de architecten Jozef Viérin en Henri Carbon de opdracht voor een studie van de aanleg van de omgeving van de kerk en de boulevard (19). Tevens vroeg hij deze een plaasteren maquette te maken op schaal 1/100, die de ontmanteling van de halle en de O.-L.-Vrouwekerk zou uitbeelden, alsmede de typen van huizen zou aantonen, 'die zouden moeten opgericht worden op de bouwgronden die beschikbaar zullen komen rond de kerk' (20). De bedoeling van De Roo was dat de architecten via deze maquette een volledig bouwproject zouden uitwerken, met tot in detail uitgewerkte voorgevels; het schepencollege zou hiermee over een werkinstrument beschikken om nadien bouwaanvragen al dan niet goed te keuren. De afspraak was dat de architecten voor deze studie geen rechtstreeks ereloon zouden ontvangen, maar dan achteraf de bouw van elke voorgevel toevertrouwd zouden krijgen, zowel het ontwerp als de uitvoering (21).

De maquette is ons bijgebleven via een viertal vage foto's, die wij vonden in het privé-archief van P. Viérin, maar die ons desondanks toch toelaten de inhoud van het concept te vatten (22). De architecten voorzagen voor de nieuwe bouwblokken een tweelaagse aaneengesloten rijbebouwing, qua bouwhoogte dus identiek aan deze op de markt. De architectuur die werd voorgesteld, verschilde echter grondig: de bestaande bebouwing was een neoclassicistische architectuur met bepleisterde gevels. Het was uitgerkend deze stijl die binnen de neotraditionalistische architectuurkringen, waartoe beide architecten behoorden, kortweg als banaal werd afgedaan (23). In de plaats daarvan stelden zij een veel drukkere, op de traditie geïnspireerde, regionalistische vormgeving voor; een stijl die omstreeks de jaren 1900-1910 felle opgang maakte, vooral in het Brugse, waar Viérin één van de toonaangevende architecten was. Hun voorstel doet ons inderdaad meer denken aan de reconstructie van een bestaande toestand in de stad Brugge dan wel dat het paste in het verfraaiings- en uitbreidingsproject van een stad, die in feite de structuur en de trekken had van een landelijk 'polderdorp'. Door het kunstmatig opdringen van een nieuwe architectuurvorm, die als voorbeeld

Nieuwpoortse vissershuisjes in regionale stijl, vóór 1914. (Privé-verzameling Verhoeven)

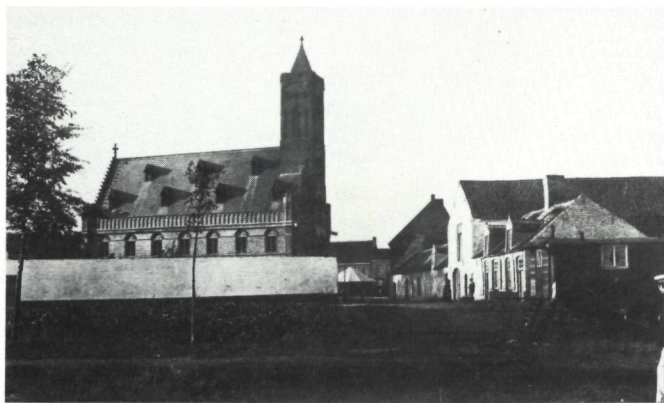
werd gesteld ten opzichte van de bestaande, bracht men meteen ook de oorspronkelijke Nieuwpoortse regionale bebouwing in diskrediet. Deze was immers nog veelvuldig aanwezig onder de vorm van lage arbeiders- en visserswoningen, een huisvesting die in haar totaliteit, dus niet enkel om hygiënische redenen, door het stadsbestuur werd afgekeurd (24).

Het eigenaardige was dat het juist deze bebouwing was, die door de neo-traditionalistisch-regionalistische aanhangers als 'logisch' werd voorgesteld en waaruit zij hun inspiratie putten (25).

Het project werd met veel enthousiasme onthaald bij het stadsbestuur, inzonderheid door burgemeester De Roo die dit wel als de bekroning zal hebben gezien van zijn jarenlange inspanningen. De aard van de architectuur en de wijze van stadsaanleg (26) zouden zeker in de smaak vallen van een meer gegoede bevolgingsklasse en zouden aldus op zichzelf reeds een garantie zijn voor het beoogde doel: het aantrekken van investeringen op de woningmarkt. De maquette werd trouwens daadwerkelijk als lokmiddel gebruikt: zij stond opgesteld in de stadshalle en kon permanent bezichtigd worden. De nieuwe woonwijken op de militaire gronden waren dus in se reeds ontoegankelijk voor de arbeidersklasse, die de dure gevelarchitectuur niet kon bekostigen. Via haar grondpolitiek zou het stadsbestuur achteraf bewust deze optie van de verdeling van de bevolking naar klasse in aparte woonwijken, bestendigen.

Ongeveer gelijktijdig met het verkavelingsproject van de militaire gronden, had de stad immers een verkavelingsplan goedgekeurd aan de Coupe Gorgestraat en de Oude Veurnevaartstraat, gelegen buiten het stadscentrum; hier zou zich een arbeiderswijk ontwikkelen (27).

Er werden in deze verkaveling geen speciale verordeningen uitgevaardigd voor de bebouwing en de bouwpercelen waren er veel

Zicht van de Halle en de Markt vanop de militaire gronden, vóór de uitvoering van het plan van 1904. (A.C.L., Brussel)

Foto van de maquette van de architecten Viérin en Carbon, 1906. (Privé-archief, Brugge)

kleiner, wat uiteraard de toegankelijkheid voor de arbeidersklasse fel vergrootte in vergelijking met de verkaveling rond de kerk. Een rigoreus gevoerd grondprijzenbeleid zou echter de doorslag geven: het stadsbestuur verkocht de gronden in de Coupe Gorgestraat tegen 2,5 fr./m² tegenover 6 fr./m² voor de gronden grenzende aan de boulevard en 4 fr./m² voor de gronden op de militaire terreinen achter de boulevard.

Bij het behandelen van de bouwaanvragen bleek er binnen de gemeenteraad achteraf nogal wat kritiek los te komen op de handelswijze van het Schepencollege. Vooral over de precieze taakomschrijving van de architecten Viérin en Carbon ontstond er nogal wat verwarring. De vraag was of ook andere architecten ontwerpen mochten maken en de kopers dus het recht hadden zelf een bouwmeester aan te stellen. Het college beaamde dit, doch stelde dat het gevelontwerp in overeenstemming moest zijn met de 'geest' van de maquette (28).

Zoniet gaf het college de opdracht aan Viérin en Carbon om voor het afgekeurde ontwerp een geschikte voorgevel te zoeken. De kandidaat-bouwer diende, ter betaling van dit plan, de som van 50 fr. te storten in de stadskas. Veelal gebeurde het dat de kopers, op aanraden van het gemeentebestuur, onmiddellijk Viérin of Carbon kozen als architect, aangezien de bouwaanvraag aldus automatisch zou worden goedgekeurd.

Uit het onderzoek van de bouwaanvragen is gebleken dat de gevelontwerpen van de maquette niet naar de letter werden gevolgd. Dit kan ook niet de bedoeling geweest zijn, aangezien de kavelstructuur van het uitbreidingsgebied niet was vastgelegd. Het verduidelijkt nogmaals dat de maquette geen bouwproject was in de eigenlijke zin, doch vooral een didactisch instrument én voor het stadsbestuur, én voor de bouwlustigen, én voor de architecten. Desondanks bleek men niet volledig in de opzet te slagen. De gevelontwerpen van Carbon pasten wel in het neotraditionalistische idioom, maar weken sterk af van de Brugse stijlvariant, die in de maquette werd gesuggereerd. Het resultaat dat werd bereikt in de vooroorlogse gevelfronten (29), had een eerder eclectische inslag, die echter wel de stedelijkheid van de maquette bevatte.

De neo-Brugse architectuur werd evenwel strict aangehouden door Viérin, die zich echter minder inliet met de ontwerpen voor private woonhuizen.

Zijn meest geslaagde realisatie, die veel aanzien genoot en die als voorbeeld werd gesteld, was de gevel van het St.-Bernarduscol-

lege, aan de oostzijde van de Markt. Deze had de plaats ingenomen van een neoclassicistisch gevelfront, dat in de maquette nog was opgenomen als bestaande toestand. Dit bouwwerk en ook andere, die elders in de stad in dezelfde stijl waren opgetrokken (30) leverden het bewijs dat de verfraaiingsgedachte reeds enige ingang had gevonden en niet louter beperkt bleef tot het gebied dat in de maquette was behandeld.

De verfraaiingsidee binnen de wederopbouw

Tijdens de eerste wereldoorlog werd Nieuwpoort, dat zich op de frontlinie bevond, volledig verwoest en met de grond gelijk gemaakt. Viérin kreeg de opdracht toegewezen een algemeen aanlegplan op te maken en de heropbouw te leiden van de meest belangrijke openbare gebouwen: de halle en het belfort, de O.-L.-Vrouwekerk en het stadhuis. Zijn opvatting over de wederopbouw, die ook die was van de Gemeenteraad, maakte hij kenbaar in de toelichtingsnota bij het voorontwerp van aanlegplan. Zoals het in de verwachting lag, werd dit een pleidooi voor een historiserende wederopbouw (31). In het rapport werden richtlijnen voorgesteld voor de reconstructie van de gebouwen, die later in het gemeentelijk bouwreglement zouden worden opgenomen. Viérin had hiermee de bedoeling om in ieder stadsdeel, dat was voorzien binnen zijn zoneringsvoorstel, een vormtaal te ontwikkelen die passend was voor de functie dat het toegewezen zou krijgen. Het zoneringsplan dat hij voorlegde, bleek aldus aan te sluiten bij een identieke weergave van de tendens naar functionele spreiding, die zich reeds vóór de oorlog liet herkennen. De enige accentverschuiving was het benadrukken van de centrumfunctie van het gebied rond de Markt en de O.-L.-Vrouwekerk, door hier de openbare instellingen zoals scholen, vrederegerecht, bibliotheek, post, politiekantoor enz... te situeren.

Zijn voorstel was het stadhuis, dat vóór de oorlog elders was gelegen (32) naar de Markt over te brengen. Het feit dat dit stadsdeel hierdoor aan belang zou winnen, bewijst dat men de oorspronkelijke rol die het vervulde binnen de verfraaiingsidee van omstreeks 1900, nl. als statussymbool voor de herwaardering van de 'stad' Nieuwpoort, niet had verlaten en wou benutten voor het verderzetten van het verstedelijkingsproces. Door de zoneringsgedachte aan te houden, bevestigde en versterkte men meteen ook het sociaal segregatieproces, dat het concept van rond 1900 had veroorzaakt.

Het centrum van de stad wou Viérin in een historische stijl herbouwd zien: „Bien qu'il ne puisse être question de faire une reconstruction archéologique de toute la ville, j'estime cependant que la ville du passé doit revivre tout au moins autour de la grand'place" (33). In die zin pleitte hij voor de nauwgezette reconstructie van Hallen, O.-L.-Vrouwekerk, stadhuis en St.-Bernarduscollege, evenals van de meest interessante voorgevels van particuliere woningen, waarin de oorspronkelijke lokale architectuur tot uiting kwam. Daarnaast voorzag hij een 'artistieke reconstructie', in een zogenaamde eigen Nieuwpoortse stijl, van de woningen in de onmiddellijke omgeving van de Markt (34). Het is duidelijk dat Viérin, in de wederopbouw van de stad de gelegenheid te baat nam om zijn project van 1906 ten uitvoer te brengen. De esthetische aanpak van de Markt en omgeving zou op die wijze volgens hem als een stichtend voorbeeld dienen voor de wederopbouw van privé-woningen (35). Ook voor de zuidzijde van de Markt zag Viérin de kans om de stedenbouwkundige polemiek van 1903-1906 op te lossen. De huizen tussen de halle en de O.-L.-Vrouwekerk, die vóór de oorlog nog steeds niet waren onteigend en afgebroken, waren door de bombardementen immers vernield. In de maquette van 1906 had Viérin voorzien dat de bomen tussen de halle en de kerk, achter het bedreigde hui-

Gevelontwerpen van architect Carbon voor woonhuizen in de Willem De Rooiaan, 1909. (S.A.N.)

zenblok, de Markt langs de zuidzijde voldoende zouden afsluiten, zonder een barrière te vormen die het contact met het plein aan de boulevard zou beletten.

Met deze truuk had hij de perscampagnes, die tegen deze ingreep werden gevoerd vóór de oorlog, destijds de wind uit de zeilen kunnen nemen. Nu ook de bomen verdwenen waren, diende hij een andere oplossing te zoeken, want 'le vide qui existe entre les deux monuments, formerait une brèche dans une des façades de la grand'place'.

Om dit gat op te vullen voorzag hij de oprichting van een groep gemeentegebouwen met stadhuis, bibliotheek, politiekantoor, enz... die samen met de halle en het belfort één bouwblok zouden uitmaken, op zo'n manier dat de vrijstaande kerktoren zichtbaar zou blijven vanop de markt, wat vroeger met de huizenrij niet mogelijk was.

Door deze ingreep kon Viérin de gemeentegebouwen groeperen in de representatieve zone en was hij er tevens van verzekerd dat de prestigieuze zuidkant van de Markt in de gepaste stijl zou worden opgetrokken. Waarschijnlijk zag hij af van de vrijmaking van de halle omwille van de hevige, doch vakkundige kritiek, die daar- tegen reeds in 1903 was gerezen (36).

De uitwerking van het project was zowel in architecturaal als in stedenbouwkundig opzicht meesterlijk en getuigt van het inzicht van Viérin in de problematiek. Analyseren wij het volumespel van het stadhuis, dan is hierin geen eenduidige gerichtheid naar de Markt toe te merken, maar een meerduidige, dus ook naar achteren toe. Het gebouw leende zich ertoe benaderd te worden vanuit alle richtingen, zonder dat het hierdoor aan architecturale kwaliteit verloor. Viérin bewerkstelligde dit effect door de opsplitsing van het totaal-volume in interpenetrerende deelvolumes en vooral door het jongleren met trapgevels. Het gehele concept getuigt van zijn inzicht in de centrumfunctie van dit monumentaal geheel.

Het tweede belangrijke element was de portiekdoorgang, die de halle verbond met de bovenverdieping van het nieuwe stadhuis. Viérin loste met deze ingreep verschillende problemen op. Naast de praktische en esthetische noodzaak om de halle met het nieuwe bouwwerk te verbinden, gaf hij een waardevol decor aan een voetgangerspassage die hier steeds was geweest en die men wou bewaren; tevens slaagde hij erin de zuidzijde van de Markt gesloten te houden, zonder een breuk te veroorzaken tussen de Markt en het plein aan de boulevard, en anderzijds een schaalement aan de halle toe te voegen.

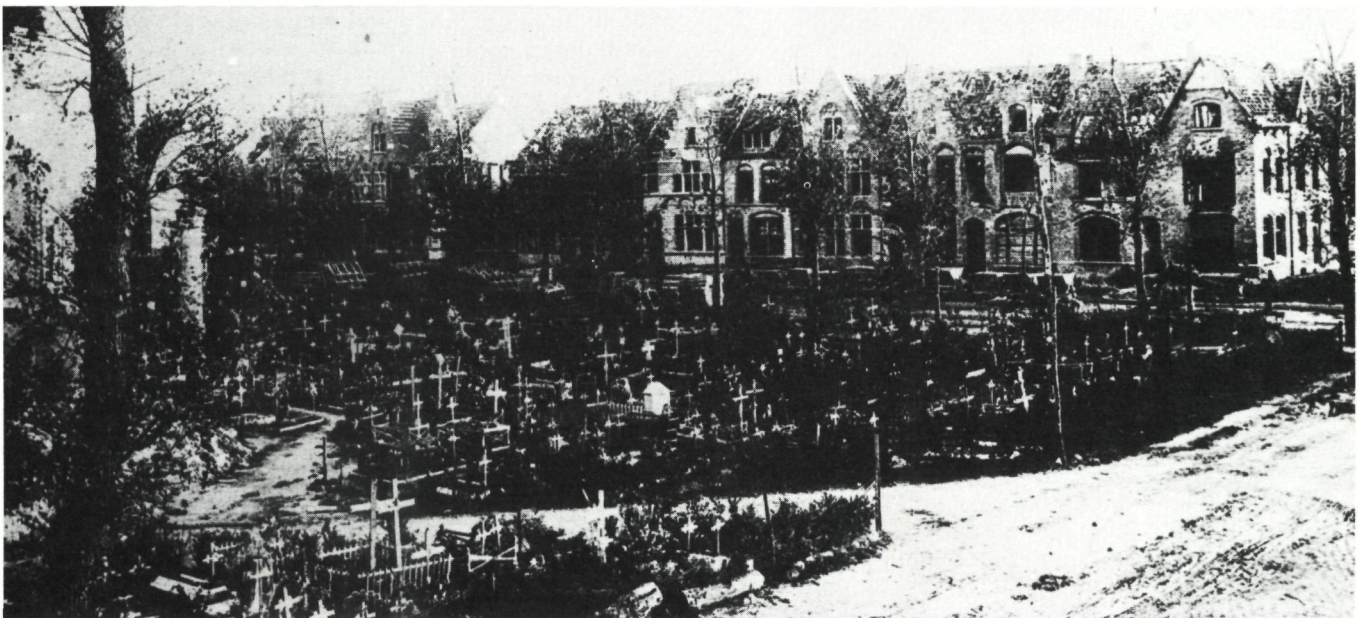
Teneinde de zekerheid te hebben van een artistieke reconstructie van de gebouwen rond de Markt, werd voor dit stadsgedeelte een speciale verordening opgenomen in het gemeentelijk bouwreglement (37). Concreet betekende dit dat deze eigendommen zouden „geslagen zijn en blijven met de dienstbaarheid van kunstgevels, 't is te zeggen dat aldaar zal moeten gebouwd worden in den trant van 't oud Nieuwpoort'” (38). Met deze bouwstijl doelde men op de neo-Brugse stijl van vóór de oorlog, waaraan enkele details uit de plaatselijke regionale architectuur werden toegevoegd (39).

Om de stijlzuiverheid te verzekeren, besliste het Schepencollege dat elke bouwaanvraag binnen dit gebied onderworpen zou worden aan de goedkeuring van Viérin, die het recht had de gevelontwerpen goed of af te keuren, of er wijzigingen in aan te brengen. Dit advies was bindend. Viérin had op deze manier de mogelijkheid verkregen zijn maquetteontwerp van 1906 te realiseren, tot in het kleinste detail toe, zonder daarentegen zelf de gevels te moeten ontwerpen, wat juist vóór de oorlog menig protest had veroorzaakt binnen de Gemeenteraad (40). Doch, net zoals toen, blijkt ons de regeling die werd uitgewerkt enigszins bizar: Viérin maakte immers geen effectief deel uit van het 'Raadgevend Comité', dat in overeenstemming met de adoptiewet was opgericht en advies moest uitbrengen over alle vragen betreffende de wederopbouw (41). Dit werpt wel een duidelijk licht op de omvang van de invloed van Viérin binnen de Nieuwpoortse Gemeenteraad.

De realisatie van de wijk benaderde de perfectie. De restauraties van de halle, het belfort en de O.-L.-Vrouwekerk werden algemeen erkend als de meest geslaagde van de wederopbouw in de frontstreek (42). De gevelfronten rondom vertoonden niet de stijllacunes van vóór de oorlog, niet alleen doordat er méér architecten de neo-Brugse bouwstijl meester waren, maar vooral door het feit dat slechts Viérin de bevoegdheid had over de beoordeling ervan.

Voor het minder representatieve gedeelte van de oude stad had Viérin gesteld: „Il convient d'adopter une architecture rationnelle, adaptée aux besoins du jour ce qui n'exclut pas la tradition”. In ieder geval moesten banale, zogenaamde 'goedkope' woningen, evenals 'pretentieuze' projecten uit de stad geweerd worden (43).

In feite wou men ook deze stadsdelen, in de zogenaamde 'Nieuwpoortse' architectuurstijl zien herrijzen. Immers, hierdoor zou de stad volledig in haar 'vooorlogse glorie' worden hersteld. Opmerkelijk is hierbij de accentverschuiving die zich voorded

Gevelpartij van het woningblok in de Willem De Roollaan, ten zuiden van de O.-L.-Vrouwekerk, 1916. (Privé-verzameling)

De midzijde van de Markt, huidige toestand. (Foto M.L.Z.)

binnen het propageren van de neo-Brugse stijl. Waar men deze vóór de oorlog voorstelde als de nieuwe, eerder modieuze stijl van het toekomstige Nieuwpoort, verdedigde men na de oorlog dezelfde bouwtrant vanuit het argument als was dit de oorspronkelijke architectuur van de stad. Vooral de naamverandering in 'Nieuwpoortse stijl' lijkt hier aan de basis te liggen. Wij vermoeden dat Viérin deze term bewust veelvuldig heeft gehanteerd, wanneer hij zijn projecten voorlegde (44). In de eerste plaats speelde hij hierbij uiteraard in op de algemeen toegenomen interesse voor de regionalistisch-traditionalistische architectuurstijlen, doch tevens propageerde hij hierdoor zijn persoonlijke stijl, waarin hij reeds meerdere malen zijn virtuositeit had bewezen. Meteen verkreeg hij ook de zekerheid van zelf de meest belangrijke opdrachten te mogen uitvoeren.

Evenals rond de Markt, werden ook deze stadswijken gerealistiseerd zoals Viérin en de Gemeenteraad het zich hadden voorgesteld. Het 'Raadgevend Comiteit', dat de bouwaanvragen goedkeurde, hanteerde daarentegen niet het stijlpurisme van Viérin, maar besteedde meer aandacht aan de bouwtechnische kwaliteit van de gebouwen. Nochtans was ook voor dit gebied in het bouwreglement de mogelijkheid voorzien om bouwaanvragen om esthetische redenen te weigeren (45). In feite kwam het erop neer dat uiteindelijk elke 'neo'-stijl als 'Nieuwpoorts' werd ervaren, wat resulteerde in een stedelijke opbouw die niet de stijlzuiverheid bezat van het gebied rond de Markt, maar desondanks getuigde van een zeer grote homogeniteit. De gevelfronten waren aldus van dezelfde aard als diegene die vóór de oorlog op de boulevard gebouwd werden. De verfraaiingsidee van 1900 werd also over de hele stad verspreid; Nieuwpoort werd in feite niet herbouwd als „landelijk polderdorp” zoals het vroeger was (46), maar als volwaardige 'stad'.

Besluit

Wij hebben gezien hoe de verfraaiingsidee van 1900, doorheen de fysische breuk die de eerste wereldoorlog bracht, uiteindelijk richtinggevend werd voor de wederopbouw van de stad. In Nieuwpoort staan wij in die zin voor een schoolvoorbeeld van de continuïteit van de stedenbouwkundige praktijk. De 19de-eeuwse esthetiserende behandeling van de wijk rond de Markt aan de hand van rooilijnplannen en van de bevordering van de gevelarchitectuur door gemeentelijke bouwverordeningen en goedkeuringscomités, werd voortgezet en uitgebreid. De motieven voor deze praktijk bleken echter te verschillen. In 1900 werd, zoals aangetoond, de herwaardering van het stadsbeeld uiteindelijk aangewend als middel om de stad er economisch bovenop te helpen, gezien de problematische situatie waarop zij zich op dat ogenblik bevond. De optie van de artistieke reconstructie na de verwoesting werd daarentegen vooral ingegeven vanuit de naoorlogse bekommernis om het verlies van de historische stad als symbool voor de Nieuwpoortse leefgemeenschap ongedaan te maken. De esthetiserende stedenbouwkundige praktijk stond hierdoor dichterbij de Nieuwpoortse bevolking dan vóór de oorlog, wat meteen een garantie was voor haar succes bij de wederopbouw.

Niemand bleek achteraf echter te beseffen dat het heropgebouwde stadsbeeld in feite grondig verschilde van het vooroorlogse, dat men zich als voorbeeld had gesteld. Nieuwpoort was herrezen uit zijn puinen, nog 'schoner' dan het ooit was geweest.

Voetnoten

(1) Dit artikel is gebaseerd op persoonlijk onderzoek in functie van een licentiaatsverhandeling over *De wederopbouw van Nieuwpoort na de eerste wereldoorlog*, KUL, IISRO, o.l.v. M. Smets en geschiedde in samenwerking met Jan Mulkens.

(2) „Ancienne forteresse glorieuse, ancien port renommé, et qui semble aujourd'hui 'lassé de tout, même de l'espérance'. Nieuport réalise admirablement le type de la vilasse déserte, silencieuse et lugubre. En cela, elle peut passer pour un objet spécial de curiosité”. Jean d'Ardenne, *Guide illustré de la Côte de Flandre*, Bruxelles, 1895, p. 128.

(3) Hoe slecht deze levensomstandigheden wel waren, blijkt uit het hiernavolgende feit.

In de gemeenteraad van 5 maart 1895 werd lezing gegeven van een artikel getiteld: *Mortalité et natalité en Belgique*, verschenen in het dagblad *Le Bien Public*. Hierin werd Nieuwpoort beschreven als de meest ongezonde plaats van België op basis van het hoogst behaalde sterftecijfer. De gegevens waren afkomstig uit het jaarverslag van 1894, van de *Bulletin annuel de statistique démographique et médicale*, opgesteld door dr. E. Janssens, lid van de *Commission Centrale de Statistique en Belgique*. *Gemeenteraadsverslag Nieuwpoort*, dd. 5 maart 1895, R.A.-Brugge.

(4) In 1860 bedroeg het totaal aantal inwoners 3575; nadien lag de score voortdurend lager en werd slechts geëvenaard in 1902, waarna ze gestadig zou stijgen tot 4622 in 1913.

(5) Belangrijke uitgaven waren o.a.: de financiering van de havendiensten en van de liefdadigheidsinstellingen, het uitvoeren van riolerings- en bestratingswerken, het onderhouden en restaureren van een voor de stad toch wel groot aantal monumenten: de halle, het belfort, de Onze-Lieve-Vrouwekerk, het 'Hôtel de l'Espérance', het stadhuis enz.

(6) Onder de zes leden bevonden zich o.a. de burgemeester, één schepen, één gemeenteraadslid en Willem De Roo, die gemeenteraadslid werd in 1872.

(7) Nieuwpoort-Baden was hiermede de vierde badplaats die zich langs onze kust ontwikkelde. „Enkel Oostende, Blankenberge en Heist kenden eerder een toeristische bedrijvigheid; Oostende trad hierbij al dadelijk op de voorgrond, omdat deze stad zeer sterk begunstigd werd door het verkeersnet; de eerste treinverbinding Oostende-Mechelen dateert van 1839”. Praet W., *Een vergelijkende stedenaardrijkskundige studie van Nieuwpoort en Nieuwpoort-Bad*, onuitgegeven proefschrift van de R.U. Gent, aardrijkskundige wetenschappen, academiejaar 1968-1969.

(8) 'Acte de cession, approuvé par le conseil communal de la ville de Nieuport en séance du 20 février 1874', S.A.-Nieuwpoort.

Met deze overeenkomst kreeg Nieuwpoort tevens 11 ha gratis toegewezen, op voorwaarde dat binnen een termijn van drie jaar deze terreinen zouden worden ingericht deels ten behoeve van een beestenmarkt, deels als openbare wandeling of 'boulevard'. Tenslotte was de stad verplicht, binnen eenzelfde tijdsperiode, de gronden bouwrijp te maken.

(9) Op korte termijn zouden de opbrengsten voortkomende uit de grondverkoop, gemakkelijk de kosten van de uit te voeren werkzaamheden dekken alsmede de intresten van de geleende sommen. Op langere termijn zou de operatie zelfs winst opleveren voor de stadskas vanwege de meerkomsten van de grondlasten, naast allerlei nieuwe voordelen die een stijgend inwonersaantal veroorzaakt.

(10) *Projet d'acte entre le baron Coppens et Cie et A. Guislin d'une part et le bourgmestre et échevins d'autre part*, Gemeenteraadsverslag Nieuwpoort, dd. 18 september 1874, R.A.-Brugge.

(11) In zijn openingstoespraak voor het parlement in 1872 had hij zich het volgende laten ontvallen: „En présence de l'expansion de notre commerce et des immenses travaux faits en d'autres pays pour perfectionner les ports, l'intérêt national exige que nos installations maritimes soient améliorées.” Vanuit de idee dat een land nooit klein kon zijn, wanneer het aan zee grensde, had Leopold II uiteraard met méér dan formele interesse de plannen die baron Coppens hem in 1872 en 1874 was komen voorleggen, in ontvangst genomen.

(12) Het plan zelf hebben wij niet teruggevonden. Voortgaande op de kadastrale gegevens situeerde zich de 'openbare wandeling' onmiddellijk rondom de oude stadskern, beginnend in de noordoostelijke hoek en, draaiend rondom de ruïne van de Tempelierstoren, eindigend ten zuiden van de Markt en de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Op deze wijze werden de twee meest determinerende en attractieve elementen uit het historische stadsbeeld rechtstreeks met elkaar verbonden. Tevens sloot men aan op een reeds bestaande 'wandeling', die zich situeerde ten westen van de stad, vóór het stationsgebouw.

Voorgevels in 'Nieuwpoortse stijl' en voortuintjes, Willem De Roolaan, huidige toestand. (Foto M.L.Z.)

De Markstraat, huidige toestand. (Foto M.L.Z.)

De Kerkstraat. Hier gold geen verplichting tot het bouwen met kunstgevels. Huidige toestand. (Foto M.L.Z.)

- (13) Brief van burgemeester W. De Roo aan 'Comte de Borgrave d'Altene, chef du cabinet du Roi', 8 februari 1896, Archief van het Koninklijk Paleis, geklasseerd: Liste Civile, 367.
- (14) Ranieri L., *Leopold II, urbaniste*, Brussel, 1973, p. 271.
- (15) In zijn rol van promotor, hanteerde Leopold II te Nieuwpoort een volledig identiek scenario als te Oostende, waar hij zich ongeveer gelijktijdig inzette voor de verfraaiingswerken van de stad. Zie hierover meer in: Ranieri L., o.c., p. 209-232.
- (16) Bij de openbare verkoop van de militaire terreinen op 26 augustus 1895, kocht de vorst, op aanraden van Willem De Roo, een lange strook braakliggende grond, gelegen tussen het station en de terreinen die door de stad als park dienden te worden ingericht. Zijn bedoeling was deze op eigen kosten te laten beplanten zodanig dat hierdoor de volledige westzijde van de stad door een groene zone zou worden bezet, met een totale oppervlakte van 9 ha 41 a 83 ca.
- (17) N., *A Nieuport*, Tijdschrift van de Touring Club de Belgique, jg. 9, december 1903.
- (18) Het betrof het zgn. 'Hôtel du Pélican' en een huis daterende van 1783.
- (19) Zie Herman Stynen, *Jozef Viérin*, in *M & L*, jg. 1 nr. 3, maart 1982, p. 49-54. Henri Carbon was de zwager van Viérin en was bij deze in de leer gegaan. Tot omstreeks 1911 woonde hij in Nieuwpoort.
- (20) *Gemeenteraadsverslag Nieuwpoort*, dd. 11 september 1906, R.A.-Brugge.
- (21) Brief van Jozef Viérin aan het Stadsbestuur van Nieuwpoort, 27 juni 1908, S.A.-Nieuwpoort.
- (22) In een bijblad van *Onze Tijd*, een weekblad van Brussel, verschenen op 30 december 1906, besprak architect Alfons Van Houcke deze maquette, geïllustreerd met zeven afbeeldingen. Wij hebben het artikel niet kunnen vinden en richten langs deze weg de vraag tot de eventuele persoon die het in zijn privé-bezit zou hebben, of hij zo vriendelijk zou willen zijn ons hiervan op de hoogte te stellen. De maquette zelf werd vernietigd tijdens de eerste wereldoorlog.
- (23) „Les habitations qui bordent le marché de Nieuport, ne sont pas, tant s'en faut, toutes dépourvues d'intérêt artistique, mais, nous l'avons dit, la plupart sont masquées par le crépissage banal! Peut-être un jour viendra-t-il qui verra rendre à la lumière leurs belles briques, leurs ancrages, leurs moulures. En attendant l'une et l'autre de ces maisons offrent, et c'est beaucoup, leurs pignons redentés pour rompre l'uniformité. E. Gevaert. *A Nieuport*, in: *Bulletin des métiers d'art*, jg. 4, nr. 2, augustus 1904, p. 43.
- (24) 'En ville, la maison bourgeoisie ancienne dresse fièrement vers la rue son pignon à gradins, tandis que l'humble maison de l'ouvrier se range parallèlement à la voie publique avec son toit et sa corniche très basse'. L. Cloquet. *L'architecture traditionnelle et les styles régionaux*, 1919, Paris-Lille-Brugge, p. 12. Enkel door de vormgeving al, werd de bestaande arbeidershuisvesting al minderwaardig geacht t.o.v. diegene die Viérin en Carbon zouden voorstellen. De 'pignon à gradins', - het meervoudig aangewend basiselement in de volumeopbouw van de neo-Brugse stijl - speelde hierbij de cruciale rol. „... la tradition a maintenu jusqu'à nos jours la dignité du foyer et l'individualité du logis, symbolisée par l'indépendance de nos pignons” (...) La Flandre est le pays des pignons”. L. Cloquet, o.c., p. 9.
- (25) zie: Jozef Viérin, *L'architecture régionale de la Flandre Maritime, particulièrement dans ses rapports avec l'habitation rurale*, Brussel, 1921 (ook in het Nederlands gepubliceerd).
- (26) Zo werd langs de volledige lengte van de boulevard en langs de Staatsbaan een zone 'non aedificandi' van 6 meter breedte opgelegd. Hier moesten voortuinen komen, waarvan de aanleg strict geregeld werd door een gemeentelijk bouwreglement.
- (27) Coupe Gorgestraat, verkavelingsplan goedgekeurd op 28 april 1903, S.A.- Nieuwpoort, bundel 573.2-506.12.
- (28) Dit geeft uiteraard aanleiding tot de meest bizarre situaties: „Ik bid u mij de naam en het tijdperk van dezen bouwtrant te willen laten weten”. Brief van Henri Bogaert, architect, aan het Stadsbestuur van Nieuwpoort, 11 februari 1909, S.A.-Nieuwpoort, bundel 563.
- (29) De vooroorlogse realisaties op de militaire terreinen waren: het bouwblok ten zuiden van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, grenzende aan de boulevard, en de bouwblokken voorhoofdende op de Staatsbaan.
- (30) Zoals bv. het nieuwe postkantoor in de Langestraat (opgericht in 1909) en het huis 'L'Economie', op het Stationsplein.
- (31) De bespreking van het 'Rapport - Projet de Reconstruction' en van het gemeentelijk bouwreglement is gebaseerd op Jan Mulkens, *De wederopbouw van Nieuwpoort na de eerste wereldoorlog-deel I*, Ingenieursverhandeling, KUL, Afdeling Architectuur, 1982, niet uitgegeven, p. 4.8-4.15 en p. 4.54-4.59.
- (32) Het stadhuis stond vóór de oorlog op de hoek van de Langestraat en de Oostendestraat.
- (33) J. Viérin, *Rapport...*, o.c., p. 5.
- (34) Op de juiste inhoud van de begrippen 'oorspronkelijke lokale architectuur' en 'Nieuwpoortse stijl' komen wij later terug.
- (35) „L'exemple que donneront les pouvoirs publics dans les constructions proposées autour du Marché, aura certainement une heureuse influence sur le goût qui présidera aux constructions privées”. J. Viérin, *Rapport...*, o.c., p. 5.
- (36) Wij doelen hier vooral op het artikel van E. Gevaert, die oordeelde dat door zo'n ingreep de kleine afmetingen van het gebouw al te veel beklemtoond zouden worden, zich beroepende op de theorie van Sitte. Vanuit dezelfde theorie had hij eveneens aangetoond hoe het wegbreken van het zuidelijke huizenblok zou leiden tot een stedenbouwkundig fiasco, o.a. vanwege het feit dat hierdoor het positieve effect van het 'pleingroep-principe', dat aan de basis lag van deze ingreep, juist teniet zou gedaan worden. Zie: E. Gevaert, *A Nieuport*, o.c., p. 43-51.
- (37) Art 85: „De eigendommen gelegen ter Markt en rond de kerk tussen de Hoogstraat en de St.-Sebastiaanstraat zullen op het algemeen plan aangeduid worden”. Verordening betreffende het bouwen, Nieuwpoort, 1920, p. 95, S.A.-Nieuwpoort.
- (38) „Eindbesluit algemeen plan tot heropbouw van de stad”, Gemeenteraadsverslag dd. 3 april 1920, S.A.-Nieuwpoort.
- (39) L. Cloquet beschreef de typerende kenmerken van de regionale architectuurstijl binnen de streek van Veurne-Ambacht als volgt: „Ravissant étaient les pignons en briques jaunes. Les décharges des fenêtres sont ici en arc surbaissé et brisé. Les baies sont encadrées de moulures en cavet. Les pignons à gradins sont percés de délicieuses fenêtres dites à tabernacles, surmontées d'une décharge en forme de coquille et d'un fronton supporté par des colonnettes, le tout façonné avec une étonnante adresse et une délicatesse exquise à l'aide de briques travaillées à la main”. L. Cloquet, o.c., p. 33.
- (40) Oorspronkelijk was het de bedoeling van Viérin om op een identieke wijze als in 1906 tewerk te gaan. „Je ferai également une étude des façades donnant sur le Marché et ses abords immédiats. Les architectes des particuliers qui y construiraient devraient se conformer dans les grandes lignes, au plan de façades que j'aurais dressé, l'on arriverait ainsi à faire revivre, tout au moins autour de la grand'place, l'ancien Nieuport”. Brief van J. Viérin aan Coppieters, Hoog Koninklijk Commissaris van de Kuststreek, 16 februari 1920, A.R.-Brussel.
- (41) Het 'Raadgevend Comité' bestond uit twee raadsleden en twee architecten: Hannaert en De Valck.
- (42) H. Stynen, o.c., p. 53.
- (43) „Il importe de ne point permettre que la ville nouvelle soit submergée par l'invasion redoutable des constructions banales, dites à bon marché, et certaines conceptions prétentieuses, rendues plus insupportables encore par leur mauvais goût”. J. Viérin, *Rapport*, p. 7.
- (44) „Nieuport avait son architecture propre, soeur de celle de Furnes, elle était des plus intéressantes; l'emploi et le travail de la brique,... touchaient à la perfection”. J. Viérin, *Rapport ...*, o.c., p. 5.
- (45) Deze mogelijkheid werd voorzien door art. 86:
- a) De nieuwe gebouwen, hetzij ingegeven door traditionele bouwkunde, hetzij nieuwe vormen in het leven roepend, moeten zich aan de vereisten der streek aanpassen.
  - b) De plans, opstand en doorsneden der ontworpen gebouwen zullen niet alleen nagegaan worden op zichzelf, maar ook in verband met de nevenliggende gebouwen, opdat overeenstemming van vorm en kleur in het algemeen uitzicht der wijk verzekerd weze.
- Verordening betreffende het bouwen*, o.c., p. 95.
- (46) Het laatste besluit van het Schepencollege, vóór de volledige verwoesting, luidde: „Herbouwen gelijk voor den oorlog”. Brief van Gemeentesecretaris Dobbelaere aan J. Viérin, 27 maart 1918, Privéarchief P. Viérin.

Antwerpen. Voorstel voor de Schoenmarkt van architect Van Steenberghe. (Privé-verzameling)

Antwerpen, Lier en Mechelen: een debat over stedenbouw en architectuur naar aanleiding van drie wederopbouwwedstrijden

Ronny De Meyer

Antwerpen, Mechelen en Lier, worden niet toevallig samen besproken door Emile Verhaeren in Les villes meurtries de Belgique (1916). In tegenstelling met wat deze titel laat vermoeden, zijn de drie steden gedurende de eerste wereldoorlog niet in zo'n mate verwoest zoals bijvoorbeeld Nieuwpoort. Ze hebben gemeen dat de verwoestingen er beperkte, als historisch geladen ervaren plekken hebben aangetast: in Antwerpen de Schoenmarkt, in Mechelen de IJzeren Leen, in Lier de omgeving van de Vismarkt.

Evenmin toevallig worden voor deze plekken in de drie steden gedurende 1919 wederopbouwwedstrijden georganiseerd. In de reconstructie van het verhaal van deze wedstrijden wordt men niet alleen geconfronteerd met het beginnende 'modernistische' architectuurdebat en een pleidooi voor een stedenbouwkundige discipline, maar ook met de daaraan verbonden problematiek van het bouwen in een historische omgeving. De drie wedstrijden bieden het voordeel te werken als een condensator voor het toen in architectenmiddens aanwezige klimaat. Zowel in de grafische documenten van de wedstrijd als in het architectuurdebat dat daarrond ontstaat, wordt dit klimaat uitdrukkelijk gesteld. Daar doorheen blijft de problematiek van een architectuurwedstrijd aanwezig.

In de marge van de wedstrijden zijn gedurende de wederopbouwperiode publicisten als E. Leonard, A. De Ridder en R. Verwilghen actief. Zij brengen de wedstrijden voorzien van hun kritisch commentaar binnen architectuurbladen als La Cité en De Bouwgids. Leonard publiceert ook over de wedstrijden in de kranten. Door deze publiciteit rond de wedstrijden beschikken we naast het grafische materiaal ook over geschreven bronnenmateriaal, dat toelaat het architectuurvertoog te reconstrueren (1).

Voor België waren de architectuurwedstrijden na de eerste wereldoorlog geen nieuw fenomeen. In de geschiedenis van de Belgische architectuur kende de wedstrijd reeds een zekere traditie. Het eerste initiatief daartoe wordt door Breiting (2) gesitueerd rond 1847, met een wedstrijd voor de gevelaanleg van de Koningsstraat te Brussel. Een belangrijk verschil met de 19de-eeuwse wedstrijden is dat deze aanleiding waren tot een destructie van het stedelijk milieu, terwijl in 1919 de destructie zelf aanleiding is tot de wedstrijden. Gedurende de 19de eeuw richtte het stadsbestuur van Antwerpen regelmatig wedstrijden in voor de aanleg van openbare gebouwen of de oprichting van monumenten. Voor de stedelijke aanleg was dit minder gebruikelijk.

De meest bekende en voor de beschouwde periode meest relevante wedstrijd, is deze van 1911 voor de expansie van Antwerpen. Deze internationale wedstrijd staat voor een bewustwording van de stedenbouw als zelfstandige discipline. Niet toevallig zaten Stübgen en Buisson in de wedstrijdjury. De inrichters van de jury, de *Studie-commissie tot Inrichting van de Antwerpse Agglomeratie* (opgericht 1907) stelden zelf dat de wedstrijd „de eerste toepassing in België (was) van den openbaren wedstrijd op de problemen die de stedenbouwkunst uitmaken” (3). In de wedstrijdvoorstellen vinden we de opvattingen over architectuur en stadsaanleg van het einde van de 19de eeuw terug. In navolging van de wedstrijd voor de expansie van Wenen in 1893, worden parallelle gordels rond de stad getekend met tussenin tuinvijeken. De bij de wedstrijd gevoegde voorstellen voor openbare gebouwen getuigen van een stevige beaux-artstraditie.

Voor Lier wordt in 1913 een gelijkaardige wedstrijd uitgeschreven. Het internationale gedachtegoed wordt er op lokaal vlak toegepast. De voorkomende thema's zijn evenzeer de gordels, de tuinvijeken en het ontmantelen van de Sint-Gummarustoren. Berger en Smolderen, de bekroonde auteurs in Lier, zullen in 1919 in Antwerpen aan de wedstrijd deelnemen. Een gelijkaardige wedstrijd heeft zich vóór 1914 niet in Mechelen voorgedaan.

Het probleem van de Schoenmarkt in Antwerpen

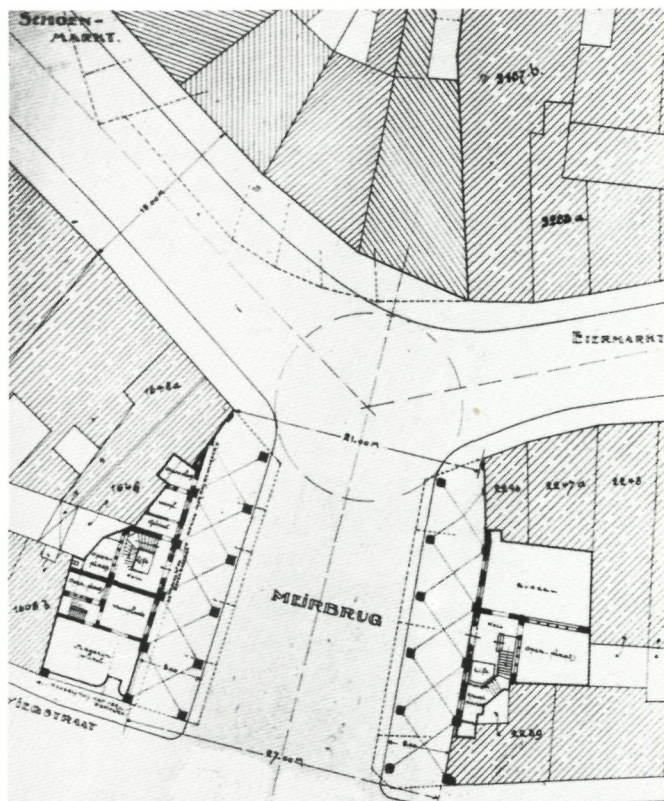
De problematiek die in 1919 met de wederopbouwwedstrijd van de Schoenmarkt gesteld werd, was op dat ogenblik niet nieuw. De geringe straatbreedte en het onregelmatige traject van de Schoenmarkt, beantwoordden reeds lang niet meer aan het toenemende verkeer. Het Antwerpse Stadsbestuur was in 1919 reeds vijftig jaar begaan met het wijzigen van de verkeerssituatie van het gebied. Wanneer gedurende de eerste wereldoorlog de omgeving van de Schoenmarkt verwoest werd, deden zich mogelijkheden voor om aan die problematiek eindelijk te verhelpen. Waarom juist de *Commissie tot Inrichting van de Antwerpsche Agglomeratie* deze situatie aangreep om er in 1919 een wedstrijd over uit te schrijven, is niet duidelijk. Het was niet voor de hand liggend dat een Commissie die zich met het anti-urbane probleem van de stadsexpansie

inliet, zich bekommerde om de problematiek van het stadscentrum.

Achtentwintig projecten werden ingediend. Zoals gebruikelijk gebeurden deze inzendingen niet op naam, maar onder een motto. Enkel van de winnaars werden de namen bekend gemaakt. Van de achtentwintig inzendingen werden de winnende ontwerpen in *La Cité* afgedrukt. Het juryverslag werd in een gedrukte brochure verspreid. De jury van de wedstrijd was samengesteld uit leden van de Antwerpse Commissie, vertegenwoordigers van de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, *La Société Centrale d'Architecture en Belgique*, *l'Union des Villes et Communes belges*, *la Société Royale d'Architecture d'Anvers* en de *Kring voor Bouwkunde*.

Binnen deze jury werd een unanieme visie op de gestelde problematiek aanvaard. Deze visie steunde op twee principes die voor de jury 'de wetenschap van de stedenbouwkunst' domineerden: men moest rekening houden met de bestaande verkeersbeweging en in het oude stadsdeel waren totale veranderingen ongewenst (4). De jury besloot dat niemand van de deelnemers een volledige oplossing voor alle problemen had voorgesteld. Na twee evaluatieronden werden vijf inzendingen ex aequo gerangschikt: Max Winders, Eduard van Steenberghe, Henri Van Dijk, Alphonse Francken en Henri Delvaux, Pol Berger. In hun juryverslag behandelden de juryleden de positieve en negatieve kenmerken van elk van de vijf inzendingen. De bijgevoegde illustraties geven een beeld van de verschilpunten in de benadering van de vijf voorstellen (5).

Merkwaardig is dat deze jury in haar verslag stelde geen

Vorige pagina: Antwerpen. Voorstel van architect Smolderen voor de Schoenmarkt. (Privé-verzameling)

Boven: stedenbouwkundige aanleg door Van Steenberghe (*La Cité*, 1919).

Antwerpen. Schetsvoorstel voor de Schoenmarkt van de architecten Francken en Delvaux, zoals gepubliceerd in *La Cité*, 1919.

beoordeling te maken van de architecturale kwaliteiten van de voorstellen. Het ging haar om een ideeënwedstrijd. Deze keuze hield verband met de interpretatie van de Schoenmarkt als 'stedebouwkundig' probleem.

In tegenstelling met de andere steden heeft de wedstrijd voor de Schoenmarkt wel enige invloed gehad op het ontwerp dat gedurende 1920 door het Antwerpse stadsbestuur werd opgemaakt. Over het voetpad van de Meirbrug (tussen Schoenmarkt en Meir) werden arcades voorzien zoals in het ontwerp van Van Steenberghe. Werd evenwel geen ontwerp in zijn totaliteit weerhouden, dan bleef toch het architectuurvertoog van de wedstrijd nawerken. Het stadsbestuur besloot de Meirbrug zo weinig mogelijk te veranderen 'om het eigenaardig uitzicht van dit gedeelte der oude stad niet al te zeer te wijzigen; vervolgens omdat deze enge straat tot perspectief dient van de merklijk bredere Meirplaats' (6). Het duurde nog tot 1929 vóór met de wederopbouw van de Schoenmarkt begonnen werd. Ondertussen was het waardeoordeel over de stad veranderd en verleende het stadsbestuur de toelating om er een 'torenbouw' op te richten.

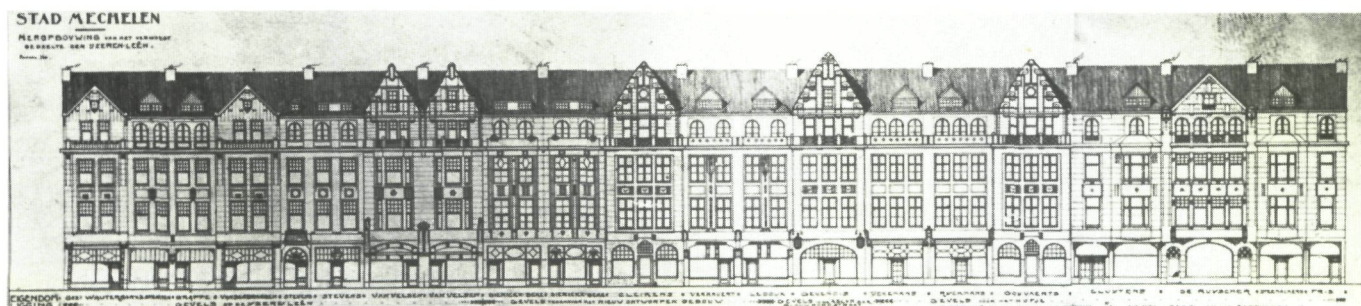
De wederopbouw van de IJzeren Leen in Mechelen

In Mechelen werd vooral het gebied rond de IJzeren Leen door de oorlogsverwoestingen (bombardementen en plun-

deringen) getroffen. De IJzeren Leen was gedurende die periode een belangrijk winkelcentrum van Mechelen. De marktfunctie van het plein, de oude gevels en de aanwezigheid van het Oude Vleeshuis, maakten bovendien dat het gebied geïnterpreteerd werd als een getuige van het rijke Mechelse verleden. Die bewustwording van het verleden vond niet enkel plaats naar aanleiding van de oorlogsverwoestingen. Reeds in 1886 was een *Cercle Archéologique de Malines* opgericht. Ook was een Mechelse *Commissie voor Stedeschoon* actief, die tot doel had „te verhinderen dat voortaan smaakloze huizen komen vloeken in onze straten” (7). De nadruk op het lokale maakte dat men in deze kringen Mechelen het liefst heropgebouwd zag door een Mechels architect.

Het initiatief tot het uitschrijven van een wederopbouwwedstrijd voor de IJzeren Leen, werd in Mechelen genomen door het stadsbestuur. De idee hiertoe was reeds rond 1915 aanwezig. Met de uitvoering ervan werd gewacht tot na de wapenstilstand. In tegenstelling tot de eis van de bezetter, was bij het stadsbestuur een bewuste wil aanwezig om de puinen als getuigen te bewaren tot na de bezetting. Die houding verklaarde veel, maar verantwoordde niet geheel de inefficiëntie van het stadsbestuur gedurende de oorlogsperiode. Toen was het er immers niet in geslaagd een degelijke hulpverlening op te zetten of maatregelen te nemen voor de daklozen. Evenmin had het Mechelen kunnen laten adopteren door de overheid om betoelaging te ontvangen voor de wederopbouw. Het uitschrijven van een wedstrijd in 1919 lijkt daardoor op een prestigeproject; een middel om met een activiteit met publicitaire en kunsthistorische dimensie de administratieve tekortkomingen te vergoelijken. Bovendien werd hiermee ingespeeld op de middenstanders van de IJzeren Leen, die niet gering vertegenwoordigd waren in het stadsbestuur.

De oorspronkelijke bedoeling met deze wedstrijd was een aantal ontwerpen te bekomen waaruit het stadsbestuur een keuze zou maken. Met die ontwerpen diende een combinatie gemaakt, die zou leiden tot een *esthetisch kwartier*. Gedurende de wedstrijd evolueerde deze intentie; het was enkel nog de bedoeling ideeën te bekomen die architecten en eigenaars tot leidraad zouden kunnen nemen. Deze verandering in houding was merkbaar in de wijziging van het wedstrijdprogramma. In 1915 bekam het stadsbestuur een type-programma voor de wederopbouwwedstrijd van de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*. Volgens dit programma moesten de architecten, naast het respecteren van het kunst- en handels-

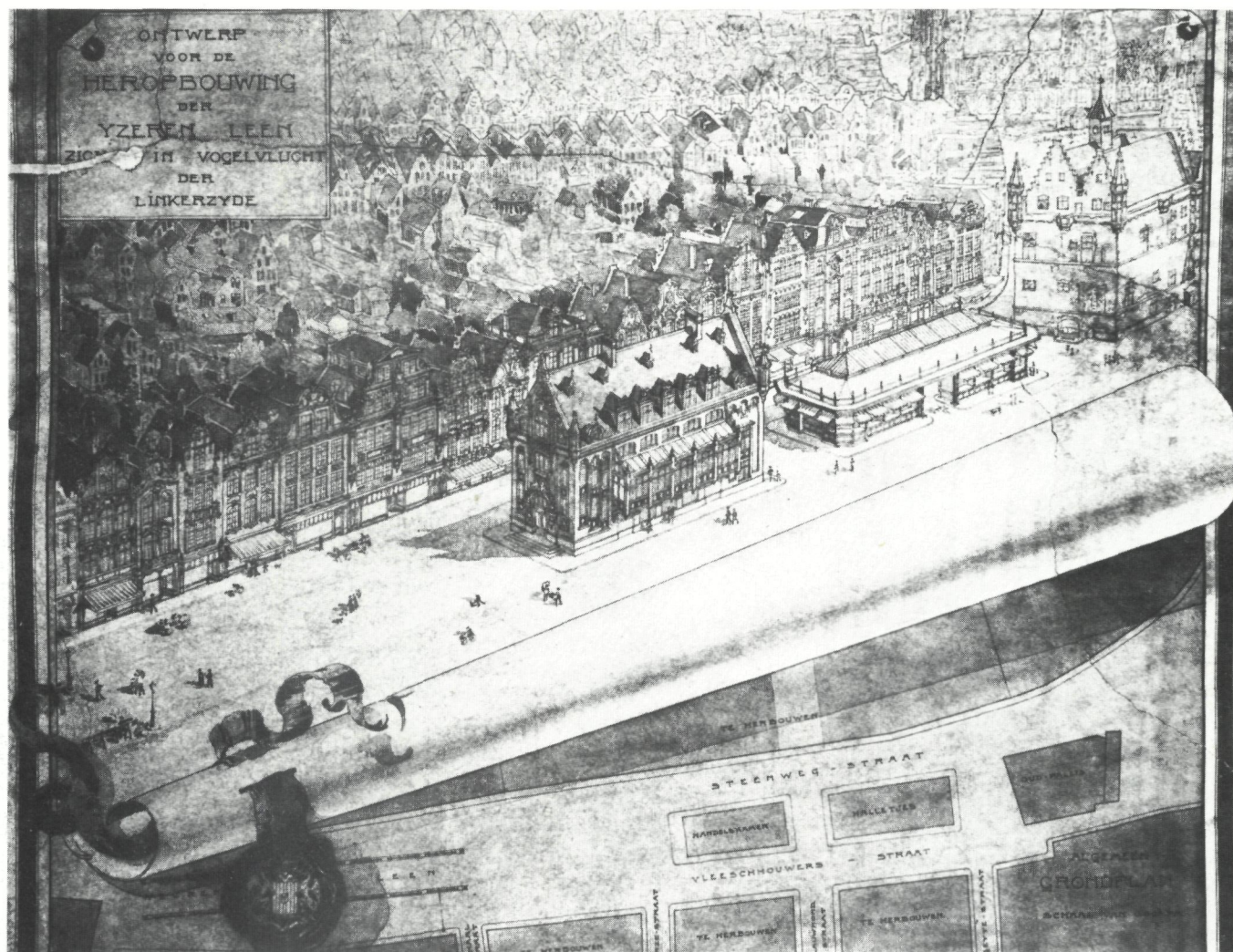

Mechelen. Gevelrij IJzeren Leen. Inzending van Van Steenberghe. (S.A.M.)

karakter van Mechelen, „inlichtingen inwinnen bij elke eigenaar, die zinnens is terug op te bouwen, ten einde de wenschen van de belangstellende te kennen en praktische ontwerpen in te dienen” (8). In het definitieve programma van 1919 wordt dit: „de bouwmeesters kunnen zich laten leiden door de oude stadsgevels mits inachtneming der handelsbevoegdheden”. Over het al of niet heropbouwen van het Oude Vleeshuis, bestond geen eensgezindheid. In deze omstandigheden was het niet verwonderlijk dat

van de zeventig kandidaten die om een programma gevraagd hadden, slechts negen deelnamen aan de wedstrijd. De Mechelse architect Mardulyn werd de eerste prijs toegekend. Niet toevallig waren acht van de elf juryleden Mechelaars. Het is niet uitgesloten dat deze wedstrijd plaatselijk het nagestreefde doel mogelijk heeft gemaakt, in architectenkringen werd hij evenwel zeer negatief onthaald.

Mechelen. Het bekroonde ontwerp van architect Mardulyn voor de IJzeren Leen. (S.A.M.)

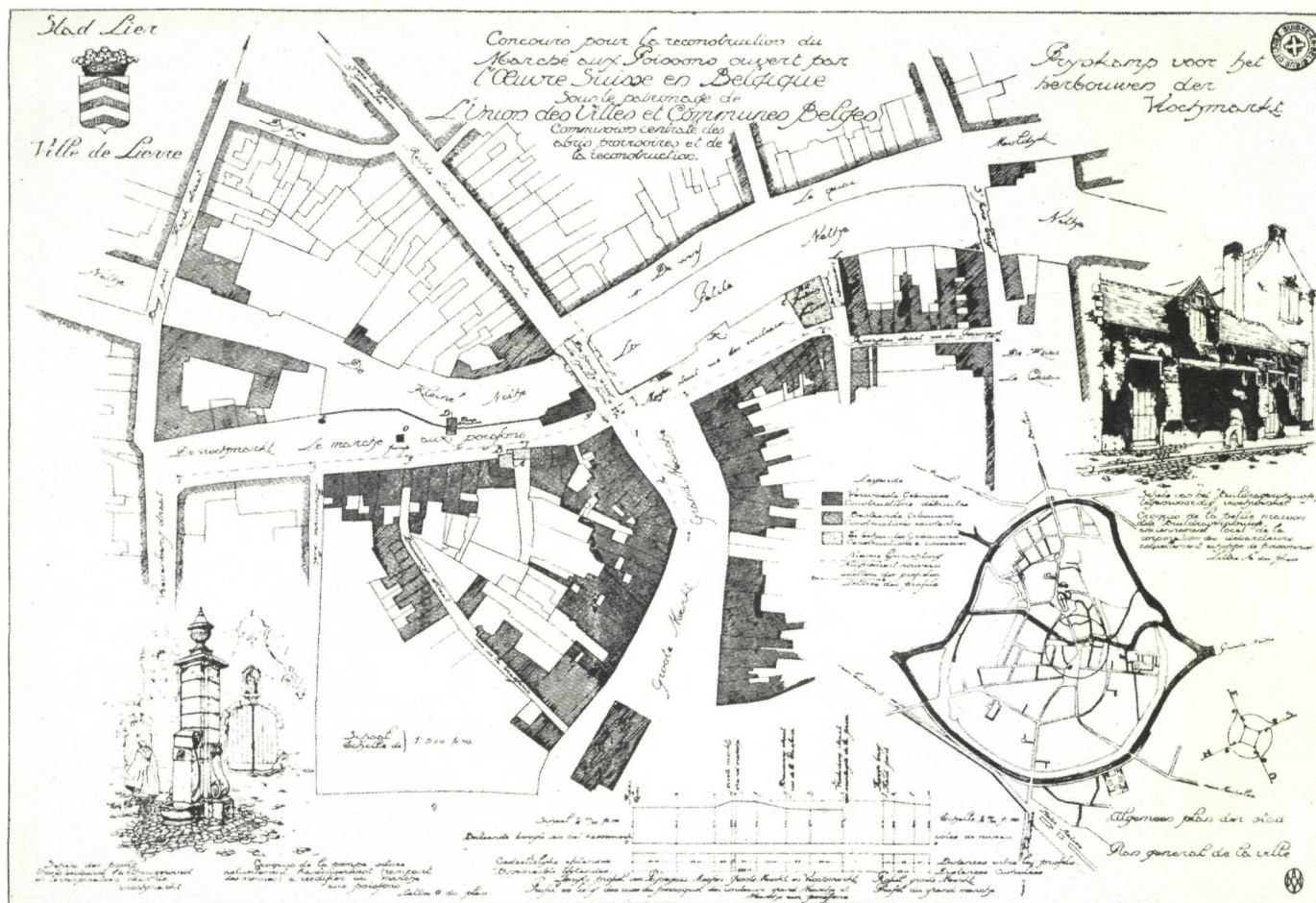
Een 'correcte' wederopbouwwedstrijd voor de Vismarkt in Lier

Het initiatief tot het inrichten van een wederopbouwwedstrijd gaat voor Lier niet uit van een lokale organisatie. Lier wordt uitgekozen door de *Union des Villes et Communes belges* (9) in samenwerking met het *oeuvre Suisse en Belgique* (10) om als type-voorbeeld te kunnen doorgaan van een correcte wederopbouwwedstrijd. Dit houdt verband met de problemen rond de wedstrijden die in Antwerpen en Mechelen een half jaar voordien werden gehouden. Daar waren té lage prijzen toegekend en bestond er

onduidelijkheid over het al dan niet toekennen van een opdracht aan de winnaar.

De keuze voor Lier houdt verband met een initiatief van de *Union des Villes et Communes belges* om „eene verzameling Beschrijvingen over onze geteisterde steden uit te geven” (11). De bedoeling daarvan was met tekst en illustraties het eigen karakter van elke stad vast te leggen en langs die weg publieke opinie en plaatselijke overheid te sensibiliseren om dit karakter te vrijwaren. Lier was de eerste publikatie in deze reeks van monografieën over steden. Binnen Lier werd voor het verwoeste gebied van de Vismarkt geopteerd als onderwerp voor de wedstrijd. Dit gebied vormde een visuele beëindiging van de Grote Markt, was aan de Nete gelegen en bevatte typische Lierse

Lier. Aankondiging van de wedstrijd, zoals gepubliceerd in La Cité, 1920.

monumenten als het 'buildragershuisje' en een waterpomp; elementen die in aanmerking kwamen om het gedachtengoed van de *Union des Villes et Communes belges* in praktijk te brengen.

In *La Cité* wordt publiciteit gemaakt rond deze wedstrijd. Programma van de wedstrijd, grondplan van het gebied en afbeeldingen van het 'buildragershuisje' en de waterpomp, worden erin opgenomen. In datzelfde nummer wordt ook de publikatie over Lier besproken. De monografie wordt geïnterpreteerd als een 'urbanistisch programma', een eerste stap naar de wederopbouw door „een uiteenzetting van wat onze steden waren” (12). De band tussen beide initiatieven wordt hierin duidelijk.

Niettemin staande R. Verwilghen in *La Cité* de wedstrijd voor de Vismarkt als een van de best georganiseerde in België beschouwde, zenden slechts drie architecten een ontwerp in. Winnaar wordt Egide Van der Paal. Volgens Leonard (*De Bouwgids*) lag de verklaring voor dit geringe succes vooral in de lage geldprijs, de korte termijn om het ontwerp op te maken en het karakter van de wedstrijd zelf; het ging voor de zoveelste maal om een ideeënwedstrijd zonder waarborgen voor een realisatie. Typerend voor de onduidelijke situatie waarin de wederopbouwwedstrijden zich bevonden, was de beslissing van het Lierse stadsbestuur om tijdens de duur van de wedstrijd het rooilijnplan voor dit gebied vast te leggen. Uiteindelijk kreeg Egide Van der Paal de opdracht een brug over de Nete (onderdeel van de wedstrijd) te ontwerpen.

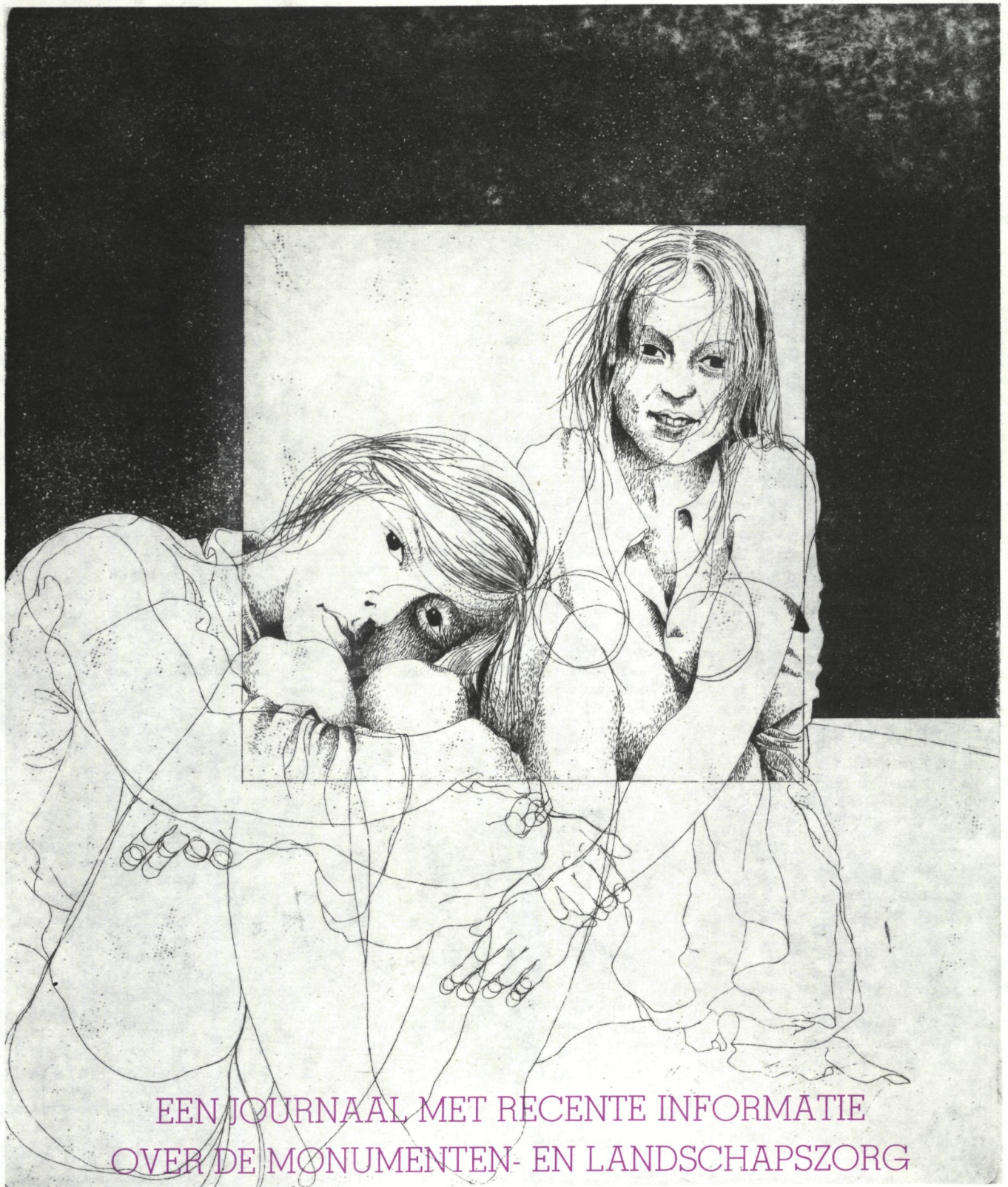
Pleidooi voor stedenbouw

De wederopbouwwedstrijden kunnen niet losgemaakt worden van het vooroorlogse pleidooi voor een stedenbouw als zelfstandige discipline. Gedurende de wedstrijden vinden we dit pleidooi terug bij E. Leonard, bij R. Verwilghen, de groep rond *La Cité*. Vóór de eerste wereldoorlog werd vooral de term 'stedenbouwkunst' gebruikt. Rond 1919 is de term urbanisme vrij nieuw. A. De Ridder (*La Cité*) spreekt over de wedstrijd voor de Schoenmarkt als 'een mooi urbanistisch gebeuren' (13). Toch ligt zijn benadering nog in de vooroorlogse traditie. Stedenbouw blijft het sluiten van perspectieven met bouwblokken. Ook blijft de vooroorlogse kritiek op de rechtlijnige stratentracés bij De Ridder bewaard.

Voor Verwilghen (*La Cité*) is de wedstrijd voor de Vismarkt in Lier een voorbeeld van hoe een gevelwedstrijd voor de eerste maal uitgegroeid is tot een stedenbouwkundige wedstrijd, niettemin staande het meer ging om een architecturale oplossing dan om het probleem van een stratentrajec. De organisatoren van de wedstrijd vroegen volgens hem geen geveltekeningen, maar een groepering van volumes: „de constituerende elementen van een stedelijke site” (14). Vanuit hetzelfde standpunt wordt de wedstrijd voor de IJzeren Leen te Mechelen door Bodson (*La Cité*) gekraakt. Voor hem is deze wedstrijd louter een

M&L BINNENKRANT

EEN JOURNAAL MET RECENTE INFORMATIE
OVER DE MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG

LITERATUUR

Vlaanderen in oude kaarten.

Al was het niet de bedoeling van de auteur om een wetenschappelijk tractaat over cartografie te schrijven, toch is hij er bijzonder gelukkig in geslaagd om een rijkelijk en boeiend werk samen te stellen over het ontstaan en de bloei der cartografie in Europa, met verwijzing naar oorsprong en evolutie in de voornaamste landen: Italië, Duitsland, de Nederlanden, Frankrijk en Engeland. Een bondige en klare historische schets, die voor wat de Nederlanden betreft, wordt aangevuld met de bio- en bibliografie van een veertigtal cartografen.

Aan de hand van prachtige reproducties op groot formaat (waarvan sommige 60 bij 38 cm) van representatieve kaarten uit eenzelfde gebied krijgt de liefhebber een beeld van de evolutie der opvattingen van het kaartmaken. Elke gereproduceerde kaart krijgt die elementaire gegevens mee, die nodig zijn om haar te kunnen situeren. Door de talrijke opzoekingen, gedurende vele jaren uitgevoerd, slaagden de samenstellers van 'Vlaanderen in oude kaarten' erin om in deze cartografische bloemlezing documenten te publiceren, die tot heden minder bekend waren (zoals de kaarten van Vlaanderen van Forlani en de Bry).

Een groot aantal stadsgezichten biedt de lezer een rijk tafereel van hoe de mensen gedurende de voorbije eeuwen leefden en van de wijze waarop de cartografen gedetailleerde verfijning aan geografie koppelden zodat elk stadsbeeld (dat meestal voor een cliënt op bestelling werd uitgevoerd) een war kunstwerkje werd. Zo toont het boekwerk beelden van Aalst, Antwerpen, Brugge, Dendermonde, Doornik, Duinkerke, Gent, Kortrijk, Menen, Nieuwpoort, Oostende,

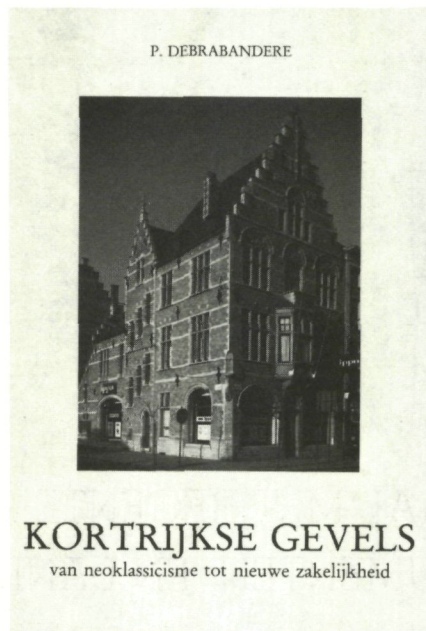
Oudenaarde, Rijsel, Wakken, Ieper en andere centra.

De auteur heeft zich ook bezig gehouden met landstroken die ooit tot het machtige Vlaanderen behoorden (zoals o.m. het huidige Frans-Vlaanderen). Het gaat hier niet enkel om een boek waarin alomgekende experts als Mercator, Ortelius, Hondius of Plantijn aan bod komen, maar om een stuk levende geschiedenis van Vlaanderen, waarin voor- en noemen naast zovele anderen een rol hebben gespeeld.

De samensteller en auteur van deze merkwuurde atlas, Jozef Bossu (geboren te Sint-Andries bij Brugge in 1925) kwam indertijd in contact met Helmut Weiss, directeur van de vermaarde cartografische firma Mappamundi te Londen. Deze kenner van historische kaarten zocht reeds lang naar mogelijkheden om een royaal uitgegeven samenvatting van de Vlaamse cartografie te publiceren.

Auteur: Jozef Bossu. Drukkerij-uitgeverij: Lannoo, Tielt. Formaat: 30 bij 38 cm, 144 blz. Illustratie: 30 in zwart-wit en meer dan 70 in vierkleurendruk, waarbij een viertal uitplooiokaarten in oude kaartenpapier. Gebonden in vollinnenband en gewikkeld in geplastificeerde stofomslag. Prijs 1.980 fr.

P. Debrabandere, Kortrijkse gevels. Van Neoklassicisme tot Nieuwe Zakelijkheid (Verhandelingen uitgegeven door de Leiegouw, 8), Kortrijk 1983.

De 'Leiegouw', in november 1958 opgericht als een 'Vereniging voor de studie van de

lokale geschiedenis, taal en folklore in het Kortrijkse", viert dit jaar zijn zilveren jubileum - en weer een verhandeling. Interieur-architect Paul Debrabandere, Conservator van het Kortrijkse Museum voor Schone Kunsten, bezorgt ons: 'Kortrijkse Gevels: Van Neoklassicisme tot Nieuwe Zakelijkheid'. Hij brengt hiermee een overzicht van de Kortrijkse architectuur van na het Empire tot 1940. Vanzelfsprekend komen hier vooral de neostijlen aan bod, zoals Neoklassicisme, Neogotiek, Neoromaans, Neorenaissance, Neobarok maar ook de Art Nouveau, het eclecticisme en de Nieuwe Zakelijkheid worden uiteraard opgenomen. 'Kortrijkse Gevels' telt 207 bladzijden en meer dan 200 foto's. U kunt het boek krijgen voor slechts 400 fr., als u nu lid wordt van De Leiegouw; dan gireert u 400 fr. + 400 fr. (voor een jubileumjaargang van meer dan 400 blz.) = 800 fr. op ons rekeningnr. 717-0300409-75 van De Leiegouw te Kortrijk.

Na het verschijnen en in de boekhandel kost het boek 600 fr.

Kanttekeningen bij de 'Inventaire visuel de l'architecture industrielle à Bruxelles', Culot (M) e.a., 1980, Archives d'architecture moderne.

Toen de notie 'industriële archeologie' in het begin van de jaren zeventig vanuit Groot-Brittannië naar onze gewesten overwaide, kwam hier een ware exploratiebeweging op gang. Geïnteresseerden uit diverse disciplines bogen zich over de stand van zaken in wat eens het meest geïndustrialiseerde land van het Europese continent was. Colloquia en congressen volgden elkaar op, werkgroepen en verenigingen werden opgericht en ook vaders staat betoonde schoorvoetend enige interesse. De hele opzet, met name de reconstructie van het industriële erfgoed, waarbij men niet alleen oog had voor mooie gebouwen, maar waar ook plaats was voor de studie van het productieproces, de huisvesting en de mentaliteit, vergde en vergt nog steeds heel wat aan energie. Vandaar dat ook voor de 'Inventaire visuel de l'architecture industrielle à Bruxelles' meer dan tien medewerkers werden aangesproken om de 18 delen in het door hun bedachte kleedje te stoppen.

Het is geenszins de bedoeling om deze inventaris te vergelijken met reeds verwezenlijkte binnen- en buitenlandse projecten. De definitieve synthese moet trouwens nog van de pers rollen. Even stil staan bij dit initiatief van de 'Archives d'architecture moderne' lijkt echter niet voorbarig omdat ten eerste deze studie, waarvan een dertigtal exemplaren op de markt werden gebracht, de behoefte aan

een analytische handleiding inzake industrieel erfgoed probeert te ondervangen. Ten tweede raakt dit initiatief aan de problematiek van heuristiek, archivalia en behoud. (cfr. A. Linters: 'Industriële archeologie in Vlaanderen: status questionis, krachtlijnen' in 'Ons industrieel erfgoed'; jaarboek van de V.V.I.A., Gent, 1982).

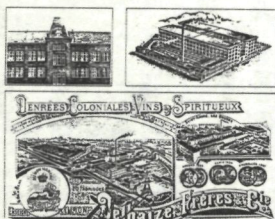
De opzet van deze inventaris werd groots opgevat. Niet alleen werd getracht, zo vermenen we in de inleiding, de nog visueel waarneembare gebouwen in een fichesysteem op te nemen, maar tevens werd de stap naar de globale aanpak gezet: '(.) hij wil de architecturale overblijfselen in het Brussel van voor 1940 weergeven, (.) en dit in het meest gunstige geval met een volledige historiek van een aantal bedrijven tot op heden'. Voorwaar een heus initiatief met als basis, nog steeds volgens de inleiding, criteria van selectieve en louter architectonische aard. Toch heeft de eigenaar-gebruiker voor de ronde som van 24.000 bfr., recht op 'een uitgewerkte studie wat betreft de meest geïndustrialiseerde gemeenten'. Gezien de omvang van het werk mag het daarom interessanter zijn om hier naast de algemene lijn van de inventaris, meer aandacht te besteden aan één van die geïndustrialiseerde gemeenten. Met name het deel over Anderlecht, een overigens lijvig en uit twee volumes bestaand deel, kan hiervoor model staan.

Voor de lezer-gebruiker is het niet alleen belangrijk het uitgangspunt van de studie te kennen, hij wil ook weten hoe de samenstellers te werk zijn gegaan, welke bronnen gehanteerd werden. Bij de betreffende inventaris is alles duidelijk begonnen met een fotozoektocht, waarna alle gegevens op kaart werden gebracht (met als centrale kaart deze van Jules De Waele -1910-, een commercieel initiatief met een aantal litho's). Vervolgens klopte men aan bij de betreffende diensten of de gemeentehuizen en last but not least werd het geheel aangevuld met privédocumenten en met enkele (verouderde) werkjes, waaronder de eeuwige Henne & Wauters (1848-1855). Het is duidelijk dat een dergelijke aanpak de deur open laat voor onnauwkeurigheden en gemis aan diepgang in samenhang en methodologie. Benevens fotomateriaal en privébronnen (de hoofding van een oude brief biedt langs grafische weg ook wel nuttige en esthetische informatie) had men, aangezien het een studie betreft over de periode vóór 1940, er toch beter aan gedaan de nodige aandacht te schenken aan het fundamenteel historisch materiaal: de kadastrale leggers, de comodo & incommodo en in tweede instantie mogelijk ook de notariële akten, de fiscale bronnen (vb. patentbelasting), privé- en publiekrechtelijke bronnen (vb. Kamer van Koophandel) en gerechtelijke bronnen (vb. bij een falen). Dit alles in een ruimer bibliografisch perspectief.

Anderlecht. Twee delen met eenzelfde structuur: een inleiding, een historisch overzicht

INVENTAIRE VISUEL
DE
L'ARCHITECTURE INDUSTRIELLE A BRUXELLES

MOLENBEEK 1

en het corpus bestaande uit fiche-referenties en visueel documentatiemateriaal. In tegenstelling tot het deel over Molenbeek hebben we in dit deel over Anderlecht slechts recht op één kaart: deze van Jules De Waele. Behoudens de povere inbreng (Popp had hier zeker zijn plaats moeten krijgen) mag ook nog de vraag naar haar relevantie gesteld worden, aangezien deze uitgave verzorgd werd op fotocopieën. Ofwel had men de reproductie helemaal moeten weglaten ofwel had men ze moeten vervangen door een echte foto, want zo lijkt het meer op pointillisme dan op accuraat documentatiemateriaal.

Enkele bladzijden verder, een verhaaltant genoodzaakt door het ontbreken van een paginering, wordt de lezer-gebruiker het eerste deel voorgeschoteld; het industrieel profiel van de gemeente. Ingeleid door een eigen, duidelijke maar niet gedateerde kaart (1980?), wordt op acht bladzijden de historiek van de plaatselijke industrie weergegeven. Het blijft me bij de lectuur van dit overzichtje een raadsel waar de samensteller zijn gegevens vandaan haalde. Niet alleen vinden we geen bibliografische verwijzingen terug, maar bovendien wordt een aardig loopje genomen met de feiten. Zo lezen we: 'Reeds van in het midden van de 19de eeuw werden belangrijke weverijen en ververijen langs de Zenne opgetrokken'. En verder 'Het is ook langs dezelfde Zenne dat de zeer mooie katoendrukkerijen van Senny & Leclère en Berlaimont-Roy van dan af werkzaam waren. 'De 'historicus' projecteerde hierbij de lithografische reeks van *La Belgique industrielle* (1852-1854) op het industrialiseringsproces, zonder enige interpretatie, zonder de toepassing van de regels van de historische kritiek. Had men van meet af aan de juiste methodologie gevolgd, dan was

men vrijwel zeker nooit tot dit besluit gekomen. Wel had men vastgesteld dat verschillende katoendrukkerijen rond de Anderlechtse Poort reeds uit de *tweede helft van de achttiende eeuw* dateren (een periode waarin het architectonisch concept van de fabriek haar eerste vormen aannam) en dat de textielnijverheid, zijnde de motor van de industrialisering in het Brussels, in het midden van de 19de eeuw duidelijk in mineur was gestemd, terwijl de chemische nijverheid, de constructieateliers en de lederverwerkende nijverheid in volle expansie waren. Dit alles beklemtuut de vrees dat dit historisch overzicht *niet au sérieux* kan worden genomen. In de inleiding wordt nochtans uitdrukkelijk gesteld dat deze inventaris een basiswerk is 'dat stof tot nadenken biedt voor geïnteresseerden uit diverse disciplines die er onuitgegeven en fundamenteel materiaal in zullen terugvinden (de architect, de historicus, de kunsthistoricus en de industrieel zelf)'.

De problematiek rond de heuristiek, de methodiek en de thematiek reflecteert zich ook in het corpus, en dit geldt duidelijk niet alleen voor de twee volumes over Anderlecht. Helaas betekent dit dat de bedrijfs-geschiedenis, toch een basisdoelstelling, alle grond mist. Ingedeeld in een fichesysteem, met een overzicht in ieder deel, wordt per bedrijf een opsomming gegeven van referenties (opeenvolgende eigenaars, bouwjaar, architect, cartografische verwijzingen, bibliografie, type industrie, beschrijving van de architectuur, urbanisme en zelfs een te contacteren persoon) en dit in een klassering volgens de oorspronkelijke bedrijfsactiviteiten en niet volgens straten. We hebben niet alleen het recht op belangrijke bouwwerken, maar ook op alle bedrijven die door J. De Waele met een lithografie werden bedacht. Abstractie gemaakt van haar onvolledigheid (bv. voor Anderlecht werd de NV 'La Manufacture de Feutres et Chapeaux', met 1.500 arbeiders in 1892, goed voor een productie van 1.000.000 hoeden per jaar, niet opgenomen) duidt deze kaart de industriële kernen terdege aan. Na een fotocopie-fotografische weergave van enkele merkwaardige gebouwen volgt een klassering per industrietaak, met inbegrip van industriële woonkernen en verdwenen gebouwen. In dit gedeelte zijn een paar sterke momenten ingewerkt. Zo is fiche 116 (de brouwerij Atlas) goed voorzien van niet storende kopieën met interessante plannen over gevels, bouwstructuren en plattegronden. De beschrijving van de gebouwen vormt daarbij het aanvullend commentaar. Met uitzondering van de historiciteit (een vergissing van ongeveer 40 jaar; de eerste eigenaar was de NV Belgische Bierbrouwerij), mag deze fiche in tegenstelling tot heel wat andere fiches een succes heten. Ware het echter niet beter geweest in het licht van een dergelijk gedetailleerde fichering de bebouwde oppervlakten op te geven, eventueel met een stelselmatige opname van de verbouwingen en de kadas-

trale referenties. Zo had men kunnen vermijden dat twee identieke bedrijven als afzonderlijk werden opgenomen (vb. fiches 110 en 112 - 'Manufacture Royale des Bougies de la Cour' en 'Fabrique des bougies de l'Etoile'), dan had men vermeden een onjuiste bedrijfsactiviteit op te geven (v.b. fiche 8 - geen produktie van stoommachines maar een verwerking van wol en katoen) dan had men voor een accuratere ligging (v.b. fiche 9 - H. Bollinckx) kunnen zorgen, met inbegrip van de beschrijving (v.b. de bijlage over de deelgemeente As). Mogelijk had men ook meer aandacht kunnen besteden aan het interieur van de bedrijven (fiche 56, Les Huileries Carpentier-Bissé, strekt tot aanbeveling), dit om een beter idee te hebben van de opdeling der werkplaatsen, met inbegrip van de produktiestructuren. In grote mate komt de problematiek rond de heuristiek, de thematiek en de methodiek terug bij het, overigens goede initiatief rond de woonkernen. Ook hier ontbreekt evenwel de diepgang, de situering en de samenhang. Bij de bespreking van de *Cité de la Bougie* bij voorbeeld (de meeste cités ontbreken echter op het appel) had men mogelijk kunnen wijzen op het belang van deze huisvesting (in vergelijking met de cité van Dollfus-Mieg in Mulhouse, met het concept Rogier, met andere woonwijken, enz.) en minder brieven (afkomstig uit de archieven van de gemeente Anderlecht) met betrekking tot deze Cité laten afdrukken.

Er is nog veel werk op de plank alvorens men met de definitieve synthese op de markt kan komen. Hopelijk heeft het redactiecomité, bestaande uit personaliteiten uit de wetenschappelijke en universitaire wereld, haar tweede adem gevonden om met volle moed de nodige koerswijzigingen door te voeren in een belangrijk initiatief dat gezien het omvangrijke werk niet vatbaar is voor een remake.

Philippe Beke.

Stads- en Dorpsvernieuwing in Vlaanderen.

De vernieuwing van onze steden en dorpen is een onderwerp dat de laatste jaren in Europa centraal is komen te staan. De Vlaamse Gemeenschap heeft zich hierbij niet onbetuigd gelaten: de eerste aanloop werd het Monumentenjaar 1975 en het in 1978 gehouden Jaar van het Dorp. De belangrijkste stap werd echter gezet in 1980 met het Jaar van de Stadsvernieuwing, dat gepaard ging met de installatie van een stuurgroep Stadsvernieuwing, verantwoordelijk voor de uitbouw van een campagne die, naast de gemeente- en stadsbesturen, ook de privé-sector en de bevolking bij herwaarderingsoperaties zou betrekken.

Een van de eerste vaststellingen die tijdens de werkzaamheden van de stuurgroep

gemaakt werden, was dat er een wettelijk kader ontbrak voor het uitvoeren van gesub-

sidieerde herwaarderingswerken. Onze diensten hebben dan ook ingestaan voor het opstellen van een eerste „Besluit tot regeling van de tegemoetkoming van het Vlaamse Gewest voor de uitvoering van Stads- en Dorpsherwaarderingsoperaties“, dat op 2 juni 1982 door de Vlaamse Executieve werd bekrachtigd. De tekst van dit Besluit verscheen trouwens vorig jaar in het julinummer van M & L (jg 1, nr 5, 1982, p. 10-15). Met dit eerste Besluit wou de Vlaamse Gemeenschap daadwerkelijk herwaarderingswerken steunen, stimuleren en begeleiden. In deze eerste fase was de respons van steden en gemeenten hoegenaamd gunstig: in de periode tussen eind juli 1982 en eind april 1983 alléén werden reeds 11 aanvragen tot goedkeuring van herwaarderingsgebieden ingediend en bij Besluit van de Vlaamse Executieve bekrachtigd. Het totaal geraamde bedrag voor de uitvoering van de werken bedraagt circa 2,1 miljard met een gemiddelde uitvoeringstermijn gespreid over zes jaar.

Verbetering van steden en dorpen is evenwel geen statisch gebeuren en de ervaring die we ten velde konden opdoen zou nieuwe, soms onverwachte knelpunten aan het licht brengen. Aldus kon vastgesteld worden:

- dat in sommige gevallen de saneringspremie hoger lag dan de renovatiepremie **binnen** herwaarderingsgebieden;

- dat particulieren zelf geen verbeteringswerken konden uitvoeren, ze waren verplicht zich te wenden tot een geregistreerde aannemer, iets waar vele geïnteresseerden tegen opkeken;

- dat er ook van de kant van het Vlaams Woningfonds van Grote Gezinnen een

vraag uitging om mee te kunnen genieten van subsidies voor het uitvoeren van herwaarderingsoperaties.

Voldoende redenen dus om het eerste Besluit te wijzigen. Met het Besluit van 30 maart 1983 werd deze scheefgegroeide situatie rechtgetrokken.

Naast de aanpassing van het Besluit werd er ook een publikatie uitgegeven, die in juli van dit jaar verscheen onder de titel „Gaaf het om Stenen of Mensen? Sociale Stads- en Dorpsvernieuwing in Vlaanderen“, waarin de intenties van het nieuwe Besluit verder worden toegelicht en waar tevens heel wat praktische wenken opgenomen zijn.

Hieronder volgt niet de getrouwe weergave van dit Besluit, maar eerder een toelichting, dit om dubbelgebruik met het eerder gepubliceerde artikel te vermijden. Vooreerst een bondig historisch overzicht te schetsen en het nieuwe Besluit door te lichten, wens ik nog aan te stippen dat wij ons verheugen over het feit dat er naast de elf aanvaarde gebieden nog een veertigtal dossiers voor aanvraag in voorbereiding zijn, waarvan hopelijk de meeste nog dit jaar ingediend en goedgekeurd zullen kunnen worden. Deze bijdrage geldt tevens als oproep tot de plaatselijke overheid om binnen de kortst mogelijke tijd werk te maken van herwaarderingsoperaties. Het klinkt wellicht banaal, maar het mag toch herhaald worden: hoe langer men wacht, hoe slechter de toestand zal worden en hoe duurder de herwaarderingswerken voor alle betrokken partijen zullen uitvallen.

Korte historiek.

In de voorbije jaren is de klemtoon uitdrukkelijk komen te liggen op het *sociaal karakter* dat stadsvernieuwing hoe dan ook moet vertonen. Maar al te vaak was in het verleden de 'vernieuwing' (hier in de letterlijke zin van het woord te verstaan) van steden en dorpen het resultaat van convergerende krachten die maar weinig gaven om het behoud van de traditionele woonkwaliteit. Na de laatste wereldoorlog had zich stelselmatig een proces doorgezet dat vooral stoelde op overdreven geloof in de waarden van een ongebreidelde produktiviteit. Het meest treffende voorbeeld is hier wellicht de Expo 1958 met alle stedenbouwkundige, architecturale en technologische buitensporigheden die daarmee gepaard gingen. Dit proces kan als volgt samengevat worden: buiten de steden ging men grootschalige projecten uitvoeren met woonuitbreidingszones en hoogbouw. Bewoners worden naar nieuwe woonwijken gelokt, terwijl de middenstad en hele dorpsdelen tekenen van verkrotting begonnen te vertonen. De kaalslag in de centra kon beginnen. In de plaats kwam er nieuwbouw, vaak onaangepast en zonder aansluiting bij het bestaande woonpatroon.

Zoals hoger vermeld werd 1980 een keerpunt in deze evolutie. De Europese Stadsvernieuwingscampagne, waarmee dat jaar gestart werd naar aanleiding van de vijfde con-

ferentie van Ministers voor Ruimtelijke Ordening, had reeds een aantal belangrijke thema's aangesneden, met name:

- de verbetering van de kwaliteit van onze stedelijke omgeving;
- de herwaardering van onze bestaande woonvoorraad;
- een daadwerkelijk beleid inzake sociale voorzieningen;
- de actieve deelname van (toekomstige) bewoners.

Bovendien werd toen reeds opgemerkt dat herwaarderingswerken arbeidsintensief zijn en werkgelegenheid scheppen.

Mede onder impuls van deze Conferentie gingen de deelnemers er van uit dat er prioritaair steun diende verleend te worden aan de minst weerbaren onder de bevolking. Het is zeker lovenswaardig om woonuitbreiding naar binnen te willen keren en om verder verkwistend grondgebruik te vermijden, maar stads- en dorpsvernieuwing missen hun doel indien we geen gezamenlijke inspanning leveren om de zwaksten onder ons de mogelijkheid te bieden in hun eigen huis en buurt te *blijven* wonen.

Voornamelijk op lokaal vlak dringt deze stelregel zich op. Na meer dan drie jaar werkzaamheden is men inderdaad tot de vaststelling gekomen dat de verwezenlijking van stads- en dorpsvernieuwing op de eerste plaats een zaak is van de gemeenten zelf. Verscheidene onder hen hebben reeds de handschoen opgenomen, ondanks de financiële moeilijkheden waarmee ze te kampen hebben. Steeds meer gemeenten liggen nu aan de basis van een herwaarderingsoperatie en hebben het initiatief genomen om een aanvraag in te dienen. Kunnen in dit verband vermeld worden:

- Herk-de-Stad: „Centrum” (13.10.1982);
- Menen: „Barakken” (12.1.1983) en „Centrum” (3.2.1983);
- Wevelgem: „Kafhoek” (27.1.1983);
- Temse: „t Foort” (23.3.1983);
- Torhout: „Winkelput” (27.4.1983).

Daarnaast werden nog vijf andere herwaarderingsgebieden goedgekeurd, gelegen in de steden Mechelen, Gent, Leuven en Hasselt.

Belangrijk is ook dat het herwaarderingsbesluit van 30 maart 1983 vooral doelt op *achtergebleven gebieden* in stad of dorp, om ze te verbeteren, aan te passen of te vernieuwen. Meer specifiek worden hiermee die delen van gemeente of stad bedoeld, die bouwkundig en/of sociaal het eerst in aanmerking komen binnen de gemeentelijke of stedelijke context.

Een andere hoeksteen van dit Besluit is dat particulieren van meet af aan bij het hele gebeuren betrokken dienen te worden. Inzake steun aan particulieren werden bestaande ongelijkheden weggewerkt. De inmiddels opgedane ervaring had inderdaad aangetoond dat de voordelen van de hen toegekende renovatiepremie binnen een erkend herwaarderingsgebied in sommige

gevallen minder gunstig uitviel dan de voordelen van de bouw- of saneringspremie buiten die gebieden. Hieraan werd bijgevolg verholpen door aanpassing van het premiestelsel.

Daarnaast werd ook het Vlaams Woningfonds van Grote Gezinnen aangemoedigd om, in het kader van herwaarderingsoperaties, een aantal aangepaste woningen ter beschikking te stellen van grote gezinnen die hetzij onvoldoende dergelijke woningen vinden in de openbare sector, hetzij in de privé-sector slechts woningen kunnen vinden waarvan de gevraagde huurprijs niet in verhouding staat met hun inkomen.

Gemeentelijk initiatief.

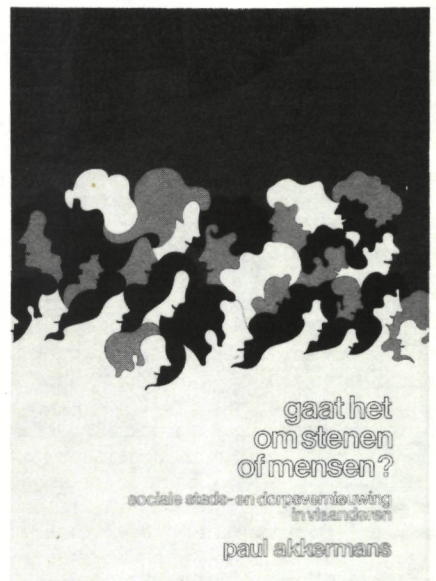
Doorgaans zal de gemeente of stad de initiatiefnemer zijn van een herwaarderingsoperatie. Zij zal een zone als herwaarderingsgebied laten uitroepen, en zij is dan ook de instantie die, als eerste planningsverantwoordelijke, nauw toezicht zal uitoefenen op en deelnemen aan de evolutie van het proces. Dit betekent echter niet dat binnen het vooropgestelde kader ook geen andere partijen aan de slag kunnen: O.C.M.W.'s, plaatselijke sociale bouwmaatschappijen, intercommunales, verenigingen van gemeenten, het Vlaams Woningfonds van Grote Gezinnen kunnen alle subsidieerbare initiatieven nemen, terwijl particulieren van een specifieke renovatiepremie kunnen genieten. Een gemeente kan ook meerdere herwaarderingsgebieden voorstellen en verschillende operaties op gang brengen. Eenmaal de Vlaamse Executieve een herwaarderingsgebied en de daaraan gekoppelde operatie heeft goedgekeurd, kunnen subsidieerbare 'deeloperaties' worden ingediend om met overheidstoelagen doorgevoerd te worden. Van bij de eerste fase zal de gemeente zich evenwel moeten houden aan een aantal spelregels. Vooreerst moet het gebied afgebakend worden op basis van karakteristieken en kwaliteiten van ruimtelijke, bouwkundige, sociaal-economische en woonculturele aard. Dit betekent dat de gemeentelijke overheid aan de hand van doelgerichte gegevens en achtergronden grondig moet nagaan hoe het feitelijk gesteld is met woonruimte en -milieu van de bewoners. De beleidsvisie die daaruit voortvloeit, zal nauwkeurig uitstippelen welke de doelstellingen zijn en op welke wijze men het probleemgebied wil herwaarderen. Daarbij wordt dan een verslag gevoegd dat uitwijst hoe men tewerk wil gaan. Daar waar de operatie in strijd is met het bestaande B.P.A. zal dit laatste omgebogen dienen te worden in de richting van de nieuwe visie. Dit houdt onder meer in dat er binnen het gebied geen werken uitgevoerd mogen worden die de herwaarderingsoperatie zouden hinderen.

Na de erkenning van het herwaarderingsgebied kunnen particulieren een renovatiepremie aanvragen en de andere subsidieerbare instanties kunnen dan eerst de *principiële*,

daarna de *vaste* belofte van toelage aanvragen voor de uitvoering van een welomschreven deeloperatie.

In het Besluit staat verder een essentieel punt vermeld: namelijk dat de absolute voorwaarde voor een geslaagde operatie het permanent overleg is met de verschillende betrokkenen: het beleid, de deskundigen maar vooral de bewoners. Dit overleg dient plaats te vinden tijdens de hele operatie, van bij de afbakening van het gebied tot bij de beëindiging der werken. *Inpraak* dus op alle niveaus.

De wijze waarop dit inspraak- of participatieproces zal verlopen, is natuurlijk gebonden aan het specifiek karakter van iedere herwaarderingsoperatie. De oprichting van een stuurgroep met sterke bewonersvertegenwoordiging om de operatie te begeleiden is hierbij een „must” om alle nuttige informatie te verstrekken, om over de nodige feedback te beschikken en om de permanente openbaarheid van het proces te waarborgen.

Het boek „Gaat het om Stenen of Mensen? Sociale Stads- en Dorpsvernieuwing in Vlaanderen” kan verkregen worden bij de cel Stadsvernieuwing van het Kabinet van de Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbeschoud, de Meeûssquare 35 te 1040 Brussel (tel. 02/511.43.50) mits toezending van 100 fr. in postzegels en het uitdrukkelijk vermelden van de „Brochure Stadsvernieuwing”.

Particulier initiatief.

Ook voor de particulier is er een belangrijke taak weggelegd. Het Besluit voorziet voor particulieren binnen een erkend herwaarderingsgebied een specifieke renovatiepremie voor een door invulbouw tot stand gekomen woning die nooit voordien werd bewoond en voor renovatiewerken aan woongebouwen waarvan de betrokkenen eigenaar of huurder zijn. Ook een gerenoveerde of een nog nooit betrokken woning, opgericht ingevolge de verbouwing van een niet residentieel gebouw, komen hier in aanmerking. Men vergeet al te vaak dat in de loop der tijden het voornamelijk particulieren zijn geweest die stelselmatig hebben ingestaan voor de procesmatige verandering en verbetering van het gelaat van onze dorpen en steden. Bij deze individuele vernieuwingen wordt gemikt op een sneeuwbal-effect: is het niet zo dat in vele gevallen een eigenaar of huurder de woning een nieuwe beurt wil geven, gewoonweg omdat de buur hem het 'goede voorbeeld' gaf?

Een nieuwe stedenbouwkundige en architecturale aanpak.

Dit herwaarderingsbesluit slaat dus hoofdzakelijk op een efficiënte aanpak van achtergestelde gebieden in steden en dorpen, maar dit neemt niet weg dat het slechts een onderdeel vormt van een breder stedenbouwkundig beleid, gericht op inbreiding en verbetering van het bestaande. Hiervoor is een grotere bewustwording en deelname van het publiek essentieel, maar wordt er ook eenzelfde inzet verwacht van andere betrokken partijen: architecten, stedenbouwkundigen, planologen, verantwoordelijken van volkswoningbouw, buurtwerkers, sociologen...

Voor wat de eersten betreft kan niet genoeg de nadruk gelegd worden op het belang van sober bouwen en verbouwen. Maar al te vaak werden, ook bij renovaties, architectonische hoogstandjes betracht die moeilijk verzoenbaar zijn met sociaal opbouwwerk en volkswoningbouw. Architectuur hoeft niet banaal of onesthetisch te zijn. Eenvoudige architectuur, die ook rekening houdt met een degelijke materiaalkeuze, kan creativiteit koppelen aan eenvoud en betaalbaarheid.

P. Akkermans.

'Kunst na het leven: grafmonumenten van de middeleeuwen tot in de 19de eeuw'. Openbaar kunstbezit in Vlaanderen - aflevering 1983/3.

Deze aflevering van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen wil een beeld ophangen van de Vlaamse grafkunst van de middeleeuwen tot in de 19de eeuw.

Een eerste deel kreeg als titel *Van de catacomben naar de kerk. Het christelijk graf van de middeleeuwen tot aan de renaissance*. Het schetst in het kort de oorsprong van de gewoonte om binnen de kerk te begraven en de gebruiken die daarbij in acht werden

O.K.V.-serie 1983/3. Grafmonument van Maria Van Bourgondië. (Copyright A.C.L.-Brussel)

genomen. Het hoofddoel valt evenwel op de 12de- tot 16de-eeuwse grafzerken en -platen die we nog in de Vlaamse kerken aantreffen of die er oorspronkelijk thuishoorden. De beperkte omvang van de bijdrage lag aan de basis van deze keuze. Daardoor worden de vrijstaande tomben en de epitafen hier niet besproken. Het tweede en derde deel van deze aflevering maken dit echter ruimschoots weer goed. De grafzerken en -platen worden in het eerste deel dan wel in al hun facetten belicht: de gebruikte materialen, de produktietechnieken, de opdrachtgevers, de overlevering, de iconografie, de voorstelling van de overledene en de gebruikte symboliek in functie van de evoluerende middeleeuwse opvatting over het leven na de dood. Het tweede deel over *De praalgraven en epitafen van de 16de, de 17de en de 18de eeuw* brengt ons meteen in de renaissance. De geprivilegieerde overledenen werden nog altijd in de kerk begraven. Vrijstaande tomben, wandgraven en epitafen, eigenlijk middeleeuwse types van grafmonumenten, kregen een renaissance-uitzicht. Dit gedeelte brengt niet alleen kunsthistorische en iconografische informatie, maar ook hier wordt het verband gelegd met de 16de- en de 17de-eeuwse opvattingen over het sterven en de dood. Een korte notitie over het Franse monumentale type van wandgraf met obelisk en allegorische figuur, dat gedurende de 18de eeuw gebruikelijk bleef, rondt dit gedeelte af. Sinds het verbod van 1784 om binnen gebouwen te begraven, werden ook de notabele afgestorvenen buiten de kerk ter aarde besteld. Kerkhoven, sedert eeuwen de begraafplaats van de gewone man, verloren hun relatie met de kerk. Openbare begraafplaatsen werden aangelegd buiten de woonkernen.

De 19de eeuw. Grafmonumenten in openlucht: christelijk en profaan is de titel van het derde deel in deze aflevering. Het handelt over de in toenemende mate gedeconfessionaliseerde 19de-eeuwse openbare begraafplaatsen, bevolkt met grafmonumenten, gekenmerkt door een veelheid aan architectonische vormen, een conglomeraat van stijlen en een samengaan van christelijke en profane, romantische symboliek. Ook wordt gewezen op de problemen rond het behoud van deze graven. Een verklarende woordenlijst met de in de tekst cursief gedrukte termen, besluit de aflevering, samen met een literaturopgave die geldt voor de drie delen.

Een voor de leek bevattelijk geschreven tekst, tien kleurenillustraties van hoge kwaliteit en meer dan dertig zwart-witafbeeldingen maken van dit op het eerste zicht macaber onderwerp een boeiende benadering van het graf en het kerkhof als spiegel van de maatschappij.

Abonneren kan nu nog door storting van 650 fr. op rekeningnr. 220-0722400-77 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen te Deurne. Voor Nederland: 45 gulden op giro 135.20 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, B-2100 Deurne.

De andere thema's van 1983 zijn:

— 1983/1: Het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika te Tervuren (reeds verschenen)

— 1983/2: De versierde mens: mode van 1700 tot 1930 (reeds verschenen) - 1983/4: De 18de-eeuwse burgerlijke architectuur in de Zuidelijke Nederlanden (verschijnt in november).

Alle inlichtingen: Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Jan van Rijswijklaan 28, 2018 Antwerpen, tel. 03/237.61.80.

Industrieel Archeologen hebben nu eigen tijdschrift.

Dit jaar bestaat de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie vijf jaar. De vereniging kan terugblikken op vijf erg actieve jaren, en ondanks de economische crisis die veel activiteiten elders op een laag pitje terugschroefde, kende de VVIA een bijna constante groei.

Vroeger gaf de vereniging op regelmatige tijdstippen een beperkt vouwblad uit, en werd met de geïnteresseerden contact gehouden door middel van nieuwsbrieven. Zopas verscheen echter het eerste nummer van het Tijdschrift Industrieel Erfgoed. Deze eerste aflevering verscheen op 32 bladzijden, op een nog 'bescheiden' wijze aldus de initiatiefnemers. De vereniging moest immers volledig zelf voor de pre-financiering instaan. Maar het is de bedoeling in de toekomst het tijdschrift te laten groeien (als de verhoopte steun er komt tot 64 bladzijden begin 1984), steeds meer actuelere bijdragen uit de regio's te bieden, en regelmatig thema-nummers tot stand te brengen.

Het is niet de bedoeling bestaande tijdschriften concurrentie aan te doen. Integendeel. Langere artikels zullen bij voorkeur doorverwezen worden naar bestaande historische of heemkundige tijdschriften... "Naderhand zal men dan in het Tijdschrift Industrieel Erfgoed verwijzen of commentaren opnemen.

Dit kadert in vroeger vooropgestelde ideeën. De VVIA wil met het nieuwe tijdschrift vooral stimulerend en signalerend werken, wil materiaal, ideeën en suggesties aanbrengen voor eenieder die zich voor het industrieel

erfgoed interesseert. Tevens wil men op de eerste plaats informeren over bronnen, methoden, mogelijkheden.

Het tijdschrift richt zich tot het brede publiek, vooral tot die mensen die in hun stad of streek inspanningen doen om de sporen van de eerste en tweede industriële revolutie te bestuderen en te behouden.

Het eerste nummer van het Tijdschrift Industrieel Erfgoed bevat een mengeling van artikels, gaande van de internationale definitie van „Industriële archeologie“, zoals deze werd opgesteld voor de preambule van The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, tot verzoekjes om informatie (bestaat er ergens een museum voor de meubelmakerij? sedert wanneer gebruikt men porseleinen stopjes om bierflessen af te sluiten?...). Verder een bijdrage over het Kleipickerspad te Brecht, een bijdrage over de verwerving van een suikerbakkerij door het Brugse museum voor Volkskunde, de activiteiten van de Werkgroep Molenzorg Zuid-Limburg en van de Museumstoomtrein der Twee Bruggen te Vilvoorde. Tevens nieuwsjes uit Engeland, Nederland en een bijdrage over de restauratie van Robert Owen's 'New Lanark'. Belangrijk zijn eveneens de kritische besprekingen van verschenen boeken en artikels, en de bibliografische vermeldingen. Iedereen die zich met de studie, het behoud en de valorisatie van het industrieel erfgoed wil bezig houden, zal in deze nieuwe publikatie een belangrijke informatiebron vinden.

Het Tijdschrift Industrieel Erfgoed verschijnt viermaal per jaar. Het tweede nummer (juli

is een themanummer over het behoud van het roerend industrieel erfgoed en over industriële en technische musea. Het tijdschrift wordt gratis gezonden aan alle leden van de VVIA (voor 250 frank is men een jaar lang lid, beschermende leden betalen min. 1000 frank). Alle inlichtingen worden op aanvraag toegezonden: V.V.I.A., Postbus 30, postkantoor Maria Hendrikaplein 9000 Gent-12, tel. 091/21.47.83-25.05.54).

Expo 58

Het juni-nummer (nr. 82) van het tijdschrift A+ is gewijd aan de Expo 58... 25 jaar later. Hierin bijdragen van P. Philippot, J. Thomaes en P. Puttemans. Een aantal architecten die meewerkten aan deze tentoonstelling wordt geïnterviewd onder het motto: behoort de toekomst van gisteren definitief tot het verleden?

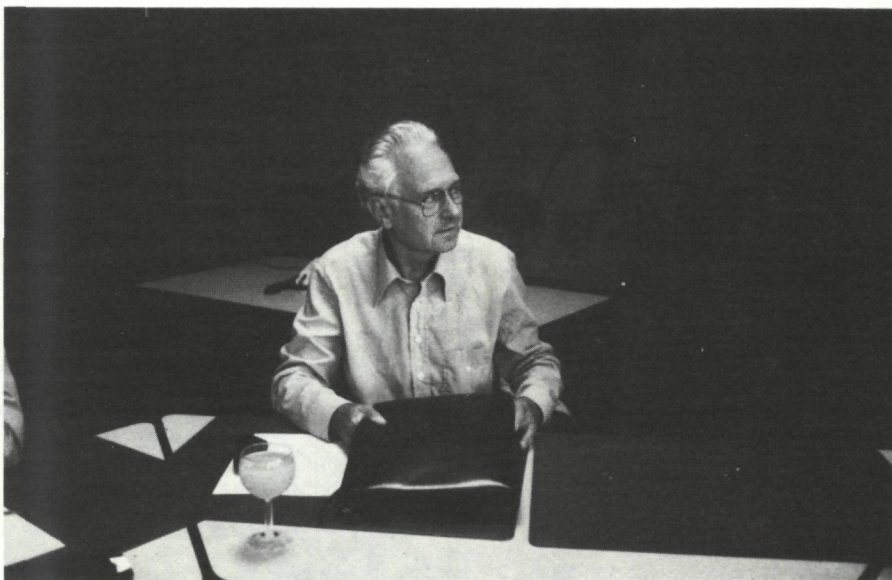
J. Aron brengt ons in herinnering welke ingrepen deze Expo teweeg heeft gebracht in de stad.

Geïnteresseerden kunnen dit nummer bekomen door overschrijving van 200 bfr. op rekeningnummer 550-3559400-75 van het ICASD-VZW, Livornostraat 158, bus 7 te 1050 Brussel, met vermelding van het nummer.

Een jaarabonnement kost 1000 bfr. (studenten 700 bfr.).

KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN**In Memoriam Herman Delaunois.**

Op 6 augustus 1983 overleed plots de heer Herman Delaunois te Wilsede op de Lüneburger Heide (Duitse Bondsrepubliek). De heer Delaunois was sedert 1970 een actief en gezaghebbend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en hij slaagde erin door zijn vastberaden optreden menig landschap voor het nageslacht te vrijwaren. Zijn uitzonderlijk grote kennis van onze cultuur- en natuurmonumenten, zijn gefundeerde visie op de zaken, alsmede zijn strijdvaardige maar tegelijk innemende persoonlijkheid, stonden er borg voor, dat zijn tussenkomsten en adviezen steeds de hoogste waardering genoten. Zijn heengaan zal bij de Koninklijke Commissie een moeilijk op te vullen leemte nalaten. Een uitgebreid In memoriam zal in een volgend nummer van M&L verschijnen.

R.M.L.Z.-ACTIVITEITEN

Principiële beloften van toelage.

Het betreft dossiers die goedgekeurd zijn en vatbaar voor aanbesteding. De vermelde bedragen zijn die van de raming.

Restauraties in opdracht van openbare besturen

- Kortrijk: Molen te Marke. Architect W. Snauwaert - Oostende. 9.332.976.
- Borgerhout: Gemeentehuis. Gemeentearchitect E. Malherbe. 18.603.294.
- Lubbeek: Oude Pastorie - schrijnwerk. Architect Biront - Leuven. 1.857.748.
- Oudenaarde: Lakenhalle - fase 1. Architecten A & B. Van Acker - Gent. 28.597.565.
- Antwerpen: Torenhof Markgravelei. Architect A. Van De Poel - Antwerpen. 1.428.427.
- Sint-Truiden: St.-Trudoabij - barokpoort. Architect Stevens - Hasselt. 5.697.980.

Restauraties van privé-gebouwen.

- Gent: Recolettenlei 3. Architect D. Van Impe. 2.060.834.
- Gent: Gewad 33. Architect D. Steyaert. 3.143.889.
- Leuven (Heverlee): 'Villa les Tilleuls'. Architectenbureau Derks en De Naeyer. 2.920.720.
- Aartselaar: 'Kasteel Beursstede'. Atelier voor Architectuur, Leo De Vos. 5.623.571.
- Antwerpen: Veemarkt 28. Architectenbureau, Dirks en De Naeyer. 2.038.030.
- Lommel: 'Grote Hoef' - Woonstalhuis. Architect L. Vandebroeck. 7.183.832.
- Herzele: 'Molen ter Rijst' - 2de fase. Architect F. Weyers. 697.895.
- Gent: Plotersgracht 26. Architect M. Stoop. 5.604.105.
- Mechelen: St.-Katelijnestraat 22. Architect J. Van Meerbeeck. 4.488.572.
- Tongeren: 'Spaans Huis' - Muntstraat 13. Architectenbureau B. de Schaetzen - Del-

haize & Jaspers & Partners C.V. 2.298.386.
— Leuven: College Van Daele - Lot 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 en 10. Architect D. Depoorter. 78.295.434.

- Edegem: Paddenpoelhoeve. Architect M. Van Hecke & V. Suls. 5.404.370.
- Brugge: Twijnstraat 5. Architect H. Davans. 3.243.255.
- Diksmuide (Driekapellen): Hoeve 'Rood Huis'. Architect A. Degeyter. 304.399.

Ministeriële besluiten.

Na deze besluiten kunnen de werken aangevat worden. De bedragen verwijzen naar het aandeel van de Vlaamse Gemeenschap.
— Leuven: St.-Jan-De-Doperkerk - centrale verwarming. 2.269.480.

Erratum: op p. [8] van M&L 2/4 bij **Principiële beloften van toelage** worden de architecten P.A. en P.H. Pauwels nog vermeld bij „Kortrijk: OCMW - Begijnhof - Daken”.

BUITENKRANT

Postgraduaat-opleiding Monumenten- en Landschapszorg.

Aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw te Antwerpen bestaat sinds 1975 de mogelijkheid om zich te vervolmaken in de conservatie en restauratie van historische gebouwen en landschappen. Deze postgraduaat-opleiding Monumenten- en Landschapszorg wordt gespreid over twee studiejaar, gedurende anderhalve dag per week; tijdens een derde studiejaar wordt een diplomawerk voorbereid. Het programma omvat theoretische, technische en historische cursussen die worden aangevuld met realiteitsgerichte projectstudies.

Deze opleiding richt zich voornamelijk tot architecten, ingenieurs, binnenhuisontwerpers, (kunst-)historici, landschapsarchitecten, biologen,... Ook vrije studenten kunnen toegelaten worden. Met alle kandidaten worden toelatingsgesprekken gevoerd.

Een nieuwe cyclus start op 4 oktober 1983. Aanvullende inlichtingen en inschrijvingen:

NHIBS - Afdeling MLZ Mutsaertstraat 31, 2000 Antwerpen, tel. 03/231.70.84-85, toestel 44.

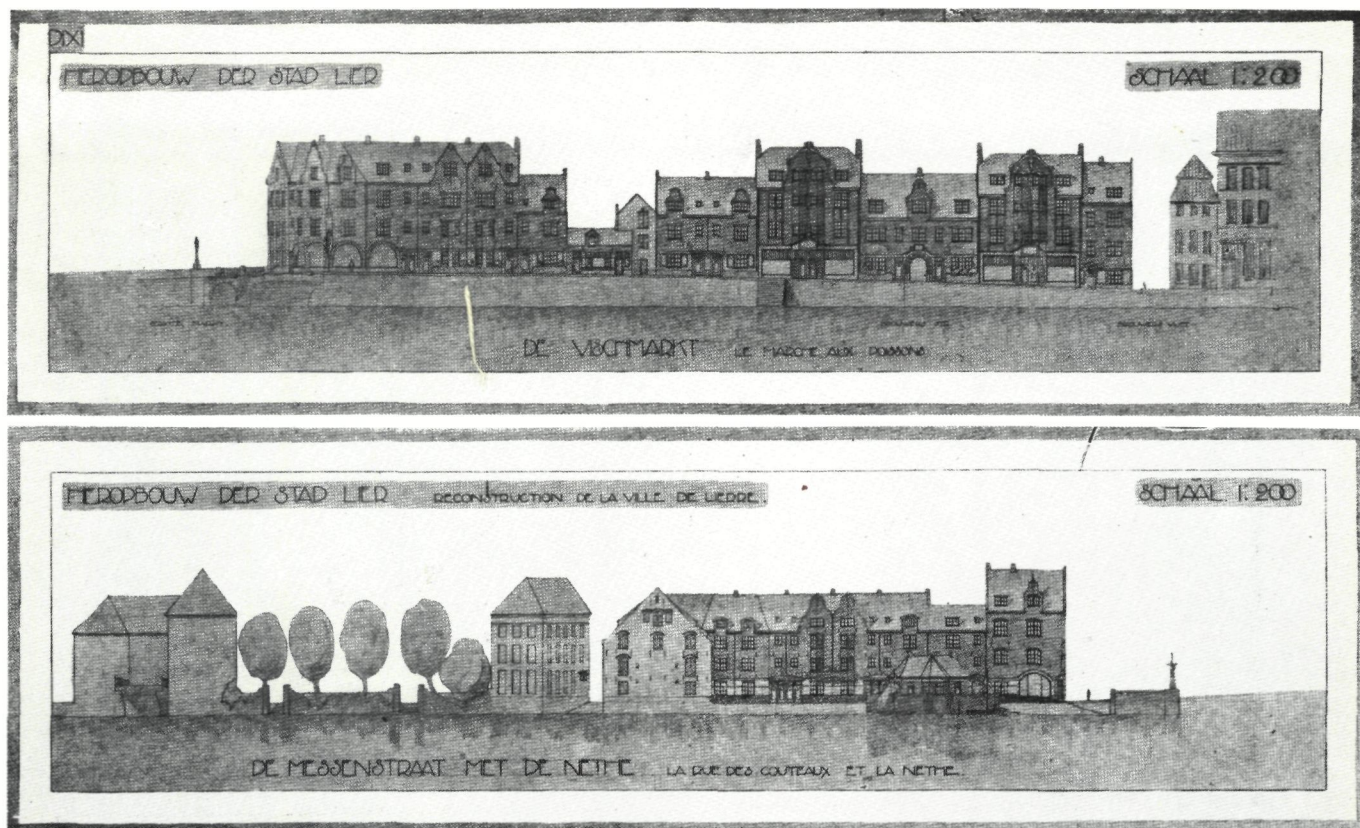
Afdeling Stedebouwkunde en Ruimtelijke Planning.

Sedert bijna 10 jaar organiseert het NHIBS te Antwerpen een interdisciplinair postgraduaat programma Stedebouwkunde en Ruimtelijke Planning. Dit programma is toegankelijk voor afgestudeerden uit verschillende richtingen van het universitair en hoger onderwijs die zich verder willen voorbereiden op de praktijk van de ruimtelijke planning. Nu de ruimtelijke ordening, als geregionaliseerde materie, stilaan een eigen Vlaamse identiteit begint te krijgen, groeit ook de behoefte aan geschoolde planners om dit beleid te helpen onderbouwen op de verschillende niveaus: regio Vlaanderen, provincie, gemeente.

De opleiding Stedebouwkunde en Ruimtelijke Planning aan het NHIBS te Antwerpen biedt een uitstekende mogelijkheid tot bijscholing voor mensen die reeds in de praktijk werkzaam zijn, hetzij in overheidsdienst, hetzij in de privésector: de organisatie van de cursussen op anderhalve dag per week laat toe deze opleiding te combineren met een beroepsactiviteit. Maar ook beleidsmensen die zich dieper in de materie willen inwerken, volgen deze opleiding, naast geïnteresseerde burgers die in hun eigen omgeving met problemen van ruimtelijke ordening en ruimtelijke planning te maken hebben gekregen. Het totale programma loopt over 3 jaar. Voor meer informatie kan men steeds terecht op het:

Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw, Afdeling Stedebouwkunde en Ruimtelijke Planning, Mutsaertstraat 31, 2000 Antwerpen, tel. 03/231.70.84.

Lier. Wedstrijdinzending van Architect E. Van der Paal, zoals gepubliceerd in *La Cité*, 1920.

gevelwedstrijd, die typerend is voor de heersende opvattingen over het urbanisme. In tegenstelling daarmee interpreteert Leonard het voorstel van Van Steenberghe voor de IJzeren Leen en de Schoenmarkt als een „kubische, ruimtelijke, drie-dimensionele aanpak van het bouwen”. Zeker in Antwerpen, maar ook in Mechelen, waar Van Steenberghe als enige een monumentaal geheel wist te maken dat rekening hield met de parcellering. In deze meerwaarde, het meer zijn dan louter ornamentatie van een vlakke gevel, manifesteert zich voor Leonard de stedenbouwkundige dimensie. Bouwkunst en stedenbouw zijn voor hem „ruimtekunst (...) alle oude architecturen, oude straten en pleinen danken aan dat inzicht hun innemende schoonheid: het gevoel voor de kubische verschijning” (15).

Dit pleidooi voor het kubische staat in schril contrast met de gevolgen van de 19de-eeuwse ontwikkelingen op het vlak van de stedenbouw. De stadsaanleg, het stratentrajec en de parcellering, zijn gedurende de 19de eeuw tot het domein van de overheid gaan behoren. De architect kan nog slechts zijn individuele, geïsoleerde gevel realiseren in een straat, in een perceel. Het pleidooi voor het kubische, het betrekken van architectuur en stedenbouw op elkaar, kan in tegenstelling tot die 19de-eeuwse ontwikkelingen niet losgemaakt worden van de drang van de architect om het volledige beeld van de gebouwde omgeving te beheersen. Van Steenberghe in Antwerpen en Mechelen, Van der Paal in Lier, zijn voorbeelden van deze drang naar het ontwerpen van een totaalomgeving. Hun voorstellen zullen niet alleen stranden op de bestaande eigendomsverhoudingen, maar vooral op het ontbreken van een opdrachtgever voor de realisatie van dat totaalbeeld.

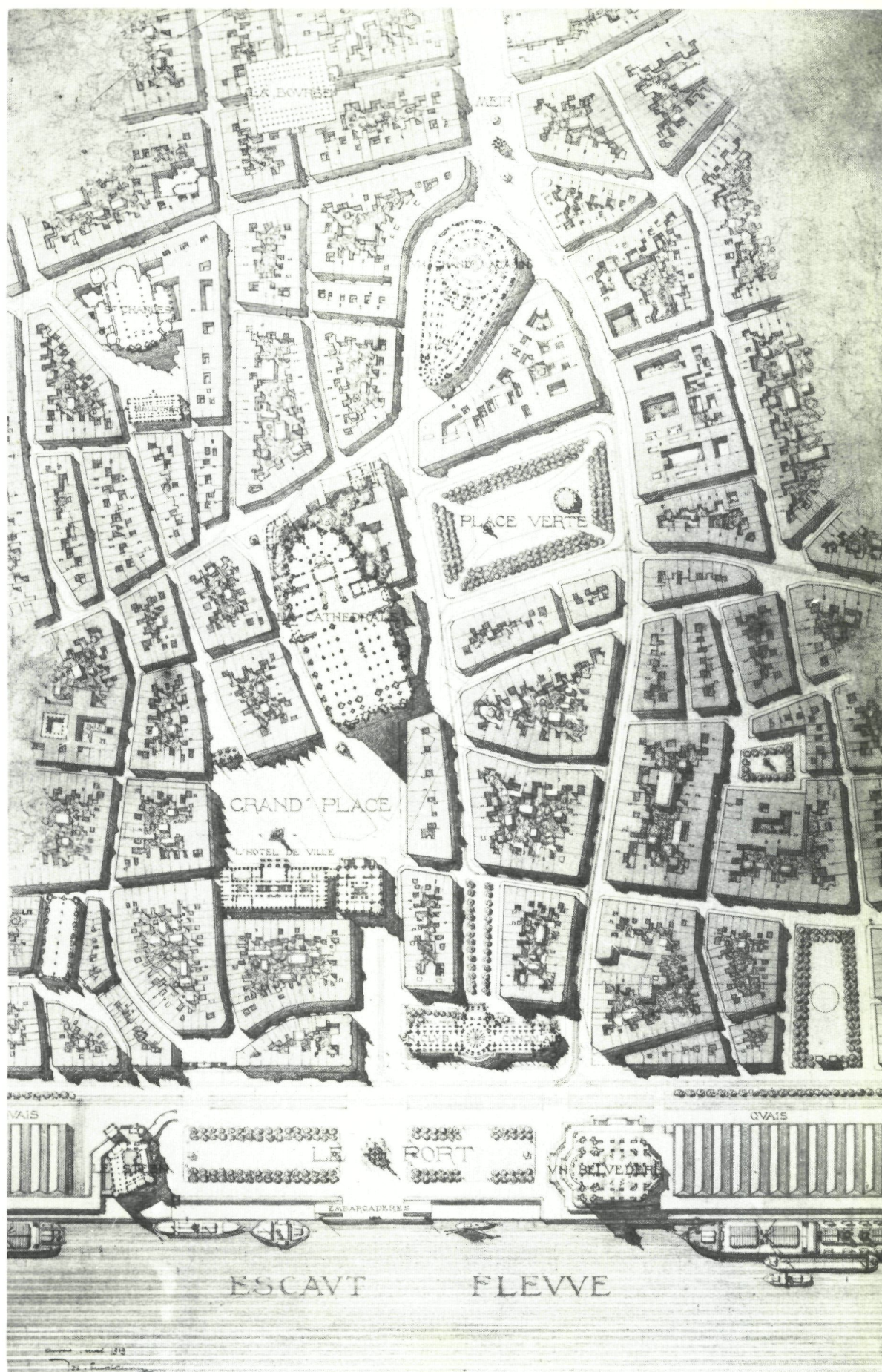
Pleidooi voor een moderne vorm

Naast het pleidooi voor een kubische architectuur is doorheen het verloop van de wederopbouwwedstrijden een bewustwording aanwezig van een moderne architectuur. Die bewustwording kan op haar beurt niet losgemaakt worden van de in de drie steden gestelde problematiek van het bouwen in een historisch kader. Modern moet in dat pleidooi nog niet geïnterpreteerd worden als 'modernistisch'; kubisch evenmin als kubistisch. Deze termen vallen slechts incidenteel. Het modernistische en het kubistische zoals in het gebouw van Huib Hoste van 1919 in Roeselare, is gedurende de wederopbouwwedstrijden nog niet verspreid. Leonard besteedt er slechts aandacht aan in zijn *Schets der ontwikkelingen van het Huisuitzicht in Vlaanderen* van 1921. Het gebouw wordt pas in 1926 in *La Cité* gepubliceerd.

De inzendingen voor de Schoenmarkt van Francken en Delvaux en Van Steenberghe worden door Leonard omschreven als vertegenwoordigers van „een bewuste moderne architecturale richting” (16). Waarvoor de term 'modern' hier staat, wordt door Leonard niet verder uitgewerkt. Wel doet hij dit indirect met een heftige kritiek op de inzending van Smolderen. Diens 'academische opvattingen' waren 'niet meer van deze tijd' (17). Het werk van Smolderen was opgemaakt in de sfeer van de internationale wedstrijd van 1911. Hij beperkte zich niet tot de Schoenmarkt. Op verschillende plekken in de oude stad werden grootschalige gebouwen gesitueerd die in grondplan en vormgeving getuigden van een beaux-artsopleiding.

Antwerpen. Heraanleg van de kathedraal n.o.v. architect Smolderen. Midden bovenaan zijn voorstel voor de Schoenmarkt. (Privé-verzameling)

Gedurende de wederopbouwwedstrijden wordt het 'moderne' niet alleen tegen het 'academische' uitgespeeld. Vermits de wedstrijden steeds het bouwen in een historische omgeving stelden, wordt het 'moderne' vooral tegen de 'vieux-neuf'-benadering gesteld. Deze term verwijst naar de neo-stijlen van de 19de eeuw, die evenzeer een Vlaamse en traditionele aanpak pretendeerden. In *La Cité* haalt Verwilghen fel uit tegen de 19de-eeuwse architectuur die voor hem niet in staat was „levende vormen” te creëren: „het moet gedaan zijn met het imiteren van stijlen!” (18). Als voorbeeld stelt hij de tuinwijk die in 1913 voor Lier ontworpen was: door Berger en Smolderen (beiden nog laureaten van de prijs van de *Société des Architectes d'Anvers* met een beaux-artsontwerp in 1907 en 1913) „het was modern en tegelijkertijd uitgesproken Vlaams” (19). Uit die verwijzing blijkt hoezeer de denkbeelden omtrent het beeld van de architectuur vóór en na de eerste wereldoorlog continu bleven. Reeds in *De Bouwgids* van 1913 stelde men: „De Moderne Bouwkunst in overeenstemming brengen met de eischen van den nieuwe tijd en te blijven in de traditie (...) ziedaar het doel dat door ieder rechtschapen kunstenaar diende nagestreefd” (20). Leonard en Verwilghen voegen daar nog een interpretatieve dimensie aan toe. Zij zien oude steden en hun kwaliteiten als resultaat van een „langzame kristallisatie”. Leonard hanteert deze interpretatie in zijn beoordeling van het ontwerp van Van der Paal voor de Vismarkt te Lier: „Het is modern, het is van onzen tijd (...) daardoor sluit het zich aan bij de traditie. Het ontwerp Van der Paal is ook niet anders te beschouwen, dan als een bijdrage van onzen tijd tot het voortzetten van de kristallisatiemogelijkheden te Lier” (21). Diezelfde Leonard maakt in *De Standaard*, naar aanleiding van de wedstrijd voor de IJzeren Leen, een balans op van de Vlaamse architectuur in 1919: „wij bezitten geen eigen bouwkunst omdat wij missen een algemeene cultuur” (22).

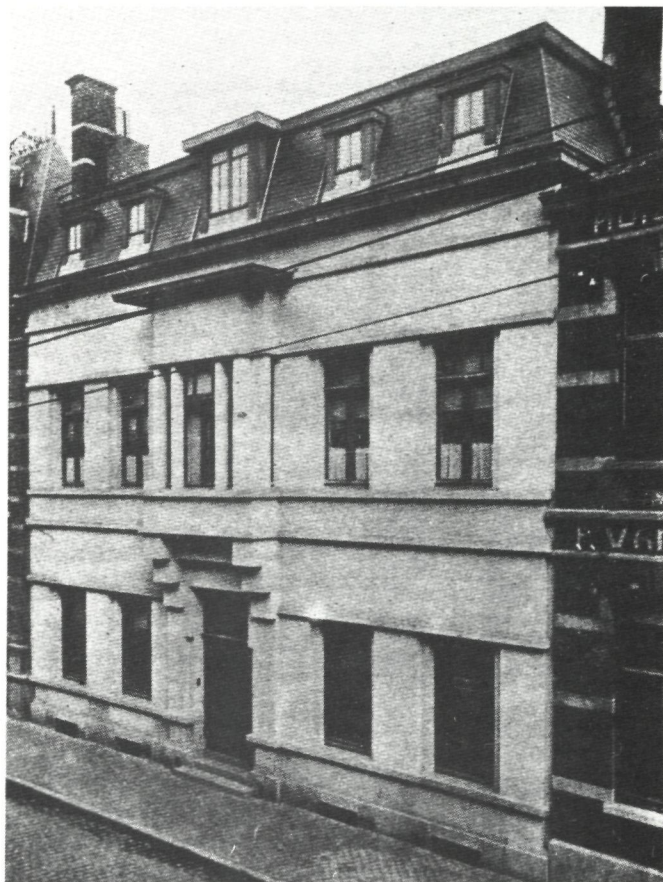
Langs deze 'stem in de woestijn' om wordt duidelijk in welke geïsoleerde maatschappelijke positie de naoorlogse architect zich bevindt. Ondanks het vele puin wordt niet gepleit voor het bouwen, maar voor een welbepaald beeld. Een beeld dat vanuit de geïsoleerde positie van de architect zou moeten worden bepaald, maar hem in werkelijkheid ontsnapt. Het steunen op een vermeende traditie als verantwoording van dat beeld, dient die (on)machtspositie aanvaardbaar te maken. Op het ogenblik dat het beeld van de architectuur niet meer door de maatschappij bepaald wordt, wanneer de traditie waarin het beeld, de architectuur geproduceerd wordt, reeds lang verbroken is, appelleren architecten en hun critici aan een formele traditie of continuïteit om de macht van de architect over het beeld van de omgeving te valoriseren.

In geen van de drie steden heeft de wederopbouwwedstrijd tot enige concrete realisatie aanleiding gegeven. Daaruit blijkt de marginale rol van deze wedstrijden voor de uiteindelijke wederopbouw na 1918. Enkel Van der Paal mag in Lier, als resultaat van de wedstrijd, een brug over de Nete realiseren. In hoeverre andere architecten achteraf in hun individuele opdrachten teruggeslagen hebben op de winnende wedstrijdontwerpen, werd niet nagegaan.

In de drie steden ging het telkens duidelijk om een ideeën-

wedstrijd. Enkel in Mechelen was verwarring mogelijk, omdat het stadsbestuur er als potentiële opdrachtgever de wedstrijd uitschreef. Tegen deze onduidelijke situatie werd zowel in Antwerpen als in Mechelen gereageerd door de *Société Centrale d'Architecture de Belgique*.

De realiteitswaarde van de wedstrijd werd vooral geëvalueerd op de vraag of rekening diende gehouden met de bestaande eigendomsverhoudingen. In Mechelen was dit formeel verplicht; toch slaagde Van Steenberghe er daar in een samenhangend geheel op te bouwen, waarin de percelsgrenzen opgelost werden. In Lier negeerde Van der Paal dit gegeven. Leonard vond het noodzakelijk dit te motiveren: „groepsbouw onder een geveluitzicht brengt noodzakelijk met zich de wijziging van de bestaande verkaveling. Nu weet ieder hoe schrikwekkend moeilijk het is met een groep eigenaars overeen te komen tot het doen ontstaan van een artistiek geheel” (23). Het is deze maatschappelijke dimensie van de eigendomsverhoudingen die toelaat zowel de status van de architect als van de wedstrijden te verduidelijken. In hoever was de wedstrijd inderdaad een concrete aanleiding tot een opdracht? Het was op voorhand duidelijk dat niet één van de drie organiserende groepen financieel of maatschappelijk draagkrachtig genoeg was om een beeld aan de maatschappij op te leggen. De wedstrijden dienen eerder geïnterpreteerd als een vorm van publiciteit en onderlinge concurrentie voor de betrokken architecten. De wedstrijd was duidelijk geen alternatief voor het obscure proces waarin de architect aan een opdracht raakt. Dit wordt duidelijk met Smolderen.

Roeselare. Verbouwing van een woning n.o.v. architect Hoste, 1919. Gepubliceerd in *La Cité*, 1926.

Smolderen krijgt slechts een eervolle vermelding in de wedstrijd voor de Schoenmarkt, maar zal rond 1929 langs een financiële instelling om, opdracht krijgen het 'torengedebouw' te realiseren op dezelfde plek waar hij in 1919 zijn cirkelvormig 'grand magasin' had geprojecteerd.

De wederopbouwarchitecten staan in een totaal andere situatie dan de 19de-eeuwse architect. Onvermijdelijk dient hier verwezen naar Cluysenaar. In Brussel stond hij niet alleen in voor de bepaling van het beeld van de 'galeries Saint-Hubert' maar zorgde hij als 'verlicht ondernemer' zowel voor de nodige financiën als voor toelating en medewerking van de overheid (24). Geen van de bij de wederopbouwwedstrijden betrokken architecten vertoont een gelijkaardige bekommernis om de wijze waarop het voorgestelde beeld zal worden gerealiseerd.

De onmacht van de architect

Architecten poneren een beeld dat hen tenslotte zal ontsnappen omdat de wijze waarop het dient gerealiseerd niet wordt ingecalculeerd. Zij proberen langs een wedstrijd om hun macht over het beeld van de stad te laten gelden, zonder rekening te houden met de maatschappelijke verhoudingen waarin de realisatie moet geschieden. Daardoor staat de maatschappelijke positie van de architect in deze wedstrijden impliciet ter discussie. Door de discussie over

de gebouwde omgeving af te wenden van de realisatie naar het beeld, wordt gepoogd de maatschappelijk onduidelijke positie van de architect te omzeilen. Maar in dit pleidooi voor een kwalitatieve omgeving, voor een kubische omgeving en vermeende traditionele architectuur, manifesteert zich dezelfde problematiek. De architect beschikt niet over de maatschappelijke volmachten om dat kubische totaalbeeld vorm te geven. Het appel aan een traditie is evenzeer een alibi om de macht over het beeld van de omgeving te verantwoorden. De wederopbouwwedstrijden lijken daardoor eerder schijnvertoningen die de architect toelaten tijdelijk te ontsnappen aan het conflict tussen ontwerp en productie van de omgeving. Langs een ogenschijnlijk goedbedoelde discussie over het kwalitatieve van de omgeving, wordt niet alleen gepoogd een formeel waardensysteem bij een publieke opinie ingang te doen vinden, maar ook de maatschappelijk onduidelijke positie van de architect enige status te verlenen. Vanuit die interpretatie lijkt de eerste wereldoorlog geen belangrijk breukmoment te zijn geweest voor de architectuurevolutie - vooroorlogse tendenzen werden verder uitgewerkt - maar werden langs de wederopbouwwedstrijden om breuken die voordien reeds aanwezig waren in de verhouding van architecten en maatschappij, nogmaals scherp gesteld. De architectuurcritici van de wederopbouwwedstrijden na de eerste wereldoorlog voeren met hun pleidooi voor een kubische traditiegebonden architectuur, een architect ten tonele die zweeft tussen beeld en werkelijkheid.

Voetnoten

(1) Vermits de wedstrijden op stedelijk niveau werden georganiseerd, is zowel geschreven als grafisch materiaal beschikbaar in de stedelijke ambtelijke archieven. Daarnaast bevindt zich nog materiaal in architectenarchieven. Een betrekkelijk geïsoleerd verschijnsel binnen het bronnenmateriaal is de gedrukte brochure die door de auteur van een wedstrijdontwerp werd verzorgd. Een dergelijke brochure dient vooral geïnterpreteerd vanuit het milieu waarvoor ze bestemd was: de wedstrijdjury, ook de publieke opinie, in het bijzonder het stadsbestuur van de stad waar de wedstrijd georganiseerd werd. Voor Mechelen en Lier werd het bronnenmateriaal reeds opgezocht en doorgenomen binnen de scripties van Patrick Reynaert (Mechelen) en Lieven Vriens (Lier), in 1982 aan de afdeling architectuur van de K.U. Leuven voorgebracht.

(2) Sutcliffe A., ed., *The rise of urban planning 1800-1914*, Londen, 1980, p. 31 e.v.

(3) Studie-Commissie tot inrichting der Antwerpsche Agglomeratie, *Memorandum van den Wedstrijd voor het benutten der beschikbare gronden ten gevolge de slechting der versterkte omheining van Antwerpen*, Antwerpen, 1911.

(4) Commission d'études pour l'aménagement de l'agglomération Anversoise, *Concours pour l'aménagement du quartier compris entre le pont de Meir, le marché aux souliers, la place verte et le marché aux oeufs à Anvers*, Rapport du jury, Antwerpen 1919, p. 4.

(5) Documentatiemateriaal werd ter beschikking gesteld door: Stadsarchief Antwerpen, Stadsarchief Mechelen, Centrum voor stedenbouwkundige geschiedschrijving v.z.w. Heverlee, Eduard Van Steenberghe, Paul Storme.

(6) Stad Antwerpen, Gemeenteraad, *Gemeentebblad*, 31 juli 1920, deel II, p. 2.

(7) Reynaert P., *De wederopbouw van het stadscentrum te Mechelen, na 1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, afdeling architectuur K.U. Leuven, 1982.

(8) Id., o.c.

(9) De *Union des Villes et Communes Belges* werd opgericht, samen met de *Union Internationale des Villes*, - waarvan zij de nationale afdeling was - ter gelegenheid van het *Premier Congrès international et exposition comparée des villes* (Gent, 1913). De voornaamste doelstelling was de taak van de gemeenten te verlichten aan de hand van studies, raadgevin-

gen en documentatie. Tijdens de oorlog was een speciale afdeling werkzaam, de *Commission Speciale des Abris Provisoires et de la Reconstruction* - gesubsidieerd door *The Commission for Relief in Belgium* - die zich meer bepaald bekommerde om de voorlopige huisvesting in bezet België en de architecturale en stedenbouwkundige problemen bestudeerde die zich stelden n.a.v. de verwoestingen.

(10) Het *Oeuvre Suisse en Belgique* had zich tot doel gesteld, met Zwitserse gelden aan de wederopbouw van bezet België mee te werken door concrete realisaties van woonhuizen, meer bepaald door het bijpassen van de meerkost die de opbouw van 'artistieke' gevels vergde.

(11) Vereniging der Belgische Steden en Gemeenten, Lier, s.d., p. 2.

(12) C.T., *Lierre la ville ancienne*, in *La Cité*, juni-oktober 1920, p. 241: 'un programme urbanistique'.

(13) De Ridder A., *Le concours d'Anvers*, in *La Cité*, augustus 1919, p. 28: 'une belle démonstration urbanistique'.

(14) Verwilghen R., *Le concours pour la reconstruction du Marché-aux-Poissons à Lierre*, in *La Cité*, december 1919, p. 114: 'L'on voit fort bien que ce que les organisateurs du concours demandent (...) ce ne sont pas des dessins de façades, mais des groupements de masses: les éléments constitutifs d'un site urbain'.

(15) Leonard E., *Prijskamp voor de heropbouw der IJzeren Leen te Mechelen*, in *De Standaard*, 1.7.1919.

(16) Leonard E., *Voor 's lands wederopbouw*, Amsterdam, 1920 p. 167.

(17) Leonard E., *Een paar opmerkingen naar aanleiding van het artikel 'Le Concours d'Anvers. La question du Marché aux Souliers*, in *De Bouwgids*, 6, 12, 1919, p. 200.

(18) Verwilghen R., *Le concours pour la reconstruction du Marché-aux-poissons à Lierre*, in *La Cité*, december 1919, p. 114-115: 'Le dix-neuvième siècle lui fut totalement impuissant il ne sut créer aucune forme vivante (...) que ce doit en être fini avec l'imitation des styles'.

(19) Id., o.c.

(20) *De Bouwgids*, april 1913, p. 70.

(21) Leonard E., in *De Bouwgids*, 1921, nr. 4.

(22) Leonard E., in *De Standaard*, 1.7.1919.

(23) Leonard E., in *De Bouwgids*, 1921, nr. 4.

(24) Selfslagh B., *Les galeries Saint-Hubert*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, afdeling architectuur K.U. Leuven, 1983.

ARTES

NUMÉRO CONSACRÉ
A RICHARD
A C K E
ARCHITECTE

LE NUMERO

ROLAND VAN HOECKE

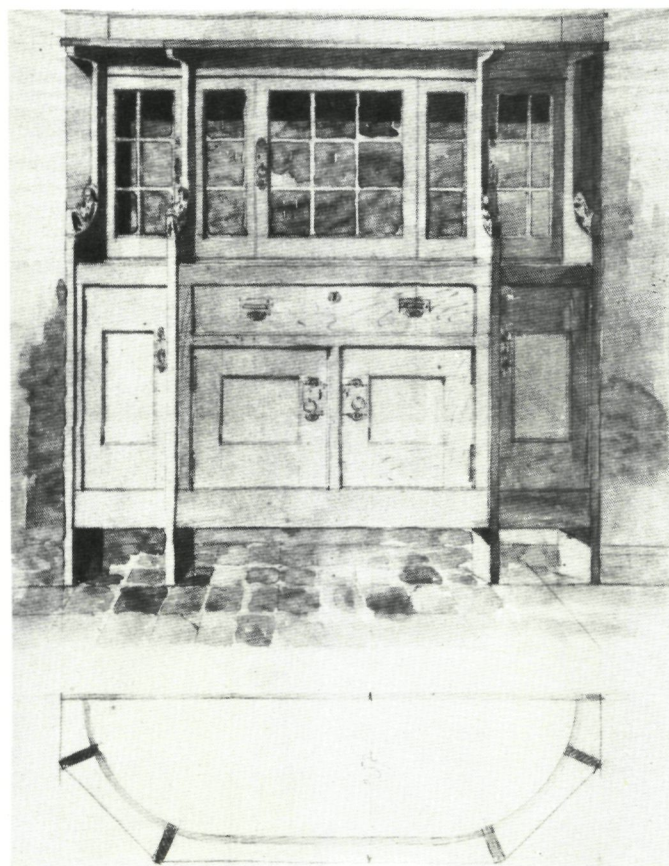
Profiel: Architect Richard Acke (1873-1934) en de woningbouw in de frontstreek

Herman Stynten

„De rol van modernistisch architect in de provincie is ondankbaar.(...) In de grote steden verzekert stoutmoedigheid een blijvende lof, elders wordt zij beschouwd als een verdacht experiment” (1). Zo wordt in een in memoriam in een overzichtsuitgave van de 'Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes' de 'gematigde' koers van Ackes modernisme verklaard, bijna verontschuldigd. Zijn loopbaan heeft zich inderdaad voornamelijk afgespeeld in en rond zijn geboorte- en verblijfplaats Kortrijk.

In deze bijdrage nemen wij ons voor Acke te benaderen in een globale - zij het voorlopige - beschouwing omdat wij het gevoel hebben dat dit de beste manier is om zijn rol en betekenis in de wederopbouw - meer bepaald wat betreft de volkswoningbouw - en ook zijn betekenis in de moderne beweging te kunnen begrijpen. Of, meer bescheiden geformuleerd, hebben wij de behoefte deze weinig bekende figuur te documenteren vanuit de overtuiging dat Acke een weinig spectaculaire maar boeiende weg heeft afgelegd die een ruimere bekendheid verdient.

De schaarse persoonlijke documenten en ontwerpen die nog resten en die we bij Mevrouw K. Baert-Acke, zijn dochter, mochten consulteren hebben ons in deze mening gesterkt. De lezer weze echter gewaarschuwd dat nog heel wat aspecten zowel als feitelijke gegevens onduidelijk zijn en ontbreken om van dit profiel een gedetailleerd portret te maken.

Ontwerp voor een kast, vóór 1914 (?). (Coll. Baert-Acke)
Vorige pagina: montage van een portret van Acke op het kaft van het aan hem gewijde nummer van *La Cité*, 1924.

Familiale achtergrond

Richard Acke werd op 5 januari 1873 geboren in de Recoletestraat te Kortrijk als zoon van Marie-Clémence Demeestere en van schrijnwerker-timmerman Emiel Acke. Hij groeide op in een bescheiden milieu waar de geur van geschaafd hout de permanente achtergrond vormde.

Zijn broer Victor (1864-1953), negen jaar ouder dan hij, heeft ongetwijfeld een belangrijke invloed op zijn oriëntatie gehad. Victor Acke was gevormd als beeldhouwer aan de Kortrijkse Academie maar was tevens meubelmaker én -ontwerper. Onder zijn leiding groeide de ouderlijke schrijnwerkerswerkplaats stilaan uit tot „de modernste meubelmakerij van de stad” (2). Daar kwam Adolf De Coene - samen met zijn broer Jozef oprichter van de latere 'Kortrijkse kunstwerkstede Gebroeders De Coene' - het vak leren.

Over de vernieuwende sfeer die in die periode vlak vóór de eeuwwisseling in Kortrijk heerste, hebben wij het eerder gehad (3). Feit is dat Richard Acke blijkbaar niet zo op de voorgrond is getreden in de kring rond de Viérins, de De Coenes, Laigneil, Streuvels ... maar er wel de bevruchtende invloed van moet hebben ondergaan.

Aanvankelijk zou hij schilder worden en in 1894, 21 jaar oud, behaalde hij een Gouden Medaille aan de Kortrijkse Academie. Wellicht werd hij geïnspireerd door de lezingen die Henry Van de Velde in Kortrijk kwam geven over het vernieuwde kunstambacht, want hij liet een mogelijke schildersloopbaan varen om zich op de toegepaste kunst

en de architectuur toe te leggen. Gedurende een jaar volgde hij de architectuurlessen aan de Academie in Brussel en behaalde er, naar verluidt, een eerste prijs (4). In het verlengde hiervan kunnen we waarschijnlijk zijn deelname situeren aan het toelatingsexamen voor de 'Prix de Rome' in 1902; een deelname die zonder gevolg bleef, wat vanuit zijn bescheiden achtergrond en kortstondige academische opleiding wellicht niet verwonderlijk is (5).

Eerste architectuuractiviteit

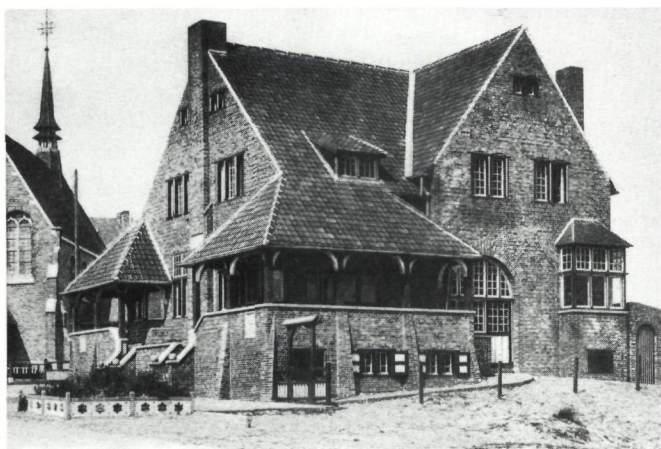
Het is rond 1900 dat de eerste sporen van Ackes architectuuractiviteit zich beginnen af te tekenen.

Hoewel de bouwvergunning niet ondertekend is, was hij naar alle waarschijnlijkheid de ontwerper van het huis dat zijn broer Victor zich in 1901 liet bouwen in de Noordstraat nr. 61 (6). Opmerkelijk in het overigens zeer sober gehouden bakstenen gevelvlak is de loggia, gesitueerd op de eerste verdieping boven de toegangsdeur. De vorm van deze loggia herinnert sterk aan de Engelse stadsarchitectuur in de Arts-&-Craftstraditie.

Rond 1903 te dateren is de dubbele villa 't Zonneke' en 'De Welvaart' in Duinbergen. Ook hier denken wij onwillekeurig aan de Arts-&-Craftsarchitectuur en de Engelse *Free Domestic Architecture* zoals die gepubliceerd werd onder meer in het Engelse tijdschrift *The Studio*. Een grondplan hebben wij jammer genoeg niet kunnen raadplegen. De krachtige opbouw en volumewerking van deze tweewoonst willen wij naar voren halen, niet zozeer als teken van moderniteit - die zij ongetwijfeld bezat in de context van de toenmalige meer anekdotische architectuurproductie aan de kust - maar als essentieel kenmerk van zijn werk en dus beantwoordend aan zijn instelling. Acke had duidelijk geen behoefte aan retoriek.

Van hieruit is het - zeker achteraf gezien - een logische stap naar een aan Berlage verwante vorm- en materiaalbehandeling: getuige daarvan de thans verdwenen woning in het Volkspark (huidige De Smet de Nayerlaan) te Kortrijk, daterend van 1904.

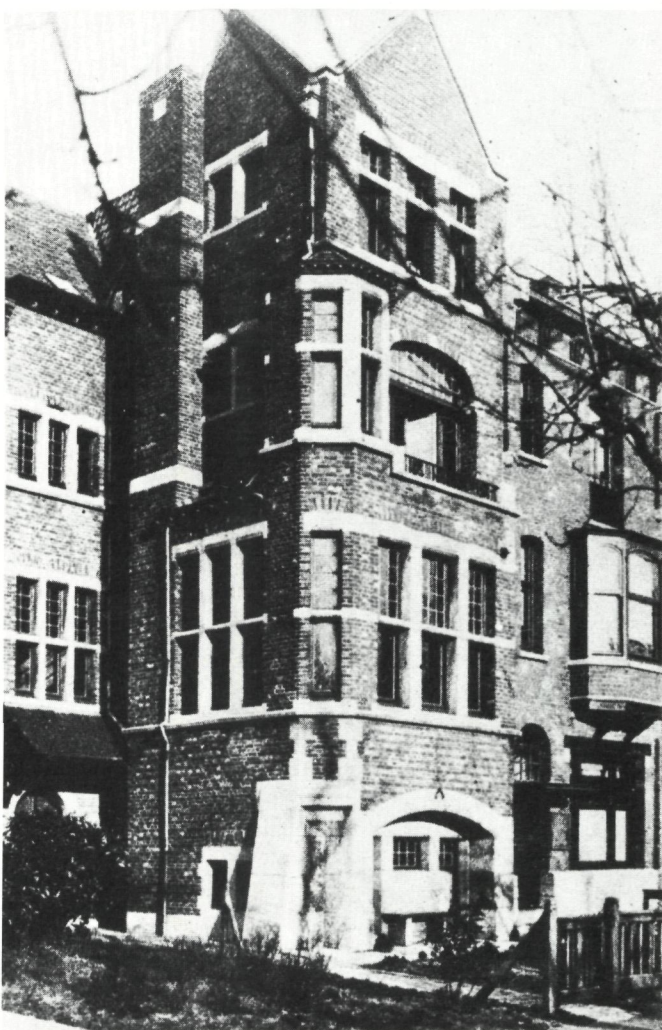
Een aparte plaats in deze periode neemt het ontwerp in voor twee woonhuizen op de Vandepereboomlaan - gedateerd 1905 - dat wij vrij zeker aan Acke kunnen toeschrijven

Villa's 't Zonneke' en 'De Welvaart' in Duinbergen. (Postkaart, privé-verzameling)

ven (zie illustratie p. 48). Wij merken eenzelfde aanpak van de topgevels als bij de hoger aangehaalde woning maar de materiaalrechte behandeling heeft hier plaats gemaakt voor een pleisterafwerking. Deze afwerking staat wellicht in verband met de decoratieve keramiektégels die in de gevel voorzien zijn ter ondersteuning en ter decoratie van het gevelconcept. De toepassing van deze techniek kende op dat ogenblik een heropleving in het Kortrijkse onder impuls van de pottenbakker Laigneil. We treffen dergelijke tegels veelal aan in de interieurinrichting, schouwmantels en ingebouwde meubels; de toepassing ervan in gevels moet eerder zeldzaam geweest zijn. Of dit aantrekkelijk ontwerp ooit uitgevoerd werd hebben wij niet kunnen uitmaken (7).

Tussen 1909 en 1911 realiseerde hij in de Beheersstraat te Kortrijk een aaneengesloten rij van vijf woningen, waarvan de nummers 63 en 65 opgevat zijn als een tweewoonst volgens spiegelbeeldschema - de bouwvergunning dateert van 1 juni 1909 - en de nummers 67 tot en met 71 met een puntgevel voor de middelste woning. Hiervoor werd de bouwvergunning verleend op 23 januari 1911. Alle woningen zijn in zichtbare gelaten baksteen opgetrokken, en hebben een loggia op de eerste verdieping. Bij deze laatste groep van drie woningen krijgt iedere gevel een aparte

Woning in het Volkspark te Kortrijk (1904), zoals gepubliceerd in *La Cité*, 1924.

Ontwerpen voor het 'Vlaamsch Huis'.
 boven: eerste voorontwerp, s.d.
 onder: tweede voorontwerp met variante, 1911.
 p. 45 boven: laatste voorontwerp, 1911. (Coll. Baert-Acke)

behandeling. De raam- en deuropeningen worden rechthoekig, met een rondboog of een steekboog opgelost, waarbij onder de ontlastingsboog soms één raamvlak voorkomt en soms ontubbeling van de ramen optreedt. Niet verwonderlijk, maar wel opvallend is dat wij dit arsenaal ook aantreffen in de verschillende ontwerpen uit dezelfde periode van het 'Vlaamsch Huis', zijn belangrijkste realisatie vóór de oorlog (8). Rest ons nog, in dit summier overzicht van zijn tot nog toe bekende vooroorlogse architectuuractiviteit, de deelname te vermelden aan de wedstrijd uitgeschreven door de *Société immobilière 'Knocke-Zoute'*, waarin hij een tweede prijs behaalde met een ontwerp voor een vrijstaande cottage en een derde prijs voor een villa aan de dijk (9).

Het 'Vlaamsch Huis' (1910-1913)

Ackes meest baanbrekende werk uit de vooroorlogse periode is ongetwijfeld het 'Vlaamsch Huis', gebouwd in de Groeningestraat nr. 19 te Kortrijk, en tot op de dag van vandaag vrij goed bewaard in zijn originele toestand (10). De eerste ontwerpen dateren van $\pm$ 1910-1911, de bouwvergunning werd toegekend op 6 januari 1912 en de uitvoering wordt gesitueerd in de jaren 1912-1913 (11). Het betreft hier een opdracht voor de bouw van een genootschapslokaal voor 'de Vlaamse Wacht', waarin begrepen een woning, een feestzaal, een verbruikszal en een verenigingslokaal.

In de *Gazette van Kortrijk* van 30 maart 1913, lezen wij dat ter gelegenheid van de ingebruikname „hulde werd gebracht aan de bouwmeester Richard Acke en de meubelkunstenaar Victor Acke, die samen van de stichting van het Vlaamsch Huis een DAAD op het gebied van de moderne kunst hebben gemaakt” (12).

Ook architect en criticus Huib Hoste heeft woorden van lof voor deze realisatie: vooral de eenvoud en soberheid van het geheel weerhouden zijn aandacht (13). Zijn kritische bemerkingen richten zich onder meer op de wapenschilden boven de toegangsdeur, die als een toegevoegd en niet-geïntegreerd motief worden afgeschreven, maar vooral op het disparate effect van de verschillende deur- en raamopeningen in het geheel van de compositie. Vergoelijkend voegt hij er echter aan toe: „Hebben wij niet allen dezelfde fouten gemaakt? Wanneer wij voor de eerste maal een belangrijke opdracht toegewezen kregen waren wij ongeduldig om onze kennis en de uitgebreidheid en rijkdom van ons 'arsenaal' te tonen” (14).

Met deze kritiek in het achterhoofd is het ongetwijfeld interessant de verschillende voorontwerpen even nader te bekijken.

Hoewel deze voorontwerpen niet gedateerd zijn kunnen wij er toch met een grote mate van zekerheid de chronologie van opmaken. Het eerste voorontwerp vertoont op het eerste gezicht, en abstractie gemaakt van het opschrift en de heraldische tekens, eerder het uitzicht van een tweewoonst. De twee toegangsdeuren, één naar de gelagzaal en één naar de feestzaal, dragen hier in niet geringe mate toe bij. Wanneer wij dan de eerste verdieping bekijken wordt

deze indruk gecorrigeerd door de loggia, centraal gesitueerd op een breed terras dat precies de helft van de totale gevel beslaat. Onder meer op die manier treden ritmische interferenties op, die de algemene indruk van rustige en klare symmetrie verlevendigen en boeiend maken. Horizontale en verticale ritmische accentueringen worden evenwichtig uitgewogen. De kritiek van Huib Hoste, hoger aangehaald, lijkt ons niet toepasselijk op dit ontwerp. In het tweede voorontwerp dat wij hierbij afbeelden, hebben zich reeds een aantal gevoelige verschuivingen voorgedaan. Het natuurstenen (of gepleisterde?) gevelvlak wordt hier gedeeltelijk opgegeven voor een baksteenparement. De belangrijkste verandering is gesitueerd in de centrale gevelpartij, waar nu op de eerste verdieping, binnen dezelfde maatvoering van het eerste ontwerp, een monumentale afgeronde loggia wordt ingebracht. Hierboven wordt bovendien het voorheen rechte dakvlak doorbroken door een puntgevel (15). Nu is het overduidelijk dat het over één gebouw gaat, en het geheel krijgt onmiskenbaar een meer uitgesproken en monumentaal karakter.

Het laatste ontwerp dat wij hier voorstellen geeft, op de ramen aan weerszijden van de loggia na, de gevel weer zoals hij werd uitgevoerd (16). Blijkbaar werd uiteindelijk geopteerd voor één toegang aan de straat, met de ontdebelling van de inkom naar feest- en gelagzaal via een tochtportaal tot gevolg. De hoofdingang werd hierbij naar de rechterzijde verschoven. Een andere belangrijke wijziging ondergaan de vensters van de gelijkvloerse verdieping: zij worden opgetrokken en de gescheiden bovenlichten van de eerste ontwerpen worden nu in één raamvlak geplaatst.

Wij kunnen besluiten dat in de verschillende ontwerpfasen een verschuiving heeft plaatsgevonden - al of niet op aandringen van de opdrachtgever - naar meer 'monumentaliteit'. Waar het eerste ontwerp meer de karakteristieken vertoont van Ackes woningbouwproductie op dat ogenblik, wordt de architectuur van het 'Vlaamsch Huis' gaandeweg - en dit in alle elementen zoals structuur, ritmering, onderdelen en materiaalgebruik - meer in overeenstemming gebracht met de 'functie' waarvoor het gebouw wordt en waar een zekere representativiteit onverbrekkelijk mee verbonden is. Hoewel de o.m. Engelse en Nederlandse invloeden moeiteloos gereconstrueerd zouden kunnen worden, is en blijft het echter architectuur van Acke: niet-dogmatisch of nadrukkelijk, en modern. De goede staat waarin het momenteel nog steeds verkeert, geeft bovendien een aanduiding van zijn beheersing van constructie en materiaal, van ontwerp tot uitvoering. Toen in oktober 1922 de redactie van *De Bouwgids* Kortrijk bezocht, ontlokte het 'Vlaamsch Huis' de volgende commentaar: „Men merkt dadelijk op, dat het gebouw van meester Acke is, wéér smaak in vollen eenvoud, zuivere, logische, moderne kunst en dit dagteekent van voor 1914, wat ons leert, dat we hier te doen hebben met een durver” (17).

Oorlog en wederopbouw

Over enige bouw- of ontwerpactiviteit van Acke gedurende de oorlog is ons niets bekend; op zichzelf is dit niet

zo verwonderlijk vermits de bouwactiviteit quasi stillag. Allicht heeft hij zich vooral toegelegd op het meubelmaken in het familiebedrijf. De hele duur van de oorlog verbleef hij in bezet België, afwisselend in Kortrijk en in Limburg waar hij in 1917, na het overlijden van zijn echtgenote, zijn vier kinderen bij familie onderbracht (18).

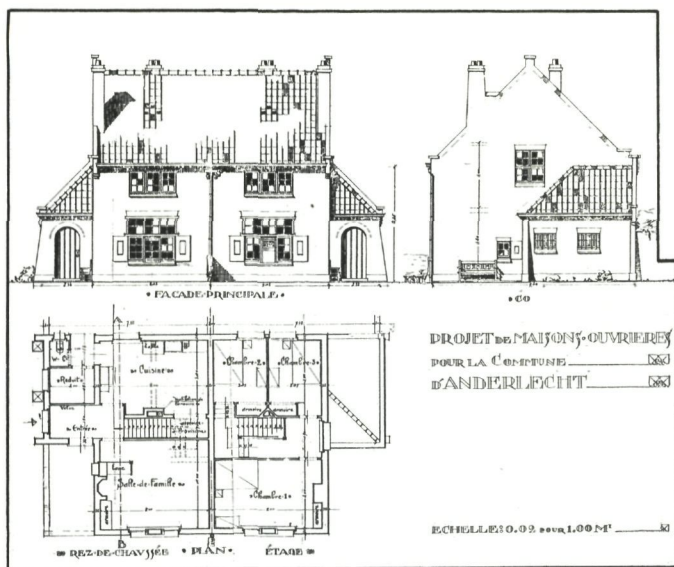
Na de wapenstilstand nam hij deel aan verschillende ontwerpwedstrijden voor goedkope woningen en meubels, waarbij hij weliswaar telkens prijzen won maar waaruit geen concrete uitvoering voortvloeide.

Zo was er de wedstrijd, in juni 1919 uitgeschreven door het Ministerie van Openbare Werken onder impuls van senator E. Vinck, voor de bouw van Goedkope Woningen op te richten in Nieuwpoort, Roeselare, Gent, Dendermonde, Anderlecht enz. Ze stond onder toezicht van de Gentse architect Oscar Van de Voorde en was opgezet in twee fasen. De eerste fase, die afgesloten werd in augustus 1919, was opgevat als een selectieproef, waar in de tweede fase concrete bouwopdrachten zouden worden toegewezen. Samen met Albert Van huffel, Pompe en Bodson, Verbruggen, Cols en De Roeck e.a. werd Acke toegelaten tot de tweede proef met zijn ontwerp voor woningen op te richten in ... Anderlecht (19).

De tweede fase kwam echter niet van de grond maar wellicht kwam Acke, via deze wedstrijd, in contact met ingenieur Raphaël Verwilghen die hem, als directeur van de bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten, in de activiteit van deze dienst betrok en hem een aantal belangrijke opdrachten toespeelde met betrekking tot de volkswoningbouw, voornamelijk in de frontstreek (20).

Het is hier niet de plaats om uitvoering in te gaan op de aard

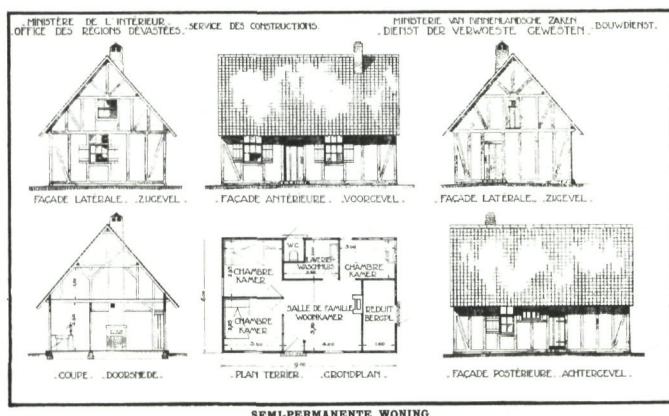

Wedstrijdzending van Acke voor Goedkope Woningen, 1919. (Coll. Baert-Acke)

Foto van een realisatie van een semi-permanente woning. (Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

Type semi-permanente woning n.o.v. Acke, gepropageerd door de Dienst der Verwoeste Gewesten.

en de omvang van de verwoestingen en de daaruit voortvloeiende noden die de oorlog met zich mee had gebracht. Naargelang de bron werd het tekort aan huisvesting geraamd op 70.000 tot 200.000 wooneenheden. Wanneer het stilleggen van de bouwactiviteit tijdens de oorlog wordt meegerekend, benadert het laatste cijfer ongetwijfeld het dichtst de realiteit (21).

Moeilijkheden met materiaaltoevoer, gebrek aan geschoolde werkkrachten, vervielfoudiging van de bouwkosten en traag op gang komende en ingewikkelde schaderegelingen, zijn alle elementen die op elkaar betrekking hebben met als één van de belangrijke gevolgen een nijpend gebrek aan goedkope woningen met betaalbare huren. De privé-sector liet het in dit opzicht in de eerste jaren na de oorlog, om voor de hand liggende redenen, volledig afweten.

Het is slechts vanaf de oprichting, op 8 april 1919, van de Dienst der Verwoeste Gewesten en meer bepaald van de vermelde bouw dienst, dat onder impuls van Verwilghen van overheidswege pogingen werden ondernomen om in deze lacune te voorzien; dit gebeurde onder meer door het aanzetten van de bouw van een aantal tuinvijken en het doorvoeren van experimenten met materialen en met de standaardisering van bouwonderdelen. In de loop van 1919-1920 was immers duidelijk geworden dat de voorlopige huisvesting in noodwoningen en barakken noch op organisatorisch, noch op financieel en niet in het minst op sociaal vlak, bevredigend kon werken (22). Bovendien werd de woningnood op dat ogenblik pas echt nijpend door het feit dat de terugkeer van de vluchtelingen vooral in de loop van 1919 massaal begon toe te nemen.

Experimenten en realisaties in de volkswoningbouw

Eén van de initiatieven van deze bouw dienst was het inspeken op de zelfbouw zoals die, voornamelijk in de frontstreek door teruggekeerde vluchtelingen werd toegepast. Zij maakten gebruik van recuperatiemateriaal uit de puinen, dat goedschiks kwaadschiks 'geassembleerd' werd. De kwaliteit van deze constructies was dus afhankelijk van het ter beschikking staande materiaal en van de handigheid en creativiteit van de maker. Dikwijls grepen de geteisterden hierbij terug naar de aloude constructiemethode van **geraamte met invulling**. De opzet van de bouw dienst is dan geweest dit initiatief te stimuleren, maar tegelijk de nodige correcties en kwalitatieve verbeteringen aan te brengen of, zoals Verwilghen het verwoordt: „dit houten geraamte werd niet uitgevonden door de administratie. Ze stelt zich tevreden met de verbetering van de constructiewijze en van het type van het huis. Het model werd uitgewerkt door architect Acke, een West-Vlaams kunstenaar die de traditionele bouwwijze van de streek kent en vertrouwd is met de houtverwerking”(23).

Twee formules werden voorzien: ofwel kon de geteisterde een premie krijgen van 3000 BF, waarmee hij zich de nodige materialen kon aanschaffen in de gemeentelijke of gewestelijke depots; ofwel kon hij er een houten geraamte mee aankopen, waarna hij nog beschikking had over 500 BF voor aanvullend materiaal. De toe te passen werkwijze werd gepubliceerd in het *Bulletin de l'Office des Régions Dévastées* en via omzendbrief en brochure verspreid (24). In een eerste fase werden een 1000-tal van deze geraamten aangemaakt, onder meer in de werkhuizen van Victor Acke.

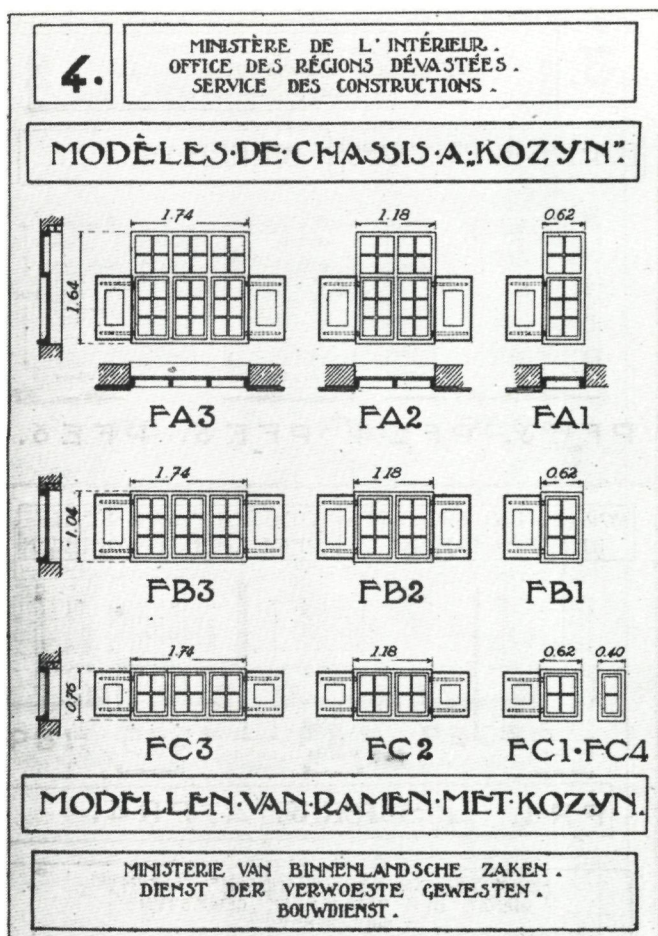
De vraag naar deze geraamten was echter eerder gering. Blijkbaar verkoos met de premie van 3000 BF. Ook bleken er zich nogal wat technische moeilijkheden voor te doen bij de montage van de houten stijlen en regels. Dit was wellicht te wijten aan de minder goede kwaliteit van het hout of aan beschadigingen en vervormingen bij het vervoer.

Mettertijd werden deze geraamten dan herbruikt onder meer voor de aanmaak van **gestandaardiseerde bouwonderdelen**, zoals ramen en deuren, een ander initiatief van de bouw dienst dat meer succes heeft gekend. Het is evident dat bij vervaardiging in serie de kosten werden gedrukt en dat, mits een goede distributie, de snelheid van de realisatie - zowel de uitvoering als de opmaak van de plannen - gevoelig kon worden opgedreven. De architect kon immers werken met vaste maten, wat het uittekenen van uitvoeringsplannen en -details tot een minimum beperkt. Het principe van de standaardisering had in architectenkringen op dat ogenblik echter al wat discussie uitgelokt, zowel in Nederland als in België (25). Veel ontwerpers zagen in de toepassing ervan een aantasting van hun creativiteit. In de toelichtende nota van de bouw dienst is de gevoeligheid van deze materie tussen de regels te lezen: „deze unificatie, of indien men wil 'standardisatie' van bouwonderdelen is vooral gemakkelijk voor wat deuren en vensters betreft. Het volstaat de keuze te laten tussen een redelijk aantal modellen opdat de vrijheid van de architect nauwelijks aangetast hoeft te lijken...” (26).

In totaal werden elf verschillende series geproduceerd; binnen- en buitendeuren, deuren en vensters voor stallingen, woningen enz. Van nummer 4 uit deze reeks weten wij met zekerheid dat het werd vervaardigd naar ontwerp van Acke. Het betreft hier een raamtype met zogenaamd Kozijn, dat op grote schaal werd toegepast in de huisbouw en voor de woningbouw in de tuinvijken die door de bouw dienst werden gerealiseerd. Hét grote voordeel van dit type is dat het geplaatst wordt gelijk met het parement en voordat het metselwerk uitgevoerd is. Hierdoor is het werk van de metser eenvoudiger en komt de schrijnwerker er bij de uitvoering niet meer aan te pas. Het feit dat ze zwaarder, en dus duurder zijn, wordt verder gecompenseerd doordat latei en vensterbank overbodig geworden zijn. Ook hier ging het weer om de aanpassing en rationalisering van een constructietechniek die reeds lang bestond en op dat ogenblik in Vlaanderen nog tamelijk frequent werd toegepast (27).

In 1934 verklaarde Verwilghen in een interview dat dit type „werd ontwikkeld op basis van doorgedreven studies en een ernstige technische oppuntstelling”. Deze studie werd „toevertrouwd aan architect Richard Acke van Kortrijk, een getalenteerd kunstenaar (...) bij wie een diepgeworteld regionalisme gepassioneerd onderzoek naar de meest moderne oplossingen niet uitsloot”. Relativerend voegde hij er aan toe: „Het vertoont wellicht een overdreven zorg voor het landelijk en regionaal aspect maar wij mogen niet vergeten dat het dateert van 1920 en dat het uiteindelijk het uitzicht van het Vlaamse landschap ingrijpend heeft beïnvloed” (28).

Inmiddels werden door Verwilghen een aantal proeven met **bouwmaterialen** opgezet die eveneens terugrepen

Kozijnramen n.o.v. Acke zoals gepubliceerd in het Bulletin de l'Office des Régions Dévastées, 1920.

naar oude bouwwijzen. Baksteen was in de wederopbouwperiode inderdaad een schaars en duur materiaal en zo werden een aantal proefwoningen gebouwd, onder meer in vakwerk met lemen opvulling en ook leemmortelwoningen naar ontwerp van Acke. Over deze laatste woningen, gebouwd in Ieper, had Hoste volgende commentaar: „Acke bezit een diepe zin voor proporties. Al wie zijn leemmortelwoningen te Ieper gezien heeft, zal hiervan overtuigd zijn. Sommigen zullen ongetwijfeld niets bijzonders opmerken aan deze huizen - het zijn inderdaad geen

Leemmortelwoning gebouwd in Ieper n.o.v. Acke. (Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

architecturale werken, maar de produkten van een perfecte aanpassing; vraag echter aan anderen om hetzelfde te doen en het bewijs van mijn vooropstelling zal geleverd zijn" (29).

Deze pogingen leverden niet het gewenste financiële en technische resultaat op zodat ze zonder verdere toepassing bleven.

Een ander experiment dat in het kader van de wederopbouw door de bouwdienst werd opgezet, was de realisatie van een aantal **wijken voor arbeiders**. Ook hier was het proefterrein voornamelijk in de frontstreek gesitueerd en er werd geopteerd voor de toepassing van de Engelse tuinwijkformule, waarmee Verwilghen tijdens de oorlog uit eerste bron vertrouwd was geraakt (30). De oorspronkelijke bedoeling was over heel het land in een eerste fase een 2000 volkswoningen met permanent karakter te bouwen, en dit in een gegroepeerde aanleg. Hiermee wou men onder meer nagaan tot welke prijsvorming men kon komen voor een goede, betaalbare arbeiderswoning. De eigenlijke uitvoering van dit programma op grote schaal kwam tot stand toen de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen, via haar lokale maatschappijen, in het begin van de jaren twintig overging tot de realisatie van tuinwijken (31).

De eerste experimenten van de bouwdienst zijn in dit licht ongetwijfeld belangrijk geweest. De eerste wijk die werd opgezet was Batavia in Roeselare (32), de tweede realisatie kwam tot stand in Ieper op de wijk Kalfvaart. De stedenbouwkundige aanleg was van Verwilghen en de verschillende woningtypes werden ontworpen door Richard Acke. De plannen voor 100 woningen werden goedgekeurd op 18 mei 1920 en onmiddellijk werd gestart met de uitvoering. In december waren alle woningen 'onder dak' (33).

Wij kunnen hier niet uitvoerig ingaan op het concept en de wording van deze wijk. Samenvattend kan gesteld worden dat de architectuur van de woningen inspeelt op de aanleg en vice-versa. Eenvoud, eenheid én diversiteit kenmerken het beeld van de wijk. Hiertoe werd voor de aanleg gebruik gemaakt van het tuinwijkalfabet: pleinvorming,

verspringingen en doorkijken vormen er de voornaamste ingrediënten van. De architectuur neemt deze aanleidingen op via een afwisseling in grootte en volume van de woningen; de bedoeling was immers ook een aantal gemeenschapsfuncties te integreren en een sociale vermenging tot stand te brengen, wat correspondeerde met een drietal types van woningen met varianten. Vanzelfsprekend werd voor de deuren en de ramen gebruik gemaakt van de gestandaardiseerde elementen van de bouwdienst. Gelijkaardige plannen maakte Acke ook nog voor een honderdtal woningen in de Zaalhofwijk te Ieper, voor een volgende fase van de tuinwijk Batavia te Roeselare...(34).

Zij werden echter niet uitgevoerd.

In hetzelfde kader van de gegroepeerde volkswoningbouw werden nog wel ontwerpen van Acke gerealiseerd; het betrof hier een verbeterd type van de semi-permanente woning - het houten geraamte met invulling -, ditmaal met mogelijkheid tot aaneenschakeling, met een spouwmuur en een bewoonbare mansardeverdieping. Hiervan werden er in totaal 211 gebouwd, waarvan 56 gegroepeerd in de tuinwijk Ligy in Ieper, 99 in de Ezelsbrugwijk in Menen, nog 10 in een wijkje in Menen en 13 in Willebroek (35).

In hoeverre Acke echt deel heeft uitgemaakt van de bouwdienst - in loondienst dus - hebben wij nog niet kunnen achterhalen. Verwilghen spreekt wel van 'mon adjoint', maar het meest waarschijnlijke is dat hij als privé-architect deze opdrachten heeft toegewezen gekregen en dat de ontwerpen van Acke werden uitgetekend op de bouwdienst, die ook de verdere opvolging verzorgde (36).

Inmiddels had hij immers nog andere privé-opdrachten lopen, onder meer de bouw van de cinemazaal 'De Gouden Lantaarn' te Kortrijk.

Architectuur en poëzie

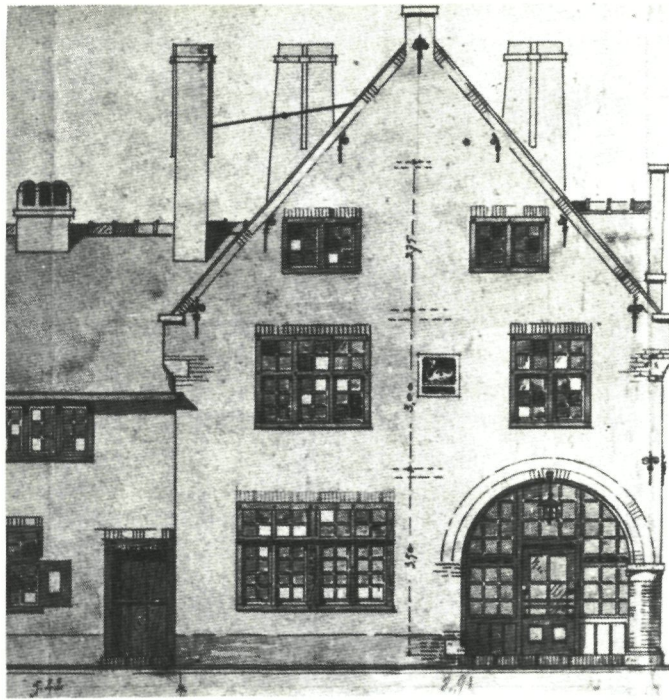
Een overzicht van de activiteit van Acke in de naoorlogse jaren tot aan zijn dood in 1934, vertoont een grote diversiteit.

Tuinwijk Kalfvaart te Ieper: inplantingsplan en zicht op één van de woningen. (Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

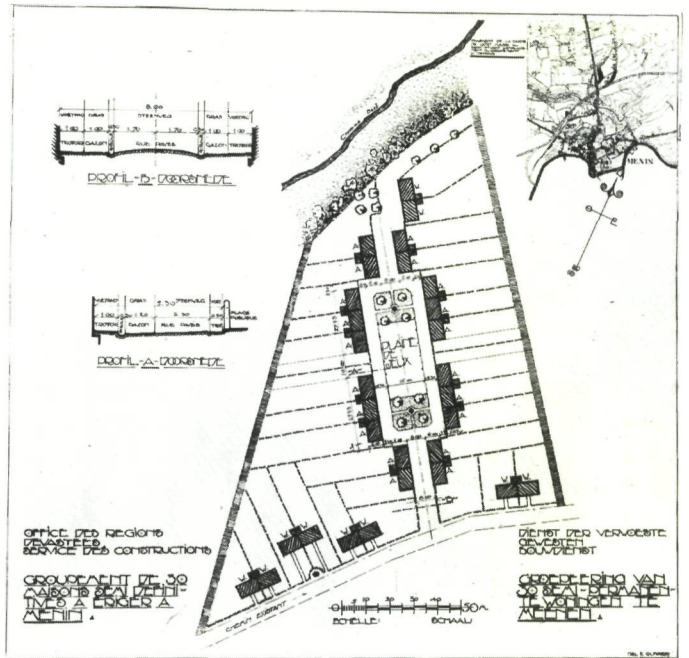
Vorige pagina: ontwerp van twee woonhuizen op de Vandepereboomlaan te Kortrijk, 18 april 1905. (Privé-verzameling)

Ontwerp voor een 'Petite Hôtellerie', waarschijnlijk voor de Zaalhofwijk te Ieper. (Coll. Baert-Acke)

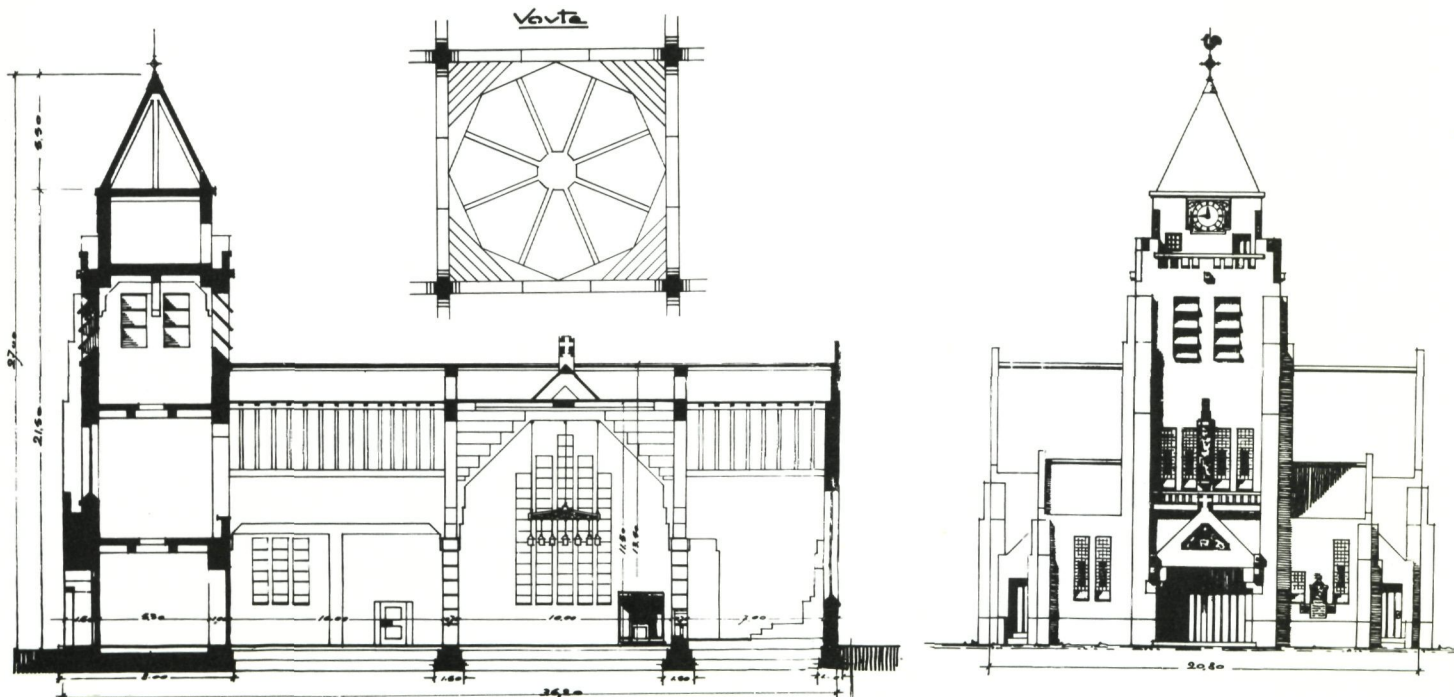
In het kader van de wederopbouw is nog een ontwerp te vermelden voor de kerk van Waarmaarde, dat qua opbouw en detaillering heel wat overeenkomsten vertoont met de ontwerpen van architect Huib Hoste voor cultusgebouwen in Zonnebeke en Geluveld. In tegenstelling echter met Hoste, die duidelijk opteerde voor het hallekerktype, vinden wij bij Acke een poging om in de planvorming dit type te combineren met een centraalbouw. Van deze drie ontwerpen - de enige ons bekende 'moderne' - voor religieuze gebouwen in de frontstreek is enkel Zonnebeke tot realisatie gekomen.

Aanlegplan van een wijkje te Menen. Semi-permanente woningen van het Acke- en Wilfordtype. (Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

Van zijn naoorlogse werk is het vooral zijn Cinema 'De Gouden Lantaarn', gebouwd in 1921 in de Persijnstraat nr. 6 te Kortrijk, die de meeste bekendheid genoot, ook internationaal (37).

Hoste resumeert de opgave waarvoor Acke stond als volgt: „een onregelmatig terrein, een maximum aantal plaatsen, een ruim buffet, een zeer restrictief Koninklijk Besluit, een beperkt budget; zie daar het programma” (38). Het plan is intelligent geconcipteerd en zit logisch en rationeel in elkaar. De gevel, opgebouwd in baksteen en witte steen, draagt duidelijk de signatuur van Acke. Het

Niet-uitgevoerd ontwerp voor een kerk, waarschijnlijk voor Waarmaarde. Langsdoorsnede en westgevel. (Coll. Baert-Acke)

was echter vooral de zaal, volledig uitgevoerd in betonskeletbouw, die de aandacht weerhield. Het was één van de eerste toepassingen van deze constructietechniek op dat ogenblik op die schaal en voor een publieke functie (39). „Wanneer men de zaal binnentreedt, is het een wonder van pracht, iets ongewoons in de kinema-wereld, harmonie van lijn en kleur, enkel zuivere constructie (...). De zaal is voorzien van bijzondere verluchting en kan 700 toeschouwers zitting bezorgen zonder dat één verhinderd wordt door enig konstruktief element” (40). Terecht besluit Hoste: „Acke heeft een architecturaal werk gemaakt met de elementen van de architectuur. (...) Hij heeft het rijmenboek in zijn bibliotheek gelaten en door het probleem op te lossen maakt hij de poëzie erin zichtbaar” (41).

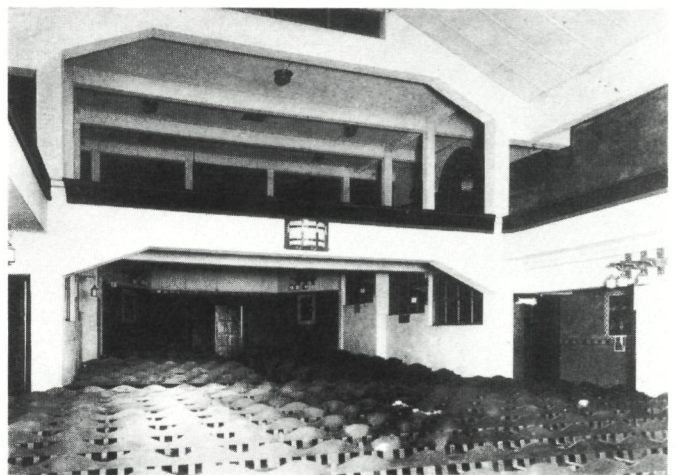
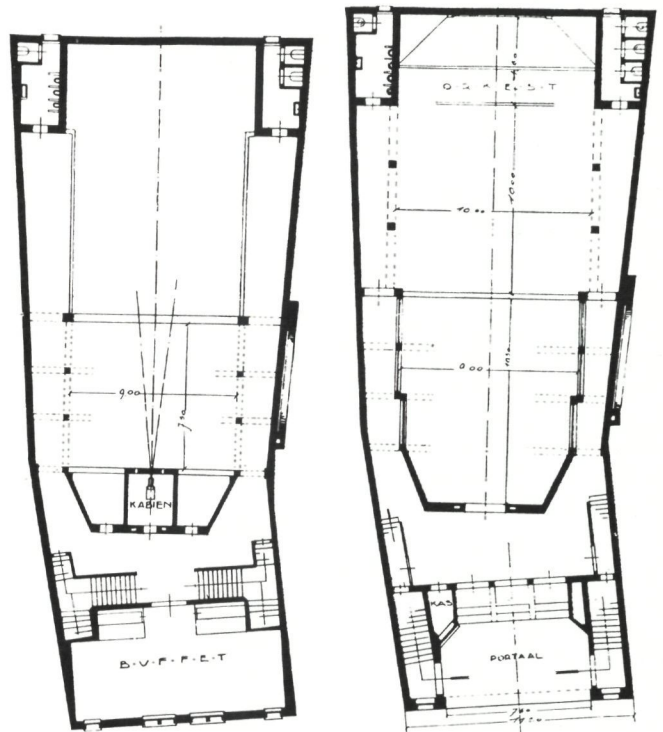
Voor 1925 zijn nog een aantal boeiende realisaties aan te duiden die wij in dit bestek enkel willen vermelden: de Bank voor Handel en Nijverheid met bijhorende conciërgewoning in Avelgem (1923), drie villa's in Oostduinkerke (1923) en de zeer goed bewaarde villa 'Ten Akker' in de Stationsstraat nr. 25 te Vichte ($\pm$ 1925) (42).

In augustus 1924 koopt Acke het goed 'Steenlandt' aan, gelegen aan de Liebaertlaan te Kortrijk. Deze oude hoeve begon op dat ogenblik omgeven te geraken door nieuwe bebouwing. Acke voerde de nodige herstellingen en verbouwingen uit en nam er in 1925 zijn intrek (43).

Hier startte hij bescheiden — in het begin had hij enkel de beschikking over een handpers — met een eigen drukkerij-uitgeverij, Steenlandt genaamd. Aanvankelijk beperkte zijn drukkersactiviteit zich tot programmabrochures en affiches, onder meer voor 'De Gouden Lantaarn'; ontwerp, typografie én uitvoering waren van zijn hand (44). Stilaan echter werden meer substantiële uitgaven gerealiseerd: zo 'rolde' in februari 1929 de eerste dichtbundel van André Demedts 'Jasmijnen' van de pers van Steenlandt. Dit was het begin van een reeks uitgaven van jonge, debuterende dichters zoals P.G. Buckinx, K. Jonckheere, M. De Doncker, Albe, G. Helderberg e.a., die hun eerste dichtbundels bij Acke zagen verschijnen, soms verlucht met houtsneden van Cantré. Een monografie over zijn vriend-schilder Prosper de Troyer van de hand van Michel de Gelderode, werd eveneens door Acke uitgegeven. Na zijn dood zorgde zijn zoon Jan voor de opvolging van het inmiddels bloeiende drukkersbedrijf.

Wat precies de aanleiding is geweest voor Richard Acke om met dit bedrijf te beginnen, is niet duidelijk, maar het feit dat een architect zijn vrij bloeiende praktijk naar de achtergrond plaatst om, aanvankelijk met tamelijk primitieve middelen, poëzie te gaan uitgeven, is merkwaardig genoeg om even bij stil te staan.

Niet dat hij inmiddels de architectuur volledig had opgegeven. Van het einde van de jaren twintig zijn ons nog enkele woningen bekend, waaronder een dokterswoning in het Groeningepark in Kortrijk, die in 1930 een vermelding kreeg in de Prijs Van de Ven (45). Deze eenvoudige en functionele woning heeft een plat dak en is volledig in baksteen opgetrokken: de voor hem zo karakteristieke witstenen raam- en deuromlijstingen heeft hij hier achterwege gelaten. Enkel in de toegangspartij past hij een aan Dudok herinnerend volumespel toe met uitspringende en

'De Gouden Lantaarn' te Kortrijk. Gevel, grond- en verdiepingsplan, zicht op de zaal, zoals gepubliceerd in L'Emulation, 1925.

interpenetrerende pilasters.

De dubbelwoning van het zogenaamde bel-etagetype op de Liebaertlaan nr. 55-57, eveneens te Kortrijk, gaat nog een stap verder in de abstrahering. Eenvoudiger kan het niet: een vlak gehouden bakstenen gevel, zonder volumespel of ornament en met gelijk met het gevelvlak gebrachte ramen en een plat dak (46). Gewild of niet, in de context van het eclecticisme van de jaren twintig, dat ook de bebouwing van deze laan karakteriseert, staan deze twee gevels er als een manifest.

Besluit

Uit deze ruwe schets van de persoon en het werk van Richard Acke is het wellicht nog voorbarig om conclusies voorop te stellen. Het over Acke bijeengebrachte materiaal lijkt op een postzegelverzameling met talrijke lacunes. Een appreciatie willen wij ons wel veroorloven.

Een eerste vaststelling is het feit dat Acke hield van het ontwerpen. Dit spreekt duidelijk uit zijn werk maar blijkt ook uit de uit zijn bibliotheek bewaarde boeken: bij grondplannen zocht hij schetsmatig alternatieve volumes, en afbeeldingen van meubels inspireerden hem om eigen ideeën uit te proberen.

Wij stellen echter eveneens vast dat voor hem ontwerp en uitvoering één geheel uitmaken. De nauwe betrokkenheid op de materialiteit doorheen de realisatie houdt allicht verband met zijn familiale achtergrond en de daar opgedane ervaring en vertrouwdheid met de verwerking van materialen. Het antwoord op de vraag naar nuchtere architectuur

die Geert Bekaert in 'het recht op architectuur' formuleert, lijkt wel toepasselijk op het oeuvre van Acke: „Architectuur die geen behoefte heeft aan optuigen, maar duidelijk, helder, exact een programma in elkaar zet, daarbij gebruik makend van de daarvoor meest geschikte technieken, zonder vooroordeel, zonder bijgedachte van fraai, bij elkaar horend, passend in de omgeving en wat voor meer esthetiserende cliché's; zoals een boer bouwde, maar het ook al lang niet meer doet, sinds ook hij onder architectuur is geplaatst” (47).

Acke kan volgens ons - in zoverre catalogisering enige zin heeft - niet ondergebracht worden bij de modernistische architectuurrichting. Hoewel hij lid was van de *Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes* en de ontwikkelingen in de avant-garde volgde, heeft hij geen behoefte gehad bij een progressief architectencirkel te behoren. Het messianeske, de universele mens- en maatschappijbeelden van de moderne beweging, waren hem vreemd. „Een echt poëtisch concept kan immers met zulke algemene ideeën niet zoveel aanvangen omdat het juist zo uitermate concreet is, zo direct op zijn materiaal en zijn materialiteit betrokken” (48).

Hij schreef zich in in een concrete gemeenschap en liet zich vooral door de concrete omstandigheden van de bouwopdracht inspireren. In dit opzicht heeft het weinig zin zijn werk voor de bouw dienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten af te doen als regionalistisch en zijn 'Gouden Lantaarn' als progressief of modernistisch te bestempelen. Authenticiteit en afkeer van elk formalisme of dogmatisme lijken ons de eigenheid uit te maken van dit oeuvre, dat zeker nadere bestudering verdient.

Voetnoten

(1) *La S.B.U.A.M. Historique, activités, membres*. Brussel, 1937, p. 37.

(2) Zie F. Germonprez, *Jozef De Coene*, s.l., 1967, p. 50 e.v.

Over Victor Acke zie ook: P. Debrabandere, *Geschiedenis van de beeldhouwkunst te Kortrijk*, Kortrijk, 1968, p.126-129, en De Wouters de Bouchout, *L'art et le bon goût dans le home. L'ameublement - l'école de Courtrai*, in *Le Home*, jg. 1, nr. 4, 1908, p. 6-7.

(3) H. Stynen, *Profiel: Jozef Viérin (1872-1949)*, in *M&L*, jg. 1, nr. 3, 1982, p. 49 e.v.

(4) Volgens mededeling van de familie.

(5) Zie C. Hamaels, *Deelnemers aan de 'Prijzen van Rome' 1819-1921*, Antwerpen, 1973, p. 2.

(6) Zie P. Debrabandere, *Kortrijkse gevels van neo-classicisme tot nieuwe zakelijkheid*, Kortrijk, 1983 (Verhandelingen uitgegeven door De Leiegouw, VIII), p. 106-107, ill. 105. Volgens een nota, in familiebezit, bouwde hij twee huizen in de Noordstraat, één voor zijn broer Victor en één, niet geïdentificeerd, voor een andere broer Henri.

(7) Tijdens een luchtbombardement in 1944 werd het grootste gedeelte van de Vandepeereboomlaan verwoest. Zo verdwenen ook enkele interessante realisaties van architect Jozef Viérin. Zie *L'Emulation*, jg. 31, pl. 39 en 40.

(8) Drie van deze woningen worden afgebeeld bij het artikel van H. Hoste, over Acke, in *La Cité*, jg. 4, nr. 9, 1924. Zie ook P. Debrabandere, o.c., p. 159 en ill. 165.

(9) Zie bericht in *Tekhné*, jg. 2, nr. 76, 1912, p. 783-784. Een afbeelding van dit ontwerp is ons niet bekend.

Volledigheidshalve dient nog vermeld dat de woning op de De Smet de Nayerlaan nr. 73 (vroeger nr. 23) en thans in gebruik als bureau van de Kortrijkse Goudsmide, mogelijk ook door Acke ontworpen werd. Dit zou kunnen blijken uit een brief van bouwheer A. Joestens aan het college dd. 1 juni 1910 (M.S.A.K. nr. 4869): „Je me permets d'appeler votre attention sur l'utilité qu'il y aurait à élever une bâtisse ayant un caractère artistique, de façon à contribuer à l'embellissement du Boulevard. Dans

le but d'encourager ce mouvement (...) je vous prie de m'accorder une prime ou subside spécial. Déjà antérieurement Monsieur Acke a profité de cet avantage”. De bouwvraag zelf is niet ondertekend door een architect. Het gaat hier om een traditionalistische, neo-renaïssancewoning met trapgevel. Het is evenwel evengoed mogelijk dat Joestens hier refereert naar de hoger vermelde woning van Acke (1904) in dezelfde straat, waar ook een gedeeltelijke achteruitbouw mét voortuin gerealiseerd werd. Zie ook P. Debrabandere, o.c., p. 96-97 en ill. 93.

(10) In het overzichtartikel *L'Architecture et L'Art Décoratif modernes en Belgique*, in *La Cité*, jg. 4, nr. 6, 1923, p. 105 (eveneens in 1923 verschenen in het Parijse tijdschrift *L'Amour de l'Art*) vermeldt Fierens-Gevaert: „Richard Acke, de Courtrai, s'est révélé en 1910 avec un local pour société...”

(11) P. Debrabandere, o.c., p. 159, ill. 166.

(12) Bij deze gelegenheid werd ook een tentoonstelling gehouden van beeldende kunst en gebruikskunst, waaraan werd deelgenomen door R. en V. Acke, A. Caullet, J.E. Delbaere, A. Lagast, P.J. Laigneil, J. Lelan, A. Matthijs, K. Noppe, S. Streuvels, G. Vandevoorde, J. Vermaut en E. Viérin, alle leden van de 'Vlaamsche Wacht'. Zie bericht in *De Bouwgids*, jg. 5, nr. 4, 1913, p. 78.

(13) H. Hoste, *Richard Acke*, in *La Cité*, jg. 4, nr. 9, 1924, p. 163 e.v.

(14) Vertaald citaat in *ibidem*. Zijn kritiek vervolgt: „Si les fenêtres de l'étage, prises isolément, peuvent nous satisfaire, elles nous paraissent un peu disparates, considérées dans l'ensemble. La plastique de l'encorbellement de bow-window nous semble quelque peu douteuse; le grand imposte cintré nous met mal à l'aise, et le beau pignon - que vient-il faire dans cet ensemble - construit immédiatement au-dessus de ce grand vide ne laisse pas de nous inquiéter”.

(15) Op de hier afgebeelde ontwerp tekening is deze puntgevel 'opklapbaar', dus als een variante, aanwezig. Hieronder bevindt zich een alternatief met recht dakvlak.

(16) De rechthoekige ramen van de eerste ontwerpen werden voor uitvoering weerhouden.

Interieur van een woning op de Antwerpse Steenweg te Brussel zoals gepubliceerd in *L'Emulation*, 1925.

(17) V. Renders, *De West-Vlaamse architecten in Kortrijk*, in *De Bouwgids*, jg. 13, nr. 11, 1922, p. 253.

(18) Richard Acke huwde in 1909 met Gertrude Raets. Zij hadden vier kinderen: Jan, Karel, Katharina en Roza.

(19) Zie hierover bericht en uitslag in *Bulletin de la Société Centrale d'Architecture de Belgique*, nr. 3, september 1919, p. 79-81.

In de wedstrijd voor goedkope meubels, uitgeschreven door de *Union des Villes et Communes Belges* behaalde hij een premie. Zie *La Cité*, jg. 1, nr. 1, 1919, p. 15-16 en nr. 3, 1919, p. 52. Ook behaalde hij een tweede prijs in de wedstrijd georganiseerd door de *Commission pour l'Embellissement de la Vie Rurale* met meubelontwerpen voor een huishoudschool. De eerste prijs werd toegekend aan zijn broer Victor, ex-equo met architect Albert Callewaert. Zie *ibidem*.

(20) Verwilghen signaleerde in *La Cité*, jg. 1, nr. 2, 1919, p. 31-32, dit volgens hem belangrijk initiatief.

Opvallend is dat verscheidene deelnemers aan de wedstrijd, via de Dienst der Verwoeste Gebieden en Verwilghen, toch realisaties hebben verwezenlijkt, zo onder meer A. Van Huffel een tuinwijk in Nieuwpoort (100 woningen, 1920-1921) en Pompe en Bodson een lot woningen in de tweede fase van de realisatie van de tuinwijk Batavia te Roeselare (1919-1920). Zie M. Dubois, *Albert Van Huffel 1877-1935*, Gent, 1983, p. 91-99 en M. Smets en J. Maes, *Woningbouwexperimenten bij Roeselares wederopbouw*, in *Wonen/TABK*, nr. 4-5, 1983, p. 44-55.

(21) Zie H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap. Louis Van der Swaelmen, bezieler van de moderne beweging in België*, Brussel-Luik, 1979, p. 33 e.v.

(22) Zie M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België*, Brussel-Luik, 1977, p. 102 e.v. en M. Smets en J. Maes, *art. cit.*.

(23) R. Verwilghen, *Maisons semi-définitives*, niet-gepubliceerde nota dd. september 1921, (Archief Verwilghen, K.U.Leuven)

(24) Omzendbrief nr. 3 van de Dienst der Verwoeste Gewesten, zie ook *Bulletin de l'Office des Régions Dévastées*, jg. 2, nr. 3, 1920, p. 155-157.

(25) Zie o.m. E. Leonard, *Normalisatie in Woningbouw en Wederopbouw in Vlaanderen*, in *Voor 's lands wederopbouw*, Amsterdam, 1920, p. 73-84.

(26) *Standardisation des portes et fenêtres*, in *Bulletin de l'Office des Régions Dévastées*, jg. 2, nr. 3, 1920, p. 158.

(27) *art. cit.*, p. 159.

Semi-permanente woning van het Acke-type in de Ezelbrugwijk te Menen. (Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

(28) P.L. Flouquet, *Vers un urbanisme national? Interview de l'ingénieur-architecte Raphaël Verwilghen*, in *Bâtir*, nr. 25, 1934, p. 964.

(29) H. Hoste, *art. cit.*, p. 162.

(30) H. Stynen, *o.c.*, p. 27-28.

(31) Zie M. Smets, *o.c.*.

(32) Zie M. Smets en J. Maes, *art. cit.*

(33) *Le quartier-jardin du 'Kalfvaart', à Ypres*, in *Bulletin de l'Office des Régions Dévastées*, jg. 2, nr. 11, 1920, p. 729-736 (mét illustraties). Zie ook *L'Habitation à bon marché*, jg. 1, nr. 2, 1921, p. 46-51; *Ons Volk Ontwaakt*, jg. 7, nr. 47, 1921, p. 631-634; *De Standaard*, 26 juli 1922.

(34) Over de Zaalhofwijk zie P. Puissant, *La reconstruction du quartier sud d'Ypres*, in *L'Emulation*, jg. 41, nr. 8, 1921, p. 113-125 en pl. XV-XVI en over Batavia het eerder geciteerde artikel van M. Smets en J. Maes.

(35) Deze gegevens halen we uit een nota van 22 mei 1926 van de heer Toetenel, op dat ogenblik directeur van de bouwdienst na het ontslag van Verwilghen (A.R.A. Archief O.R.D. niet geklasseerd). Over de wijk Ligy zie ook G. Topham Forrest, *The rebuilding of Ypres*, in *Journal of the RIBA*, jg. 31, nr. 3, 1923, p. 61-71 en E.E. Wood, *Some Belgian Garden Suburbs*, in *Architectural Forum*, jg. 44, nr. 2, 1926, p. 79-84.

De Dienst der Verwoeste Gewesten beschikte over vier types van semi-permanente woningen; van het type Droeshout werden er 100 aangeemaakt, van het type Van de Kerckhove 300 en van het Wilford-type 600. In de wijkes van de dienst werd veelal gebruik gemaakt van een combinatie van Wilford- en Acke-types.

(36) In een nota van 1921 over de bouwdienst en haar personeel vermeldt Verwilghen Acke niet. (Archief Verwilghen K.U.Leuven).

(37) Momenteel wordt deze zaal gebruikt door de V.Z.W. Limelight die er concerten, feesten en filmvertoningen organiseert.

De oorspronkelijke structuur is nog ± gaaf bewaard maar de aankleding is volledig gewijzigd. 'De Gouden Lanteern' wordt besproken en/of afgebeeld in volgende publikaties (afgezien van de verder aangehaalde): *La Cité*, jg. 4, nr. 6, 1923, p. 105; *7 Arts*, jg. 2, nr. 27, 1924; *L'Emulation*, jg. 45, nr. 5, 1925, p. 79-80 en pl. XVII-XIX; *De Bouwgids*, jg. 17, nr. 9-10, 1925, p. 197; *L'Art Vivant*, jg. 3, nr. 67, 1927; J.G. Watjes, *Moderne Architectuur*, Amsterdam, 1927, pl. 26; P. Debrabandere, *o.c.*, p. 169, ill. 175.

(38) H. Hoste, *art. cit.*, p. 165.

(39) Cfr. de kerk van Zonnebeke (1922), hoger vermeld, van Hoste en diens feestzaal van het Noordzeehotel in Knokke (1924). Zie M. Smets, *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel, 1972, p. 92-94 en 104-105.

(40) V. Renders, *art. cit.*, p. 247.

(41) H. Hoste, *ibidem*.

(42) De bank van Avelgem werd gepubliceerd in *La Cité*, jg. 4, nr. 9, 1924, en *L'Emulation*, jg. 45, nr. 5, 1925. Van de villa's in Oostduinkerke zijn er foto's in familiebezit.

Bij hoger vermeld artikel in *L'Emulation* somt R(aymond) M(oenaert) nog een aantal realisaties op waarover wij vooralsnog geen verdere gegevens hebben kunnen terugvinden: huizen in Brussel, villa's in Sint-Genesius-Rode en Ukkel, een fabriek in Kortenberg, restauratie van de kerk van Vichte, van een kasteel in Beerst bij Diksmuide en van een woning in Caster a/d Schelde. Bij dit artikel wordt ook nog een interieur afgebeeld van een woning op de Antwerpsesteenweg nr. 34 te Brussel. Dit interieur komt ook voor op p. 79 van de officiële catalogus van de Belgische deelname aan de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs Modernes* te Parijs in 1925.

(43) Dit gebouw werd afgebroken in 1973.

(44) Zie *Compositions typographiques*, in *La Cité*, jg. 7, nr. 8, 1929, p. 106-107.

(45) Het juiste adres is Antoon Goethalslaan nr. 1. Deze woning wordt besproken en/of afgebeeld in volgende publikaties: *L'Emulation*, jg. 50, nr. 2, 1930; *La Cité*, jg. 8, nr. 10, 1930; *Habitations dans le Courtrais*, in *La Cité*, jg. 10, nr. 2, 1931, p. 23-25; *La S.B.U.A.M. Historique, activités, membres*, Brussel, 1937, p. 37; P. Debrabandere, *o.c.*, p. 169, ill. 179.

(46) Zie illustratie in *La Cité*, jg. 10, nr. 2, p. 26. Op dezelfde pagina wordt ook nog een woning afgebeeld die we eveneens op de Liebaertlaan konden situeren en wel op nr. 79.

(47) G. Bekaert, *Het recht op architectuur*, in *Wonen/TABK*, nr. 4, 1981, p. 10.

(48) *Id.*, *art. cit.*, p. 17.

Van stadsbouwkunst tot stedenbouwkunde: een modernistische oefening van Raphaël Verwilghen

Pieter Uyttenhove

De verwoestingen van de eerste wereldoorlog troffen België op het ogenblik dat een nieuwe internationale beweging in de stedenbouw op gang kwam. Terwijl de 19de-eeuwse 'stadsbouwkunst' in de wetgeving en de overheidsorganen, en in de gemeentelijke praktijk ingang had gevonden, poogden enkele bevoorrechte personen de moderne wetenschap van de 'Town Planning' op punt te stellen. Eén van hen, Raphaël Verwilghen, zou vanaf het begin van de oorlog een steeds groeiende bijdrage leveren om deze nieuwe wetenschap in België te introduceren en van een theoretische basis en een wettelijk instrumentarium te voorzien. Drie thema's die, volgens hem, de bouwstenen van de stedenbouwkunde uitmaakten -het stedelijk tracé, de hygiëne en de huisvesting- heeft hij in enkele stedenbouwkundige oefeningen ten gronde behandeld.

De vernieling van het historisch stadscentrum van Leuven bood voor Verwilghen een geschikte gelegenheid om zich vooral met de problematiek van het stedelijk tracé bezig te houden. Het geval Leuven was in zijn ogen des te belangwekkender, omdat hier het acute probleem werd gesteld om de eisen van het moderne leven en de esthetische waarden uit het verleden met elkaar te verzoenen. In Leuven zelf vormde de werkelijkheid een schril contrast met Verwilghens theorieën: de wederopbouw vond er plaats in omstandigheden van menselijke nood, en onder druk van een voorbijgestreefd estheticisme. Politieke en ideologische compromissen verstoorden de inspanningen van het modernisme om vat te krijgen op het fenomeen van de historische stad, zoals Verwilghen dat voorstond. Meerdere onderliggende krachten verplichtten de wetenschap van de 'Town Planning' het domein van de omvattende stedenbouw te verlaten om zich naar het antistedelijke te richten. In deze bijdrage over de wederopbouw van Leuven willen wij vooral de individuele rol van Raphaël Verwilghen belichten, evenals een deel van de historische ontwikkeling die leidde 'van stadsbouwkunst tot stedenbouwkunde'.

Leuvens stadshart gebroken

In de nacht van 25 op 26 augustus 1914 werd door Duitse troepen brand gesticht in het stadscentrum van Leuven (1). Door de verwoesting van commerciële en ambachtelijke vestigingen in de omgeving van de Sint-Pieterskerk en de Oude Markt, was de economische sector zó zwaar aangetast dat de heropleving ervan een spoedige wederopbouw vereiste (2). Die noodzaak kwam vooral tot uiting in de individuele pogingen van de getroffen handelaars tot de voorlopige heroprichting van hun vernielde panden. Op gelijkaardige wijze gaf het verlies van privé-eigendommen aanleiding tot hevige reacties vanwege de bezittende klasse, voor wie de verwoestingen de derving van haar huurrenten betekenden. De 'Leuvense Eigenaarskring' spande zich van bij het begin in om spoed te zetten achter de goedkeuring van de bouwaanvragen (3). Het probleem van de daklozen ten gevolge van de ontreddering van de huisvesting, veroorzaakte een bijkomende druk op het gemeentebestuur.

Eigenaardig genoeg oefende deze menselijke behoefteigheid slechts weinig invloed uit op het gemeentelijk wederopbouwbeleid, dat stilaan op gang kwam. De internationale verontwaardig-

ging die door de brandstichting van Leuven werd opgewekt, werd niet gevoed door een gevoel van medeleven met de beproefde bevolking, maar bleef vooral gericht op de vernieling van haar vooraanstaande burgerwijken, haar universitaire gebouwen en haar monumenten (4). De schending van wat voor Leuven de academische, culturele en esthetische trots uitmaakte, was een bron van frustratie voor het 'Comité der Vooraanstaanden', dat de stad door de eerste momenten van de Duitse bezetting loodste. Dit Comité van vrijwilligers, samengesteld uit universiteitsprofessoren en mensen met een vrij beroep, verving het normale stadsbestuur, dat de vlucht had genomen (5). Het wilde zonder verwijl de stad 'mooier wederopbouwen dan ze ooit was geweest' (6). Deze reflex van lokaal en traditioneel estheticisme ging de wederopbouw overheersen en de materiële nood werd aan 'hogere' motieven afgewogen.

Naast deze plaatselijke milieus, die de door oorlogsfeiten ontstane situatie aan den lijve ondervonden, uitten zich eveneens groepen van buitenuit. De 'Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen', het adviesorgaan met een eerbiedwaardige traditie dat net voor de oorlog de wettelijke instrumenten had gekregen om ook bij aangelegenheden van stedelijke compositie (7) haar invloed te doen gelden, legde de hand op wat zij aanzag als een domein onder haar exclusieve autoriteit: de

Zicht vanuit de Brusselsestraat op het verwoeste centrum. (S.A.L.)

'Esthetiek der Steden'. De Koninklijke Commissie heeft, zoals voor de oorlog, op eenzijdige en dominante wijze getracht het gemeentelijk beleid naar haar hand te zetten.

De 'Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten', opgericht tijdens het 'Congrès de l'Union Internationale des Villes' te Gent in 1913, getuigde van haar kant van een brede belangstelling voor de wederopbouw van Leuven „met als hoofddoel door studies, raadgevingen en documentatie het de gemeenten gemakkelijker te maken bij de vervulling van hun taak” (8). Deze organisatie liet zich, terzelfder tijd als de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, in met het geval Leuven (9). Dit is betekenisvol voor de bittere wedijver tussen beide instellingen, die zelf het gevolg was van de krachtmeting tussen hun stedelijke visies en de confrontatie tussen naar vernieuwing hunkerende progressiviteit en in de wetgeving geankerde traditie. De confrontatie van de inzichten van de 19de eeuw en die van het opkomende modernisme, speelde zich af binnen administratie en politiek, eerder dan op het niveau van hun ideologische inhoud.

In Leuven bestond vóór de oorlog in vele opzichten een **plaatselijke bezorgdheid voor de eigen stad**. Tijdens de 19de eeuw had men getracht door verscheidene grote aanleg- en saneringswerken de oude bebouwing te hervormen, met het doel aan stadsverfraaiing te doen en het decor van de grote steden te evenaren. Dit bracht een omvangrijke produktie inzake rooilijnplannen met zich mee. Ook achtte de gemeentelijke overheid het nodig de deskundige hulp in te roepen van de Duitse stedenbouwkundige Joseph Stübben (10). Deze traditie in het stedelijk beleid kon zich verheugen in een levendige belangstelling vanuit intellectuele en artistieke middelen, in Leuven en daarbuiten, wat een interne en vrijblijvende gedachtenwisseling bevorderde aangaande het

welzijn en het fraaie uitzicht van de stad (11). In deze kringen bestond een overeenstemming over een globaal stadsimago, dat we in de ontwerpplannen terugvinden, zowel vóór de verwoesting als tijdens de wederopbouw.

De belangstelling van een modernist, Raphaël Verwilghen

Bij het begin van de oorlog behoorde Raphaël Verwilghen (1885-1963), ingenieur van de burgerlijke bouwwerken bij het Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, tot een groep bevoorrechte lui die gevoelig waren voor de uit Groot-Brittannië afkomstige nieuwe ideeën. Theorieën kwamen opzetten die een radicale oplossing zochten voor de situatie van de geïndustrialiseerde steden. De overbevolking en de onheilzame, asociale leefomstandigheden in deze steden, maakten een overdachte reorganisatie noodzakelijk met het oog op een nieuw stedelijk functionalisme.

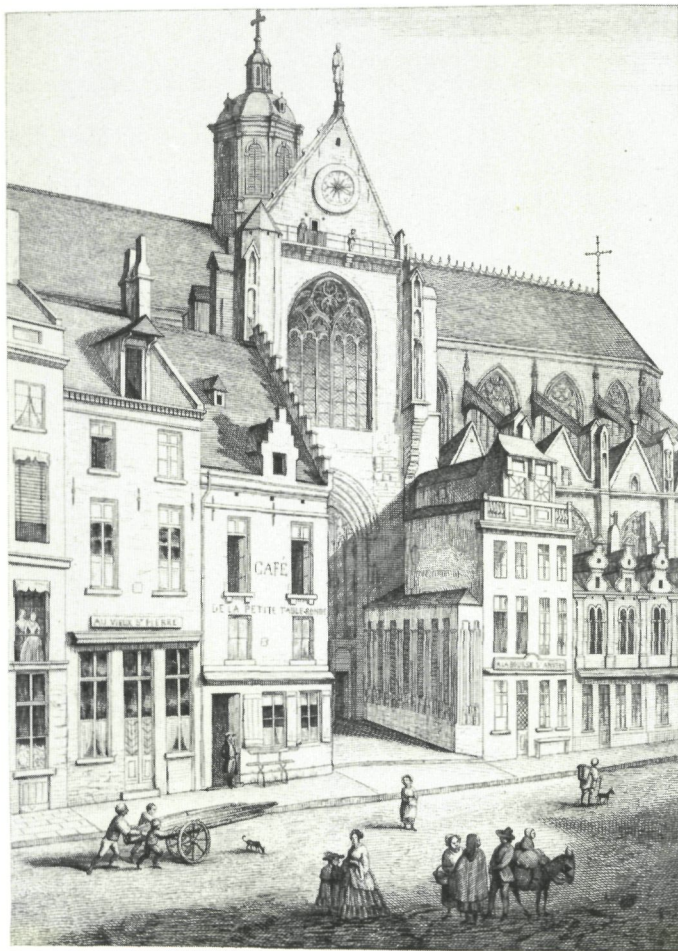
Bij gebrek aan een voldoeninggevende theorie enerzijds, en door de urgentietoestand van de verwoestingen anderzijds, voelde Verwilghen er zich toe verplicht van bij het begin van de oorlog de problematiek van de Belgische steden te analyseren, ter voorbereiding van een stedenbouwkundige theorie en een pakket van professionele werkinstrumenten. Het is in die zin dat het project van Verwilghen voor '**De aanleg van het Leuvens stadshart**' (12) moet worden begrepen. Het was een oefening die diende om zijn ideeën over stedelijk tracé en compositie te helpen omschrijven.

Town Planning - het woord 'Urbanisme' verschijnt bij Ver-

wilghen pas enkele jaren later - moest volgens hem bestaan uit een omvattende wetenschap (13), waarin wetgevende maatregelen voor hem een zeer voorname plaats dienden in te nemen. Verwilghen vroeg zich af, zich de Engelse voorbeelden voor de geest halend, hoe de bestaande wettelijke middelen aangewend zouden kunnen worden om desalniettemin „de noodzakelijkste hervormingen door te voeren”. Het meest doelmatige van deze middelen leek hem voor België de onteigening per zone voor openbaar nut van de percelen van de verwoeste gebouwen. In de ogen van Verwilghen was het vooral deze wet die bewees hoezeer België in deze materie steeds vooruitstrevend was geweest (14). De onteigening per zone liet, volgens hem, toe de moeilijkheden te omzeilen die voortvloten uit het eigendomsrecht: „Als de schadevergoedingen eenmaal betaald zijn, hoeft men zich inderdaad niet meer te bekommeren over privé-belangen; zonder ongemakken kan men dan de bestaande toestand verbeteren en de wijzigingen die men nodig acht in het aanlegplan voorzien” (15).

In deze context moet men Verwilghens belangstelling voor de wederopbouw van Leuven bekijken. Het ontwerp dat hij wijdde aan het geval Leuven, zal dienen als bijdrage tot de tentoonstelling van het 'Belgium Town Planning Committee' te Londen in juni 1915, en aan de 'Exposition de la Cité Reconstituée' te Parijs in juli 1916 (16). Toen hij zijn project uitwerkte, bevond Verwilghen zich in Le Havre, waar hij uitsluitend beschikte over een eenvoudig plan van Leuven, waarop de verwoeste panden waren aangeduid.

Zuidtransept van de Sint-Pieterskerk. Illustratie uit E. Van Even, *Louvain Monumental*.

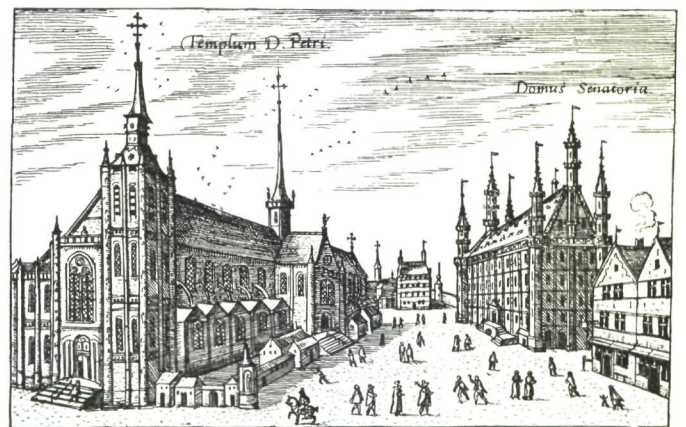
Stadsbeeld en nieuw historicisme

De verwoesting van het Leuvense stadscentrum stelde voor Verwilghen „een probleem van stedelijke esthetiek, van die aard dat het doorgedreven wijzigingen in de wegenis, of zelfs de volledige transformatie van het stadscentrum kan rechtvaardigen” (17). Verwilghen slaagde er dadelijk in de thema's van de 19de-eeuwse stedenbouw, zoals ze werden aangewend om plaatselijke stadsproblemen op te sporen, en zoals ze in de Belgische wetten en instituten waren ingeschreven, op intelligente wijze met elkaar te betrekken. De analyse die hij maakte van de Leuvense stedelijke structuur, poogde deze thema's te verenigen onder een gemeenschappelijke noemer, die hij later het 'Tracé der steden' zal noemen (18).

Hij onderscheidde enkele bijzondere moeilijkheden die om een oplossing vroegen. Vooreerst waren er twee belangrijke monumenten die het centrum van de universiteitsstad innamen: de Sint-Pieterskerk en het Stadhuis, „één van de bekendste bouwwerken ter wereld”, dat het gevaar liep door zijn omgeving te worden verpletterd „indien men er geen zorg voor draagt een te belevende nabijheid van buitenschaalse bouwwerken te vermijden, of te grote oppervlakten te bannen die het indrukwekkend karakter van zijn details zouden tenietdoen en hun harmonie zouden breken” (19).

In de loop van zijn uiteenzetting wordt het duidelijk dat het Stadhuis en de Sint-Pieterskerk de enige twee fysische omgevingselementen zijn die, omwille van hun integraal behoud, de rest van het ontwerp zullen determineren. Bij deze materiële infrastructuur sluit een ideële superstructuur aan die met zijn historicisme, zijn intuïtie en zijn functionalisme, de gietvorm is voor Verwilghens nieuwe aanleg van het stadscentrum.

In verband met eigentijdse discussies over stedenbouw, schuift hij enkele persoonlijke theoretisering naar voren die de overtuigingskracht van zijn analyses van het Leuvense stadscentrum moeten vergroten. Zo neemt hij een standpunt in in de toenmalige discussie over de ontmanteling van de monumenten, volgens Verwilghen „de vrucht van een geesteshouding die de kunstwerken slechts beschouwde buiten het materiële en utilitaire leven”. In het geval van de Sint-Pieterskerk verzet hij zich tegen de afbraak van de huizen die tegen haar flanken waren aangebouwd. „Wat ook hun oorsprong moge zijn, deze bescheiden bouwsels vervullen op perfecte wijze hun esthetische rol die erin bestaat een vergelijkingspunt voor het oog te bieden en de indrukwekkendheid van de kerk te vermeerderen, vooral dank zij hun beperkte hoogte en hun dichte beslotenheid tegen de kerk”. Verwilghen sluit zich hier klaarblijkelijk aan bij de mening van Charles Buls

De Grote Markt van Leuven in 1606. (Prentenkabinet, Stedelijk Museum Leuven)

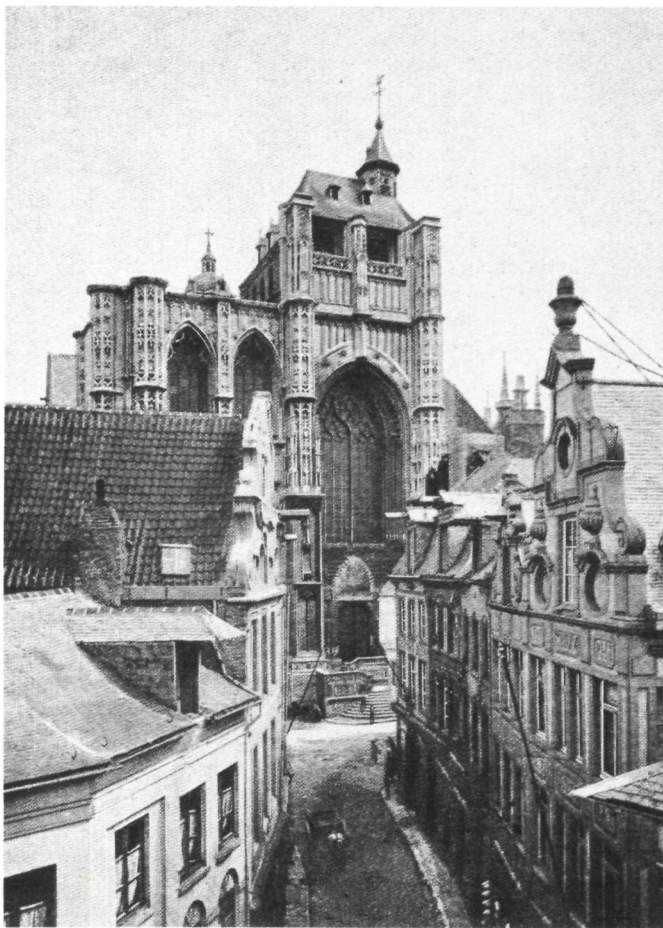
in 1910 en bij die van Stübben in 1911 (20). Deze laatste had zich al hevig verzet tegen de afbraak van de rij huisjes tegen het koor van de kerk in 1904: de Grote Markt had zo, volgens Stübben, haar animatie en haar commercieel karakter verloren. Charles Buls was van mening dat „de meest mishandelde van onze kerken de Sint-Pieterskerk in Leuven was. Haar kader was van alle zijden geschonden: op het Margarethaplein door een ongelukkig rechtlijnige rooilijn, achter het koor door de betreuenswaardige bres geslagen door de aanleg van de Stationstraat en de herbouwing van het Tafelrond, op de Grote Markt door de afbraak van de pittoreske huisjes uit de achttiende eeuw” (21).

Vital Vingerodt, auteur van het eerste wederopbouwproject in de schoot van het gemeentebestuur van Leuven, vertegenwoordigde zowat de drijvende kracht en het morele geweten achter de Leuvense initiatieven. Voor de oorlog al manifesteerde hij zich als een nauwlettend observator van stedelijke problematieken in eigen stad. Van deze periode stamt eveneens zijn thesis aangaande de afbraak der huisjes tegen de kerk (22).

Ook kanunnik R. Lemaire, professor en lid van de in 1914 opgerichte 'Rooilijncommissie' van Leuven, sloot in zijn theoretische uiteenzetting over de wederopbouw in 1915 aan bij dit standpunt (23). Lemaire evoceert de „magnifieke groep” van Stadhuis, Sint-Pieterskerk en Tafelrond in de lijn van een monumentaal historicisme, dat volgens hem dit „stedelijk landschap” van de 15de eeuw hiërarchiseert naargelang „zijn coëfficiënt van historische belangrijkheid en kunstzinnige schoonheid”. Lemaire meent dat deze drie autonome monumenten door hun onderlinge configuratie elkaars meerwaarde betekenen. Later werd deze eenheid aangetast, onder meer „in de 17de eeuw door de bouw van grote huizen rond het koor en tegen de zuidflank van de collegiale kerk, die de voorlopige kraampjes uit de 16de eeuw vervangen”. Verwilghen denkt van zijn kant dat oude monumenten pas hun valorisatie verkrijgen langs een perfect omgevingskader, zoals dat voor het Stadhuis het geval was tijdens de middeleeuwen, „toen het omgeven was door lage puntgevelhuizen die voor de kerk een plein vormden dat de blikken van de toeschouwer goed afsloot” (24). Eerder dan, zoals Lemaire, zijn toevlucht te nemen tot een archeologische studie van de oorspronkelijke staat van de Grote Markt, stelt Verwilghen zich tevreden met een intuïtieve uiteenzetting over het materiële kader dat dit stedelijk schilderij zou moeten omlijsten. Hoewel hij het woord nauwelijks gebruikt, tracht hij klaarblijkelijk rond de gotische Sint-Pieterskerk een pittoresk effect te scheppen, wat als esthetische bekommernis rechtstreeks in de lijn ligt van de ideeën van Charles Buls en vooral van Camillo Sitte.

Globaal kan men zeggen dat Verwilghen een stedelijk kader schept dat aan twee principes voldoet: **verrassende verscheidenheid** en **contemplatieve monumentaliteit**. Het eerste principe drukt hij uit in termen van concurrentie en vergelijking, schaal van de afmetingen, stijl, dimensies en hoogten, en van een uitwisselende afwisseling van straten en pleinen. In deze optiek plaatst hij eenvoud en nederigheid naast dominantie. De contemplatie - in de eerste plaats van religieuze monumenten - vereist volgens Verwilghen een omgeving van intimiteit, kalmte en harmonie. Evenals de huisjes tegen de kerk „spelen de huizen aan de overzijde een esthetische rol van vergelijking en verschil in schaal. Ook deze gebouwen moeten bescheiden zijn van afmetingen, en van beperkte hoogte”. Het Stadhuis tegenover de Sint-Pieterskerk lijkt afbreuk te doen aan deze regel. „Maar men moet toch vaststellen dat dit gebouw, ondanks zijn vrij opvallende dimensies, de kerk helemaal niet benadeelt. Zijn architectuur is er één van afwerking en harmonie, een soort van gebeeldhouwde symfonie die ontroert zonder te overweldigen of te verdoven.(...) In het geheel dat de kerk omgeeft, is het Stadhuis eenvoudigweg een dominante, vergelijkbaar met zulke overlappende voluten die de sobere biezen van een renaissance-omlijsting be-

kronen. 't Zou zonde zijn zo'n rijkdom te herhalen”. Men merkt het scherpe onderscheid dat Verwilghen maakt tussen de samenstellende onderdelen van de gebouwde omgeving: „Bovendien moeten de stijl, zowel als het volume van de andere gebouwen op de Leuvense Markt te allen prijze eenvoudig en bescheiden zijn”. Een nog grotere verscheidenheid is er nodig „volgens de principes die het eigenlijke tracé van straten en pleinen regelen die zich in de nabijheid van gotische kerken bevinden”. Verwilghen verzet zich hier krachtig tegen voorgaande verwezenlijkingen die toegeschreven moeten worden aan de 19de-eeuwse theorieën: „De ideeën in verband met deze materie hebben, sinds 1860, een hele weg achter de rug. Het enige esthetische ideaal is niet meer het Haussmanniaanse, dat de vernieling van het oude Parijs rechtvaardigde, en wiens toepassing in onze provinciesteden verre van geslaagd mag genoemd worden. Op heden weet men dat er andere schoonheidselementen bestaan voor een stad, dan die welke weidse ruimten en verre perspectieven vereisten, en dat vooral onze gotische monumenten een andere stedelijke esthetiek postulieren”. Verwilghen vindt een alternatieve oplossing door zich, naar het voorbeeld van Sitte, op het verleden te inspireren: „Het volstaat een blik te werpen op de plattegronden van onze oude steden om te zien hoe het tracé van straten rond een of ander belangrijk gebouw bijna altijd op het geheel of op belangwekkende partijen ervan - op een toren bijvoorbeeld - een aanzienlijk aantal treffende doorkijken biedt: rechtstreekse zichten bij de uitmonding van een straat op een openbare plaats naast het gebouw, onrechtstreekse zichten over de huizen heen die een uitgekozen voorplan uitmaken. Bij een nieuwe stratenaanleg in stadskwartieren die oude waardevolle gebouwen omgeven, zou men zich door dezelfde bekommernissen moeten laten leiden”.

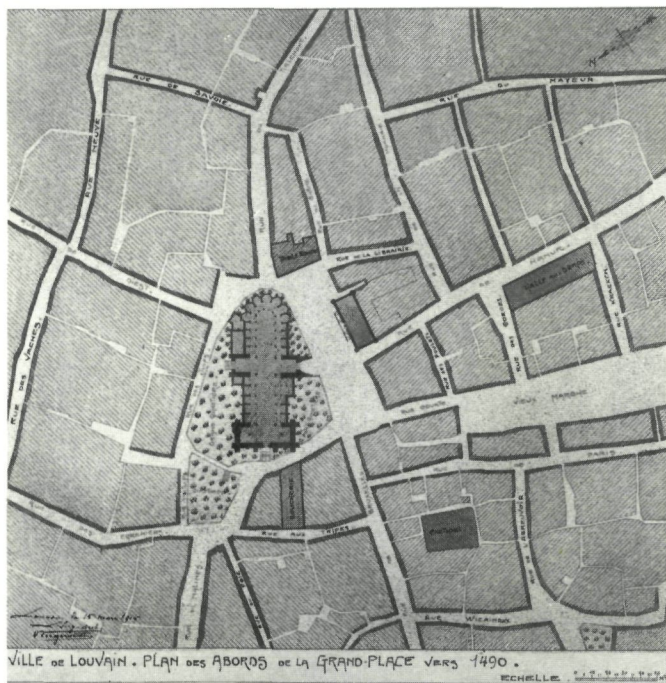

Zicht op het hoofdportaal van de Sint-Pieterskerk vanuit de Slachthuiswijk. Illustratie uit E. Van Even, *Louvain dans le passé et le présent*.

Verwilghen voorziet dan te Leuven een stedelijk landschap dat in het bijzonder geschikt is voor een wandeling en een bezoek. „Wat de kerk moet omgeven is dus eigenlijk geen openbare plaats of een soort van ronde arena die het gebouw omringt, maar een opeenvolging van straten, die de verbinding bewerkstelligt tussen meerdere pleintjes die zelf slechts verbredingen van de straat zijn. Wat belang heeft is niet een totaal perspectiefisch beeld van het gebouw te voorzien, maar wel een zo groot mogelijk aantal interessante gezichtspunten die een gunstige voorstelling van het gebouw bieden”.

Wat de pleinen en de eigentijdse discussie errond betreft, herneemt Verwilghen de ideeën die zich sinds de 'Städtebau' van Camillo Sitte hadden gevormd en die de verschillende soorten pleinen trachtten te catalogiseren naargelang hun functioneel gebruik en hun morfologisch karakter. In de ogen van Verwilghen, bestaan er drie duidelijk af te bakenen soorten pleinen: 'de eigenlijke openbare plaatsen' (bijvoorbeeld het forum van Brussel), 'de openbare plaatsen in de nabijheid van kerken' (bijvoorbeeld de Grote Markt van Leuven), en 'de kerkpleinen'. Hij maakt hier een genuanceerder onderscheid dan Camillo Sitte die zich, volgens Verwilghen, vooral had toegelegd op de eerste en ze 'zalen in open lucht' had genoemd. Naar aanleiding van de tweede soort pleinen, streeft Verwilghen het traditionele beeld uit het verleden na, „niet door de vorm te imiteren, maar door respect te hebben voor de ideeën die hun gebruik bepaald hebben”. Openbare pleinen in de nabijheid van (gotische) kerken „vormen in zekere zin een verbreding van de omliggende straten. Ze zijn ondergeschikt aan de kerk, en hun oppervlakte moet beperkt blijven, maar toch voldoende om de nodige afstand te kunnen aannemen voor een passende contemplatie der meest interessante delen van het gebouw”.

Reconstructie van de Grote Markt door V. Vingeroodt. (Archief K.C.M.L., Brussel)

Verwilghen toont zich ook zeer beslist in verband met de kwestie van het kerkplein, die sterk te maken had met het ontmantelingsprobleem van oude gebouwen, en die volgens hem één van de meest delicate oefeningen van de 'Town Planning' was. „Onderzoeken we maar de architectuur van onze kathedraalgevels. Hun karakteristieke elementen zijn de beperkte dimensies van het por-

taal, de donkere schaduwen, de beeldhouwde ornamentiek die rijker is dan voor elk ander deel van het gebouw. Men voelt zo aan dat deze elementen rond zich minder ruimte vragen dan om een toren te bewonderen, en dat ze meer intimiteit opeisen dan men op verlaten kerkpleinen kan vinden”.

Opvallend is zeker het intellectualisme dat aan de basis ligt van deze stedelijke omgeving, die in gedachten wordt opgebouwd, vertrekkende van een verscheidenheids- en monumentaliteitsprincipe, en met de bedoeling voor de bezoeker een aangename verrassing en een bijna religieuze contemplatie mogelijk te maken. Verwilghen personaliseert hier de bouwer van de stad, wanneer hij het evenwichtige plan schetst voor een mystifiërend landschap volgens de ideeën die hij heeft weten te ontdekken in de overgebleven voorbeelden van de middeleeuwse sites, zoals de oude centra van Brussel en Leuven, en de omgeving van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen, of in het tegenvoorbeeld van de toen recente hervormingen rond de Sint-Goedelekerk in Brussel (25). De analyse die hij van deze stadsomgevingen maakt, wil het formele systeem doorgronden van hun straattracté en hun bebouwingsarchitectuur, voor zover dit opzet aanwezig is in deze historische sites. Dit laatste probleem van de stedelijke interpretatie is Verwilghen trouwens niet vreemd: „Het is zeker een vrij naïeve illusie te geloven dat men heden - om zelfs maar een beoordeling te geven over die bewonderenswaardige creaties uit een periode toen kunst een maatschappelijke uiting was - beter geplaatst is dan hen die in staat geweest zijn om ze te verwezenlijken”.

Voor Verwilghen is de zorg van de voorouders om de openbare monumenten een waardeerbare positie te verlenen, manifest: de complexe structuur van straten en pleinen, rond de kerken en het spel van silhouetten en volumes, weven een netwerk van zichtpunten en gedeeltelijke perspectieven, nodig om het monument te laten uitkomen. De bewondering van het gebouw wordt bijgevolg niet zozeer een uitsluitend visuele bezigheid, maar voor alles een intellectuele: de toeschouwer zal pogen een totaalbeeld van het gebouw te reconstrueren door de 'puzzel' van zichtjes voor de geest samen te stellen. Deze geestelijke inspanning enerzijds, en het feit dat men nooit aan dit totaalbeeld zal toekomen anderzijds, verwekken een mystieke contemplatie.

De omkering van de 19de-eeuwse stedenbouwkundige logica is klaar: hoegenaamd geen theatraliteit meer in de stadsaanleg. De rechte lijn op zijn Frans, die dictatoriaal het zicht wist te leiden, is ontmaskerd. De overbodigheid van het stedelijk personage in de neoklassieke stadsaanleg, is omgeleid naar de noodzakelijke aanwezigheid van de mens in het middeleeuws, of beter pittoresk stedelijk landschap. Doorheen de uiteenzetting van Verwilghen begrijpt men de hoofdrol die de wandelaar in deze omgeving speelt: hij neemt deel aan de stad dank zij zijn aanwezigheid. Het plan van het stadscentrum moet deze dynamiek uitdrukken door het tracé van een voetgangersparcours, een opeenvolging van straten en pleintjes.

Verwilghen definieert hier bijna visionair het principe van de voetgangersruimte: „De voetgangers die zich in de straten begeven die op de Grote Markt uitmonden, zullen niet alleen het plezier van een kortere weg ondervinden, maar zullen vooral kunnen genieten van een perfect architectonisch geheel en van de charme die ervan uitgaat. En ze zullen rustig het Stadhuis kunnen aanschouwen, dit breekbare juweel uit beeldhouwwerk dat in dit intieme kader in 't oog zal springen. De atmosfeer van kalmte en harmonie die dit plein zal beheersen, is eveneens gunstig voor de kerk. Het religieus gebouw vereist bij het aanschouwen een zekere overpeinzing en het is dus fatsoenlijker het gebouw het nabije geraas van een grote baan te besparen. Laat ons dus zoveel mogelijk het parkeren van wagens en de te dichte aanwezigheid van elektrische trams met hun kabelnetwerken vermijden” (26).

De esthetische opvoeding van het grote publiek

Tot hiertoe zou men een aanzienlijke overeenkomst kunnen ontwaren tussen de ideeën van Verwilghen en van hen die de werkelijkheid van de wederopbouw van Leuven bepaald hebben. Het 'Comité der Vooraanstaanden', dat op 19 oktober 1914 een onderzoek uitvaardigde „over de kwestie der wederopbouwwerken die met een, brede kijk moet behandeld worden naargelang de omstandigheden het toelaten en de noden van het moderne leven het vereisen” (27), richtte met dit doel de 'Rooilijncommissie' op. Deze was uitsluitend samengesteld uit leden van het 'Comité voor Oud Leuven', dat in 1910 was gesticht met het oog op de historische studie en de conservatie van de monumenten en kunstwerken uit het Leuvense (28).

Door het Comité werd in juni 1915 een vergelijkende tentoonstelling van de wederopbouwprojecten opgezet. Zeven ontwerpen werden voorgesteld. Zij waren afkomstig enerzijds van leden van de 'Rooilijncommissie' en van de 'Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen', en anderzijds van de kant van de 'Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten'.

Het ontwerp van de 'Rooilijncommissie', dat zich baseerde op het rapport van 26 oktober 1914 van Vital Vingerroedt (29), scheidde zich duidelijk af van de andere projecten (30). Nadat het officieus door de twee verenigingen was goedgekeurd, bevatte het in grote lijnen het latere resultaat van de wederopbouw van Leuven.

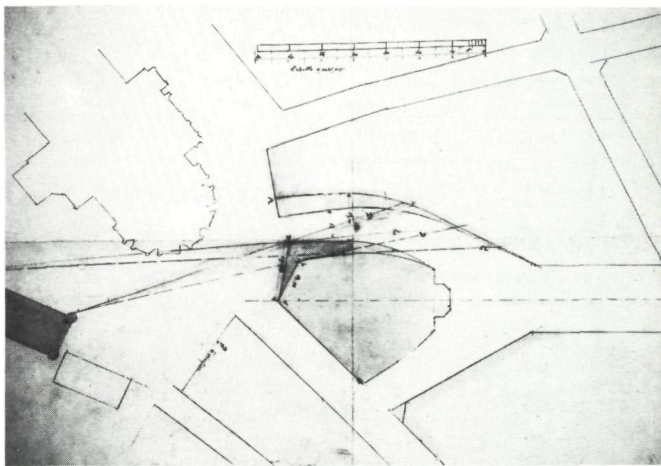
Lemaire poogt in zijn bij die gelegenheid verschijnende brochure, de theoretische onderbouw van dit ontwerp aan te geven. Op het eerste gezicht is er een duidelijke verwantschap tussen zijn ideeën en het historisch en traditioneel estheticisme zoals men dat ook bij Verwilghen kan terugvinden. Bij nadere ontleding worden de verschillen echter duidelijk. Lemaire legt inderdaad meer de nadruk op het **commemoratief monumentalisme van de site** en getuigt van een meer archeologische aanpak. Volgens hem kunnen de talrijke belangen die op het spel staan, herleid worden tot twee groepen: de ene zijn van morele aard, met name de historische en artistieke belangen, de andere zijn van materiële aard, vooral praktische en financiële aspecten.

De geschiedenis, zegt Lemaire, bezit op de eerste plaats de kracht der herinnering aan het verleden, „waaronder men voor alles de monumenten moet rekenen die de grote feiten uit onze geschiedenis weer oproepen, en de kunstwerken die de meest zuivere glorie voor ons land verzinnebeelden” (31). In verband met deze „kunstwerken uit het verleden” - Verwilghen spreekt integendeel steeds van „architecturaal kader” of „stedelijk geheel” - wijst Lemaire op „hun esthetisch karakter, dat wil zeggen dat ze, ongeacht hun ouderdom, in staat zijn in ons het schoonheidsgevoel te doen ontwaken en ons te plezieren door hun veruiterlijkte orde te aanschouwen”.

Men bemerkt de verschuiving in het architecturaal statuut van de historische monumenten in vergelijking met de opvattingen van Verwilghen, wanneer men deze „schoonheidscultus” bij kanunnik Lemaire analyseert: „Dit schoonheidsgevoel is één van de voornaamste factoren in het geluk van de ontwikkelde mens: het is samen met de kennis der waarheid, het meest kenmerkende, het meest nobele, het meest belangloze der menselijke genoegens. Aan zijn gelijken deze vreugde verschaffen is een daad van menslievendheid van dezelfde orde als zijn brood met anderen te delen”.

De stad, en meer bepaald het oude stadscentrum, wordt het voorwerp van een uitgelezen behandeling, die door middel van de kunstwerken uit het verleden, een voorbijge, zoniet ingebeelde glorie wil herstellen. Het welslagen van dit esthetisch beleid moet passeren langs een maatschappelijke filter die de deskundige ken-

nis scheidt van de platte onwetendheid. De „goede smaak”, „de esthetische opvoeding van 't groot publiek”, „de regels der kunst”, behoren tot de intellectuele beschikkingen die de deskundige kennis typeren. Voor de oorlog reeds, beriep Frische, hoofd van het Bureau van Openbare Werken in Leuven, zich op de „regels van de kunst en de goede esthetiek” om zijn saneringsproject voor het schepencollege te verdedigen (32), waarmee hij rechtstreeks verwees naar de impliciete verwachtingen waaraan zo'n project moest voldoen. Terzelfder tijd was het een bewijs van zijn eigen ontwerpvaardigheid. Vital Vingerroedt, lid van het Comité voor Oud Leuven, ontpopte zich in de jaren voor de oorlog al als een voorstander van de esthetische opvoeding van 't groot publiek (33). In 1914 stelde hij in naam van de Rooilijncommissie een **educatieve visie** voorop voor de herinrichting van de stad. Die bedoeling kon volgens hem niet alleen veruitwendigd worden door de aanwezigheid van monumentale en artistieke objecten, maar vooral door hun onderlinge schikking. De optimale inplanting van waardevolle architectuurobjecten zou het volk de hoge wijsheid van de ware stedelijke esthetiek bijbrengen.

Het schermblok en de zichtpunten op het stadhuis volgens het plan van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. (S.A.L.)

In die geest ontwikkelde hij na de verwoestingen een stedenbouwkundige theorie die het oude centrum aanzag als een soort 'dwangbuisomgeving' voor de voorbijganger, dit is een tracé van straten en pleinen, en van architecturale vormen, die opgevat waren om de voorbijganger een vooropgezette route te doen (onder)gaan. „Toegegeven dat een artiest altijd de plek zal kunnen zoeken en ook vinden van waar het Stadhuis onder de beste omstandigheden wordt waargenomen. Maar iedereen is geen artiest en de overgrote meerderheid van het publiek zou zich zelfs de moeite niet getroosten dit ware zichtpunt op te zoeken. Het is algemeen aanvaard dat dit hoofdzichtpunt moet gelegen zijn op een gedwongen passageplaats. Dat wil zeggen dat elke voorbijganger naar dit punt moet begeleid worden door een ingeworteld en opgelegd parcours. Deze stelregel moet zeker gevolgd worden in Leuven waar de esthetische opvoeding van 't groot publiek ten zeerste onvolledig is” (34).

Wetgeving en stedelijke esthetiek

De 'Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen' publiceerde in 1914 een 'Rapport aangaande de administratieve verplichtingen die te beurt vallen aan de openbare machten'. De auteurs waren haar voorzitter Lagasse de Locht en architect Paul Saintenoy (35). Beider hoofdbekommernis was een

middel te vinden om de bouwwerken van de particuliere eigenaars te reglementeren, „want één enkele onder hen kan een prachtige site verknoeien” (36). Los van het probleem van de reglementering van de bouwaanvragen, vinden we bij Lagasse en Saintenoy de problematiek omtrent nieuwe stadswegenis en wijktransformaties. Zij verwijzen hiervoor naar de algemene regels der stedelijke esthetiek, waarvan zij een meesterlijke samenvatting menen te vinden in het werk van Charles Buls (37).

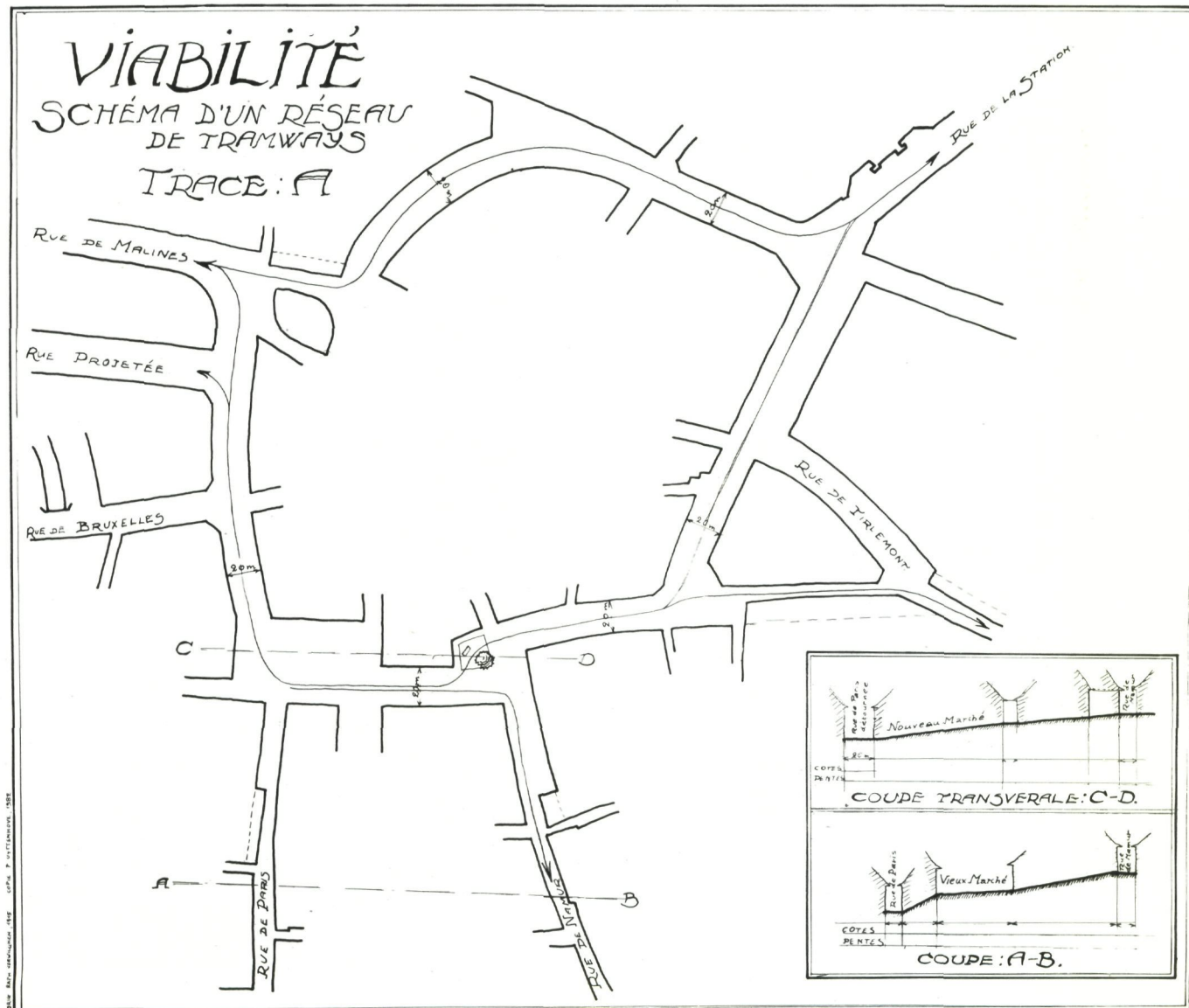
Deze scherpe scheiding tussen architectuur en wegenis, of nog tussen gevel (opstand) en tracé (plan), of tussen esthetische servituten en rooilijnen, is tekenend voor deze manier van denken over de opbouw van de stad. De opvattingen die in Leuven naar voren komen bij de vooroorlogse aanleg van de Stationstraat en bij de hervorming van de Slachthuiswijk, evenals in het project van Vital Vingerroet voor de Leuvense wederopbouw, als in de adviezen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, als in de juridische studie van de 'Speciale Studiecommissie voor de Wederopbouw van Belgische Steden en Gemeenten' (38), illustreren de toenmalige tendens om stadsbeeld en stedelijke groei via de administratie te controleren. Een ontleding van de wetten op de **onteigening (per zone)** (39) en op de **wegenispolitie** (40) toont de tweevoudige verzelfstandiging aan van privé- en openbaar gebied bij de samenstelling van de stad.

Inderdaad, dank zij de onteigening van hele stedelijke gebieden ziet men een onafhankelijke en zelfstandige hoeveelheid stadsteritorium ontstaan dat zonder historische, juridische of ruimtelijke verplichtingen kan worden behandeld. De rooilijnen - die eerder regelmatig en vloeiend zijn, niet alleen voor een vlotte verkeersafwikkeling, maar ook omdat ze bij de publieke bekendmaking van de onteigening textueel beschreven moeten kunnen worden - bakenen de limieten van het openbaar gebied af dat nu in één keer en op coherente wijze ontworpen kan worden.

Na onteigening en hervorming van een stadsbuurt boorden de rooilijnen zo een publiek domein af, verfraaid en geladen met het imago van het stadsbestuur, dat zich manifest wil bekommeren om de schoonheid en de gezondheid van de stad, daar waar deze rooilijnen voorheen de grenzen van de private eigendommen, langsheen de bochtige straten aanduidden.

De Belgische wetgeving bevond zich op het punt deze tweevoudige stedelijkheid te voltooien: de wetten van 28 mei 1914 breidde de gemeentelijke macht over het stadsbeeld uit door haar rechten aan te vullen met de controle over de 'schoonheid' der gebouwen (41). Op slag werd het stedelijk decor vervangbaar in al zijn visuele onderdelen, en de stad kon er zich dus toe lenen de aspiraties van een of ander gemeentebestuur te ondergaan.

Het openbaar domein was perfect kneedbaar geworden. Het

'Viabilité. Schéma d'un réseau de tramways' opgesteld door Raphaël Verwilghen, 1915. (Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

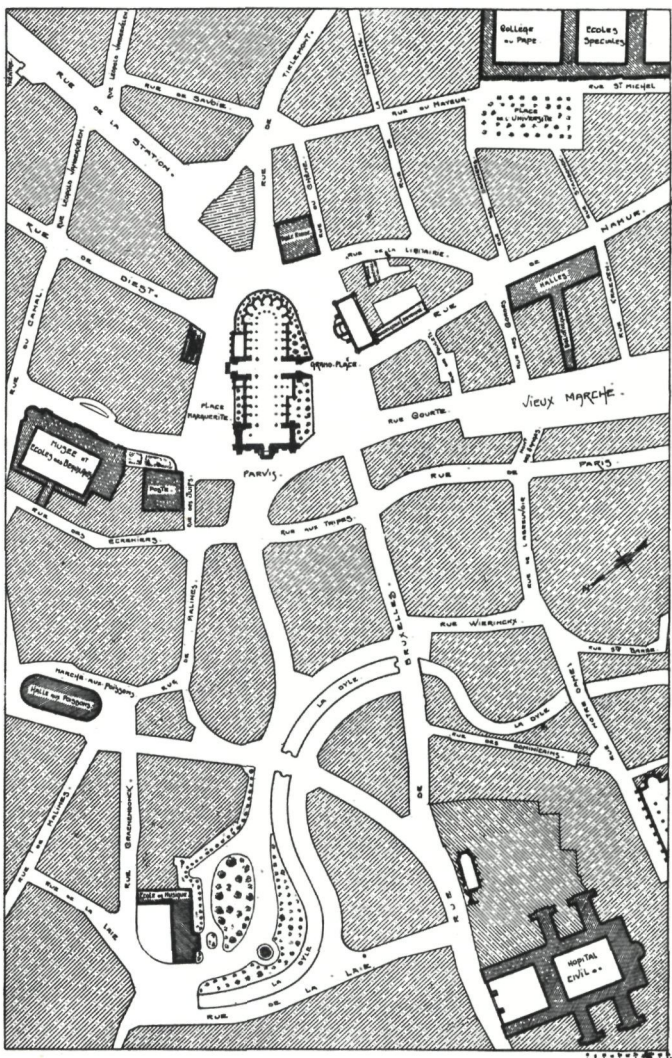
'De Speciale Studiecommissie voor de Wederopbouw' pakt in 1915 op vrijblijvende manier de kwestie aan van „de regels die moeten gevolgd worden bij de uitwerking der voorontwerpen” waarvan vooral „de diepte en lengte van de door de wegenis afgebakende percelen” en „de studie van de ondergrond: riolering, waterleiding, gas en electriciteit” (42) de aandacht van de particulieren moesten opwekken. Zo ook publiceert de 'Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten' in 1919 een studie over *De percelering van bouwterreinen* om een basis te leggen die de ondeugdelijke verkavelingen uit het verleden moet tegengaan (43).

De verzoening van de utilitaire en economische vereisten met de wetten van esthetiek en hygiëne, leidde tot theoretische bespiegelingen vol verwarring. Raphaël Verwilghen, wiens ideeën ons verleiden door hun heldere vooruitziendheid, voelt een conflict ontstaan tussen de esthetische belangen en de eisen van het moderne economische leven, die 'in het centrum van onze steden, of meer precies langsheen de drukke verkeersaders de aanwezigheid van zeer hoge gebouwen vereisen' (44). Dit probleem stelt zich volgens hem in weinig woorden: „Hoe kan men terzelfdertijd lage huizen rondom de oude kerken verlangen en kleinschaligheid voor de naburige pleintjes en straten die ernaartoe leiden, en eveneens rekening houden met de behoeften van het moderne leven en het ermee gepaard gaande groeiende verkeer?”

Vertrakkend van het feit dat Leuven alle eigenschappen bezit van een radiaal stadsplan, wil Verwilghen zijn ideeën uitvoeren door tussen de verschillende straalsgewijze stadsaders nieuwe verbindingen te leggen die de Grote Markt niet kruisen. Zijn oplossing houdt drie nieuwe straattractés in: verbindingen tussen de Stationstraat en de Naamsestraat, tussen de Naamsestraat en de benedenstad en tussen de Stationstraat en de benedenstad (45). De eerste twee trajecten doorsnijden een stedelijk gebied dat, volgens Verwilghen, bijzonder geschikt is om er universitaire gebouwen in te planten, die de „waarde van het kwartier zullen verhogen”. Zo vindt hij ook dat grote openbare gebouwen de plaats zouden kunnen innemen van de oude, verziekte huizen om het grondgebruik te optimaliseren. Het derde traject biedt eigen moeilijkheden omwille van de niveaueverschillen (46), en omwille van de deels uitgevoerde hervorming van de Slachthuiswijk, in een geest „die anders is dan de onze”. Verwilghen gelooft dat dit nieuwe wegennet het voertuigenverkeer uit het hart van de stad zal miiden.

zijn, bijvoorbeeld 14 tot 15 meter, om deze straten een architecturaal aspect te geven overeenkomstig hun lengte en hun belangrĳheid. (...) De straten die toegang verschaffen tot de Grote Markt en de kerk moeten integendeel hun huidige breedte behouden, en de aanpalende huizen moeten qua hoogte beperkt blijven. Ze moeten eerder klein zijn om de secundaire functie van de straat uit te drukken" (47).

Le Maire, die in wezen verkiest „te leven volgens zijn eigen tijdperk”, toont zich voorstander van een gematigd progressisme en verdediger van een voortdurende verandering: „Wij mogen een wijk geen weg of tramlijn ontzeggen - indien dit nodig is voor haar economische leefbaarheid -, onder het mom een oude brug

61

te willen bewaren. Noodzakelijkerwijze moet men in de creaties van het verleden voortdurende veranderingen en gedaanteverwisselingen invoeren. Zo is het altijd gegaan. Het bestaan zelf van een gebouw geeft het nog niet het recht te blijven voortduren (49). Dit progressisme zal volgens Lemaire altijd door de financiële kant van de zaak worden ingetoond. Lemaire relateert de moderne moeilijkheden door te verwijzen naar een soort positieve kennis: „Ziedaar meerdere belangen en meerdere factoren die tegensprekelijk lijken. Dat zijn ze ook, en het is een harde wetenschap en een lastige kunst om ze te verzoenen of te beoordelen door in een gegeven geval zo exact mogelijk hun respectieve belangencoëfficiënten te bepalen” (50).

Een compromisoplossing

In Leuven poogde men het dubbele probleem van de verzoening tussen het esthetische en het moderne, en van de door compromis bezwaarde overgang van ontwerpfase naar praktijk, zo goed mogelijk te overbruggen.

Toen een officiële nota vanwege de Administratie van Bruggen en Wegen (51) bij het begin van de oorlog uitvaardigde dat alle straten van de grote wegenis in het centrum van Leuven een breedte van 12 tot 15 meter moesten hebben en dat geen enkele bouwtoelating verleend mocht worden binnen bepaalde „voorbehouden zones” van het centrum, was het ontwerp van de rooilijnplannen meteen geconditioneerd. De manier die erin bestond de straten te verbreden om de verkeersstromen op te vangen, drong van toen af definitief in het denken van de verantwoordelijken in Leuven binnen.

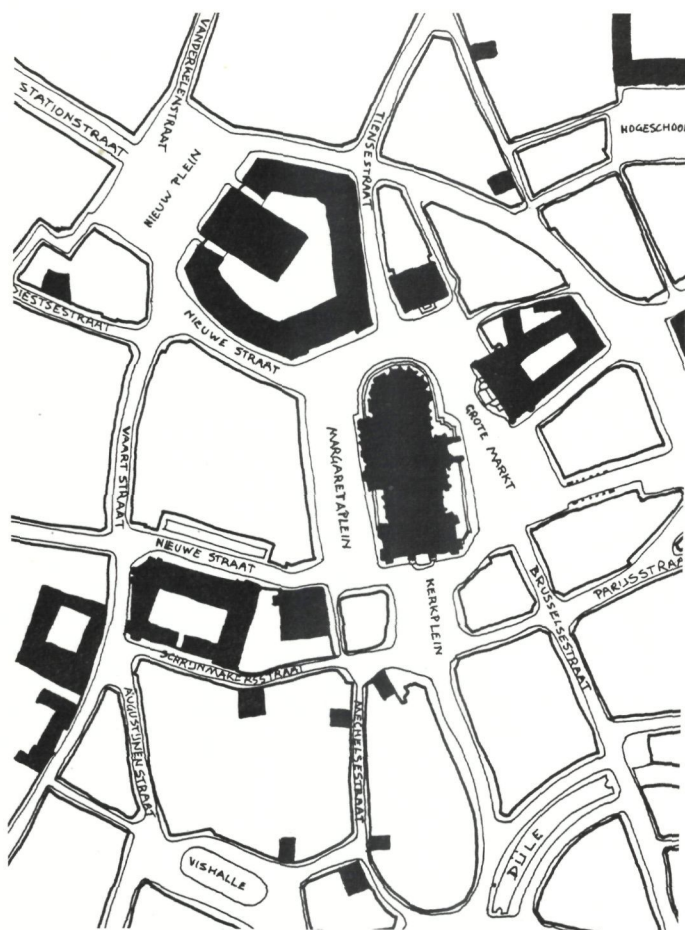
De plaats waar verkeersconflicten zich in Leuven het prangendst voordeden, was uiteraard de Grote Markt. In de ogen van Lemaire, die de gelegenheid wil aangrijpen om de fouten uit het verleden te herstellen, moet de Grote Markt alleszins het kruispunt blijven van alle grote stadsaders: „De doorstroming zal zoveel te soepeler verlopen nu al deze stadsaders van 7 of 8 meter op 12 meter zullen gebracht worden en het plein langs de zijde van de Brusselsestraat met minstens 300 vierkante meter zal vergroot worden”. Vingeroedt is van dezelfde gedachte en laat daardoor de optie vallen het verkeer rond te leiden via een systeem van omringende straten (52).

Nochtans bestond er een zware druk vanwege de 'Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten' in de zin van een weldoordachte ringoplossing voor het verkeer. Eén van de leden drukt als volgt zijn teleurstelling uit: „Ik droomde, Mijne Heren, van een gesloten en geborgen plein, dat het verdient - of zelfs vereist - als een schrijn het juweel van het Stadhuis te mogen bevatten, beschermd tegen het gebrom van het oneerbiedige verkeer en tegen het ultra-modernisme van auto's en trams, en via korte, bochtige straatjes verbonden met de weidse stadsaders die alles omgeven” (53). Volgens dezelfde bron volstond het in de nabijheid van de Grote Markt een nieuw en ditmaal modern centrum te creëren, waar alle hoofdrichtingen van het verkeer zouden samenkomen. De tendens naar een graduele verkeersafwikkeling, die de voertuigenstromen hiërarchisch en selectief over het grondgebied van de stad zou kanaliseren, werd door Oscar Francotte, beschermeling van de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten, in ontwerp gezet en voorgesteld op de tentoonstelling in Leuven in 1915. Vingeroedt vond echter dat „voor de rest de Leuvenaars nooit zullen toelaten dat het voornaamste verkeer niet op de

Zicht op het schermblok vanuit de Stationsstraat, 1915. Project vooropgesteld door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. (S.A.L.)

Wederopbouwplan voor Leuven door O. Francotte, 1915. (Kopie, Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

Grote Markt zou uitmonden: gewoonte is een tweede natuur, en deze gewoonte is bovendien te danken aan heel de geschiedenis van de stad'' (54). Het enige resultaat hiervan was het ontstaan van een scherp conflict tussen de Vereniging en de Koninklijke Commissie, en het bedrijven van een politiek favoritisme aan beide zijden.

Het geval van het schermblok

De doorbraak van de Stationstraat tot aan de Grote Markt werd vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw „in veelvuldige verhandelingen over stadsarchitectuur aangehaald als typisch voorbeeld van de onherstelbare schade, die door een tegenspoedige wijziging in het architecturale kader aan een historisch gebouw kan worden toegebracht'' (55). Personaliteiten als Henri Beyaert, Charles Buls, Cambier en Louis Cloquet hadden reeds het resultaat betreurd (56). Het gevolg van deze uit 1870 stammende stadsaanleg was immers dat „men het Stadhuis kon opmerken vanop een afstand die het onmogelijk maakte zijn grote verdiensten te onderscheiden. Wanneer men op een behoorlijke afstand was genaderd, was er niet de minste verrassing meer; er bleef dan alleen een soort gezichtsmoeheid over. 't Is betreurenswaardig! Men mag gerust zeggen dat dit prachtige monument het slachtoffer is geworden van de rechte lijn!'' (57). Hoe meer men de ogen richtte op deze esthetische vergissing, hoe meer men op zoek ging naar een onmiddellijke oplossing.

Tijdens de periode die aan de tentoonstelling voorafging, hadden de voorstellen van de 'Koninklijke Commissie voor Monumenten

Zicht op het terrein, bestemd voor het schermblok, huidig Fochplein. (Foto P. Somers)

en Landschappen', om het vergezicht op het Stadhuis te onderbreken door een reusachtig gebouw op te richten in de as van de Stationstraat, als prototype gediend voor alle voorgedragen ontwerpen. Dit 'schermblok' werd een dwangvoorstelling tijdens de Leuvense wederopbouw, zodanig dat zelfs meerdere architecten zich uitsluitend met dit probleem bezighielden. Lemaire motiveert deze architecturale optie als volgt: „Vanuit het oogpunt van het tracé, is de symmetrie het enige schoonheidselement van een rechte straat. De symmetrie is het grondbeginsel der orde. Ze ligt aan de bron van een primitieve schoonheid die toegankelijk is voor de simpelste geest, maar ze kan daarenboven een zekere rol vervullen binnen de grote kunst. Een geheel als de Stationstraat echter, die niets anders wil tonen dan haar rechtlijnigheid, moet deze te allen prijze bewaren. In een rechte straat ziet men niet zozeer de straat zelf, dan wel wat er aan het einde ervan ligt. Zulke straat kan pas behagen als van beide kanten, in haar aslijn, een symmetrisch gebouw het zicht afsluit. Dit gebouw moet zoveel te meer monumentaal zijn als de straat lang is'' (58). De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen propageerde het ontwerp van één van België's bekendste architecten uit de 19de eeuw, Emile Janlet (59).

De vooringenomenheid tegenover het schermblok verzwakte de interesse voor de andere probleemgebieden van Leuven tot een louter utilitaire bekommernis, maakte elke globale verkeersoplossing onmogelijk en verstevigde de sleutelpositie van de Koninklijke Commissie. Het mooiste bewijs van haar hulp aan de wederopbouw van Leuven was immers de fysieke aanwezigheid van haar autoriteit in de vorm van een perfect architecturaal werk. De presentie van de architectuur in de stad was onmiskenbaar duidelijker te begrijpen voor de niet-ingewijde stedelijke gebruikers, dan een stedenbouwkundige aanleg; de herkenning hiervan was minder evident.

Het schermblok was in de eerste plaats een politieke daad van institutionele zelfbevestiging. Bodson formuleert dit feit als volgt: „In schoonheid wederopbouwen - om maar eens een zinledige boutade te gebruiken - dat is, volgens de mening van die deftige geloofsschare van de Koninklijke Commissie voor Monumenten

en Landschappen, op het einde van de Stationstraat in Leuven de oprichting van een blok gebouwen opdringen, een opeenstapeling van slechte 'Renaissance', waarmee Emile Janlet ons altijd heeft begiftigd en waarmee hij ons nog altijd bedreigt! De kunstenaars, de gevoelsmensen zijn het erover eens 't zal afschuwelijk zijn - maar niemand zal in verlegenheid worden gebracht en onze machthebbers zullen er niets op te zeggen hebben... of van te vreezen hebben, en de publieke opinie zal zich niet beroeren, want het Schermblok zal geen moderne Architectuur zijn. Als de kunstenaars dit laten begaan, zal Leuven onder het mom van de Archeologie een griezel meer bezitten. (...) 'Town Planning': voor de Commissie zijn dat 'rooilijnen'"(60).

Om financiële redenen werd het schermblok nooit gebouwd. Het bouwterrein werd een openbaar plein met beplantingen, tot het in recente tijden werd ingelijfd bij de wegenis.

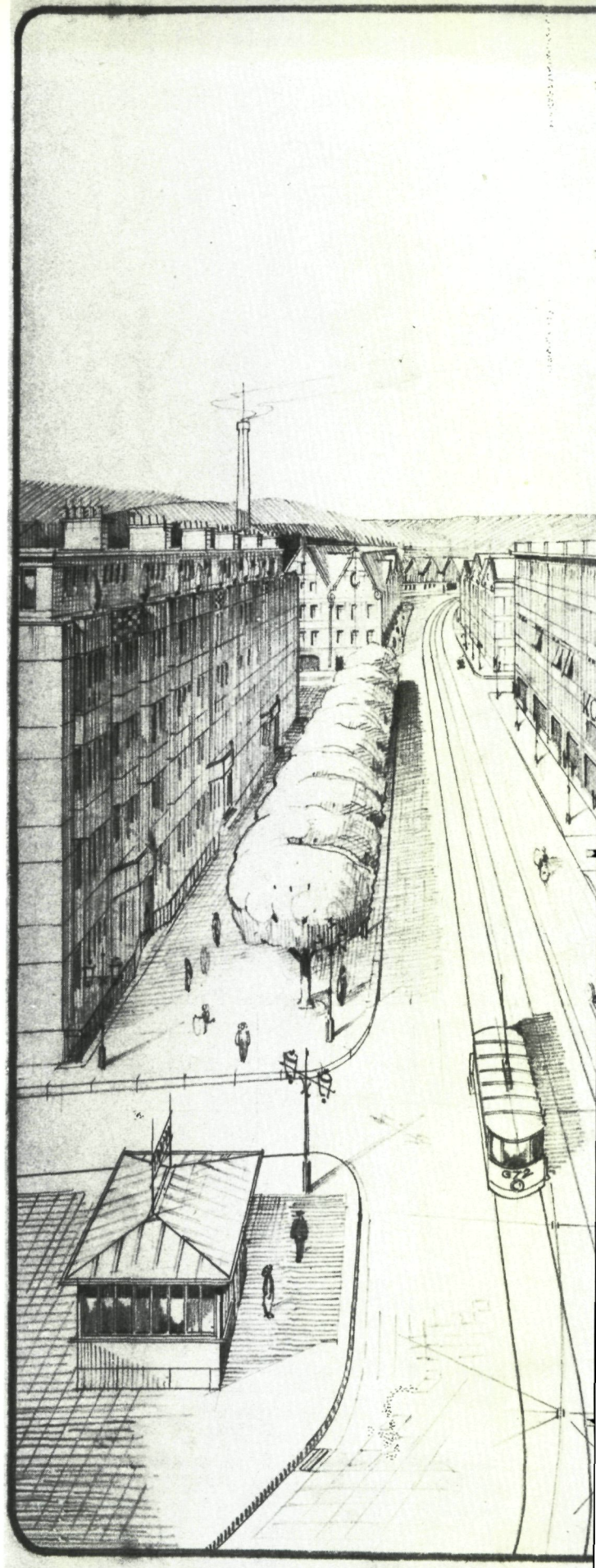
De macht der voorbeelden

Hoe ver stond men nu met die 'wetenschap der stedenbouwkunde' bij de wederopbouw van Leuven? Het antwoord vertoont twee aspecten: de **macht der voorbeelden** en **stugheid van het onbegrip**.

Zowel Lemaire als Raphaël Verwilghen beweerden zich te baseren op de theorieën van Charles Buls of Camillo Sitte-Stübben leek door de oorlog wat in ongenade gevallen. Deze morele erfenis werd helemaal niet verdoezeld; het was normaal de ideeën, voorbeelden en verwezenlijkingen van deze auteurs over te nemen en op het gepaste moment aan te halen. Zo bedient Lemaire zich van het voorbeeld van de Grote Markt in Brussel en van het San Marco-plein in Venetië, terwijl Verwilghen de voorbeelden van Sint-Goedele in Brussel, de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal in Antwerpen en andere aanwendt. Het aantal verwijzingen naar bestaande oorden en gebouwen is nog veelvuldiger in de geschriften van Lagasse de Locht en Saintenoy voor de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Van het Van Eyckplein in Brugge, tot de wijzigingen aan het Wapenplein in Namen of de rooilijnen van de Grasmart in Brussel, drukken deze stedelijke voorbeelden een welbepaalde keuze uit, die als illustratie werd aangewend om het onderwerp van de uiteenzetting kracht bij te zetten. Charles Buls toonde van zijn kant een verbazende kennis van stedelijke 'gevallen', die niet alleen in België waren gelegen (Steenstraat in Brugge, Leopoldkwartier in Brussel, etc.), maar ook in het buitenland (het stadsplein van Washington, Breitstrasse in Lübeck, etc). Het rijk geïllustreerde werk van Camillo Site - voldoende bekend - was hierbij toonaangevend.

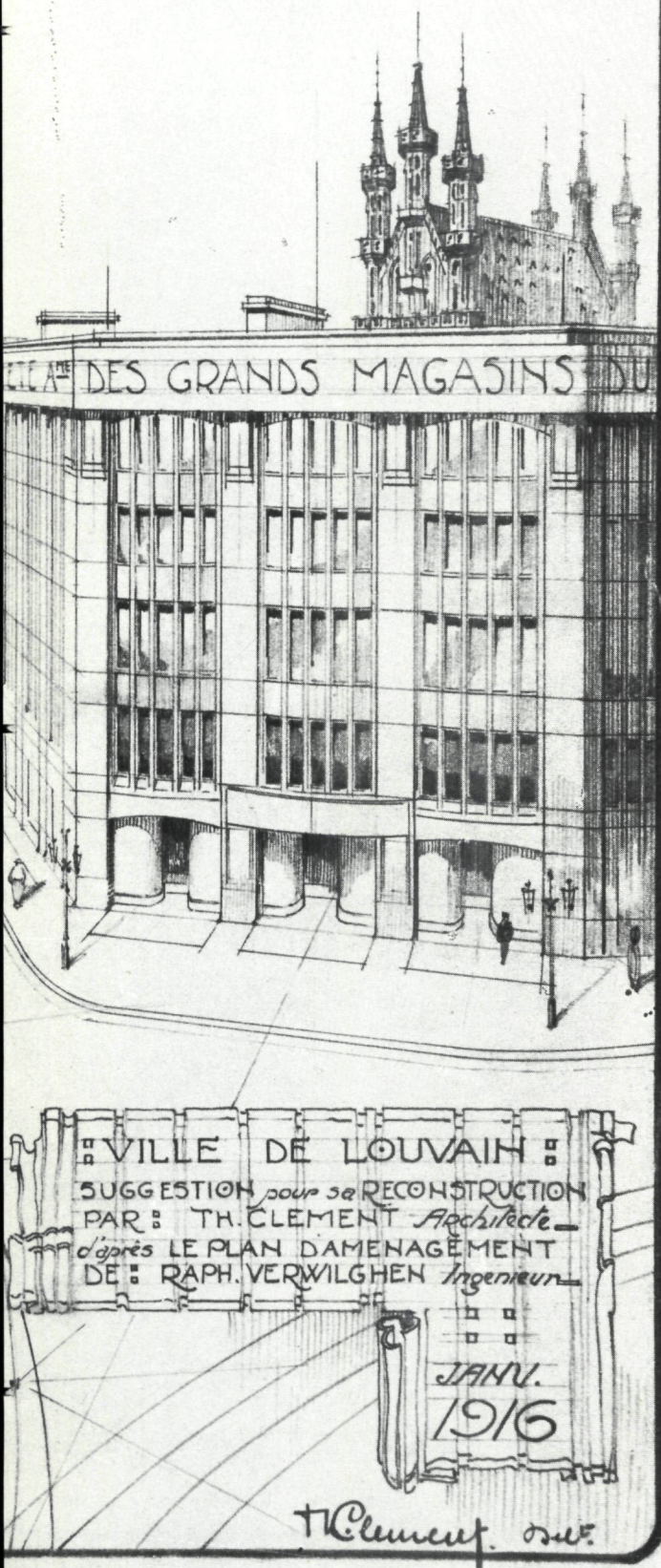
Ten gevolge van dit feit bestond er als het ware een staalkaart van alle sterke voorbeelden uit de stedenbouw - mislukkingen en successen - die voor architecten en esthetici als waarschuwing of ideaal model hun betekenis kregen. Deze verzameling liet de planners niet alleen toe hun projecten te illustreren, maar er ook een theoretische legitimiteit aan te verlenen. Het discursieve gebruik van deze typische voorbeelden gebeurde zonder veel discipline en niet zelden uit opportunisme. De vulgarisatie door het gebruik van geijkte voorbeelden werkte uiteraard een stereotypie in de hand.

Deze eerder visuele kennis van het patrimonium droeg bij tot de totstandkoming van een **speculatieve wetenschap der Stedelijke Esthetiek**, die zich door vergelijking en vormelijke imitatie van de voorbeelden verspreidde. Hieruit maakten zich automatisch ook geijkte oplossingen los voor stedelijke problemen van beperkte omvang, wat leidde tot een problematische visie op de stad. Deze visie droeg er zowel toe bij de stadswijken vormelijk en functioneel onder te verdelen als de diagnose te stellen van conflictueuze stedelijke gebieden.

'Ville de Louvain: suggestion pour sa reconstruction' door architect

Théo Clément, januari 1916. (Archief Verwilghen, K.U. Leuven)

De classificatie van het stedelijk milieu, naar het voorbeeld van Charles Buls' theorieën, had de bedoeling orde te scheppen in de ongebreidelde en chaotische uitwas van de 19de-eeuwse stad. Deze evolutie kon leiden naar een 'ontwerptypologie' (61), maar de handboektheorieën van deskundige auteurs en de dagelijkse praktijken in de steden bleven steken bij de samenstelling van een pakket min of meer omschreven gebruiksaanwijzingen voor de stedelijke componenten. De planner moest dan naar eigen talenten, inzicht en inspiratie van de voorbeelden zijn ontwerp opstellen. De artistieke intuïtie leverde dan wel de garantie voor het welslagen.

Vingeroedt had ooit deze genese van 'de elegante en juiste oplossing' toegeschreven aan drie voorwaarden van de ontwerper: het gezond verstand, de historische opzoekingen en de esthetische wetten (62). De drang naar wetenschappelijkheid is hier zeer groot: de esthetische wetten behoorden toe aan de 'wetenschap van het schone', gebaseerd op observatie en ervaring in de 'experimenten van een eeuw kunst van het steden bouwen'. Het objectieve fundament bestond want „le bon goût se prouve”.

De macht der voorbeelden lag eveneens aan de basis van de onoverbrugbare spirituele afstand tussen verschillende belangstellende organismen, net omwille van het gebruik van verschillende voorbeelden. Het gesloten systeem van uitwisseling en overeenkomst van ideeën binnen een organisme als de 'Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen' bewerkstelligde een zelfzekerheid die een eigen stedenbouwkundige micro-theorie benaderde. Het 'Raadgevend Comité voor het Stedeschoon van Leuven', de opvolger van de 'Rooilijncommissie', baseerde zich van haar kant op een diepgaande kennis van het Leuvens historisch erfgoed. Vanwege de Koninklijke Commissie bestond er anderzijds een groot onbegrip voor het gematigd modernisme van de 'Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten'. Maar niet zozeer dit onbegrip voor de standpunten van de ander, als wel de ideologische onverzoenbaarheid van beide visies, veroorzaakte die stugheid bij de contacten tussen instellingen. Het mechanisme van de stedelijke voorbeelden, dat bij het ontwerp leidde tot een juxtapositie van ideale elementen, kon zich immers niet verzoenen met de **totaliserende programmatie** van de moderne stedenbouwkunde, die de voorbeelden wilde ruilen voor schema's. Het artistieke genie gaf zich niet prijs aan de functionele logica.

Het functionalisme van Verwilghens project

De derde dimensie, de verticale opstand, die het stadsplan vervolledigt, nam een groot deel van Verwilghens denken in beslag. Esthetische servituten waren volgens hem onmisbaar om de rooilijnen met de architectuur te laten versmelten, wat speciaal de taak van de architect was. Verwilghens bekommernis komt onder meer tot uiting in de doorsneden die hij tekent bij de uitwerking van zijn ontwerp. Hij was hiermee de enige om de stedelijke ruimtelijkheid door dwarsprofielen en plattelanden voor te stellen (63) en om een eenheid na te streven tussen straatbreedte, gevelhoogte, diepte der percelen, volumes en gabarieten.

De planontwikkeling in Leuven verliep daarentegen enerzijds via rooilijnplannen (Rooilijncommissie), en anderzijds via de gevelreglementering (Raadgevend Comité voor het Stedeschoon vanaf 1916) binnen het stricte kader van het ter beschikking staande wettelijke instrumentarium.

Het beeld van het wederopgebouwde Leuven dat Verwilghen schetst in de beschrijving van zijn ontwerp, en dat geïllustreerd wordt door een tekening van Théo Clément uit 1916, is dat van een moderne stad. De nieuwe architectuur, de auto's, de elektrische trams en straatverlichting - nieuwe technologie toegepast op het niveau van de stad -, de brede en regelmatige boulevards in

functie van het snelle verkeer, de grote winkelzaken op zijn Amerikaans, de rokende fabrieksschoorstenen in de achtergrond, weerspiegelen Verwilghens geloof in de vooruitgang. De geïsoleerde, historische kern, waarvan de gotische torens boven de moderne gebouwen uitsteken en die ons aan zijn bestaan herinneren, is slechts een curiosum uit een toeristisch museum; het oude hart is onuitbreidbaar en onveranderlijk. Daarrond begint een andere stad met een universeel karakter. De enkele huizen in de verte in regionale vieux-neufstijl, zijn slechts tekenend voor de onzekerheid van de eerste modernisten.

Het project van Verwilghen viseert een programmatie die het hele stedelijke grondgebied omvat. In plaats van de stad te verdelen in afgescheiden, geografische samengestelde zones met verschillend karakter, vertrekt Verwilghen van de abstractie van het stedenbouwkundig programma. Dit is opgebouwd rond de basiselementen van de functionele werking van de stad: transport, huisvesting, publieke hygiëne, handel, industrie, esthetische en historische waarden, opvoeding, etc. De zinnige synthese van deze elementen zal een opbouwende invloed hebben op de stad, die nu geen maatschappelijke, maar een functionele eenheid uitstraalt. Ze zal volgens meerdere aspecten vergelijkbaar zijn met de functionele eenheden van de andere steden, en ondergeschikt aan latere regionale en nationale programma's.

Naar het algemeen plan van aanleg

Wat voor Leuven het einde van haar 'verfraaiingsopdracht' betekende, bleek voor Verwilghen het begin van een lange, stedenbouwkundige loopbaan te zijn. Het jaar 1919 zou de eerste grote confrontatie brengen tussen Verwilghens denken - en dat van de nationale overheid -, en de politiek van het Leuvense stadsbestuur.

De **Adoptiewet voor geteisterde steden** (64) voorzag de verplichte uitwerking van een algemeen aanlegplan voor de gemeente in het vooruitzicht van financiële en technische steun van de Staat. Het algemeen aanlegplan, dat reeds in het wetsbesluit van 25 augustus 1915 werd ingevoerd, was het sleutelbegrip in het stedenbouwkundig denken van Verwilghen, die trouwens mee aan de basis van het ontstaan ervan stond. Voor hem betekende dit het einde van de Esthetiek der Steden ten gunste van de wetenschap van de stedenbouwkunde (65). Het was afgelopen zich nog louter om wegenis en bouwreglementering te bekommeren: „De bouw van een stad stelt andere belangrijke vragen aan de orde. Het is van

belang als men een plan tekent, rekening te houden met alle economische, hygiënische en sociale factoren, die een invloed uitoefenen op de samenstelling van een menselijke agglomeratie, en haar toekomstige fysionomie bepalen. Om dit te bereiken zal men zich niet alleen moeten bezighouden met de wegenis, maar ook met de arbeidershuisvesting, de noden van de industrie en de handel, de vereisten van de sociale hygiëne. Men zal moeten rekening houden met het belang dat men vandaag aan de sport hecht en aan de lichamelijke ontwikkeling. Men zal moeten beantwoorden aan nieuwe betrachtingen in het sociale leven. Het plan van een stad moet de resultante zijn van deze bekommernissen en nog vele andere. Het vormt het programma van materiële verwezenlijkingen die de gemeentebesturen moeten voorzien om aan de behoeften tegemoet te komen” (66).

Verwilghen, die ondertussen directeur van de Bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten was geworden, benadrukte het belang van de wetgeving inzake stedenbouw om de nationale overheid een doeltreffende controle en een onontbeerlijk drukkingsmiddel op de gemeentebesturen te bezorgen.

Deze periode was beslissend in het beleid van de ruimtelijke ordening van België. Niet alleen is men getuige van de gestadige ontwikkeling 'van stadsbouwkunst naar stedenbouwkunde', maar de wetten op het algemeen plan van aanleg houden de verstoring in van de gemeentelijke macht over haar grondgebied en haar bevolking. Van nu af zullen de gemeenten een ondergeschikte rol spelen naast de macht van de Staat.

In Leuven brengt de bittere nasmaak van de Staatstussenkomst - in de persoon van de Hoog Koninklijke Commissaris (67) - een dubbelzinnig beleid met zich mee: naast het esthetisch toezicht in handen van het 'Raadgevend Comité voor het Stedschoon', stelde men een **Programma der grote werken** samen om de nationale overheid te plezieren (68). Het was een haast utopische - en daarom eerder cynische - ideaalvisie op de uitbouw en de werking van de stad die, in tegenstelling met de oorlogsperiode, een uitzonderlijk bemoederende zorg besteedde aan de opvoeding en de huisvesting van de arbeidersbevolking (69).

De moderne stedenbouwkundige beweging had gefaald wat te krijgen op de wederopbouw van Leuven en van het land in het algemeen. Was dit te wijten aan een theoretische, technische en politieke tekortkoming? Men zou inderdaad kunnen stellen dat het modernisme niet voorbereid was om het probleem van de wederopbouw op te vangen. Maar wij menen aan de hand van het geval van de Leuvense wederopbouw, de onweerlegbare weerstand van de plaatselijke en traditionele autonomie tegen de tentakels van een externe tussenkomst te hebben aangetoond.

Voetnoten

(1) Over deze oorlogsfeiten bestaat een overvloedige eigentijdse literatuur, o.a.:

Van Langenhove, *Comment naît un cycle de légendes. Franc tireurs et atrocités en Belgique*, Lausanne-Parijs, 1916.

P. Scholler, *Het geval Leuven en het Duitse Witboek*, Leuven, 1958.

F. Mayence, *L'armée allemande à Louvain et le livre blanc*, Leuven, 1919.

H. Degruen, *Les allemands à Louvain. Souvenir d'un témoin*, Parijs 1915.

(2) De meeste handelaars zagen zich verplicht winkel- en woonbarakken op te trekken om voorlopig hun activiteiten te kunnen verderzetten. In verband met de behoeftige toestand van de Leuvense inwoners, raadplege men:

J. Celis, P. Uyttenhove, *De wederopbouw van Leuven na 1914. Studie over de wording van een naoorlogs stadsbeeld*, K.U.L., Leuven, 1980 (niet uitgegeven verhandeling).

(3) Hiervan getuigen de veelvuldige brieven van de Leuvense Eigenaarskring aan het stadsbestuur tijdens het jaar 1915.

(4) De internationale verontwaardiging in binnen- en buitenland over de schandelijke brandstichtingen in Leuven, vinden we terug in meerdere kunstzinnig getinte werken uit die tijd:

Eugen Probst, *Belgien. Eindrücke eines Neutralen*, Zürich, 1916.

L. Dumont-Wilden, *Bruxelles-Louvain. Villes Meurtries de Belgique*, Bruxelles, 1916.

H. Kervyn-De Lettenhove, *La guerre et les oeuvres d'art en Belgique*, Bruxelles, 1917.

M. Vachon, *Les villes martyres de France et de la Belgique*, Parijs, s.d.

(5) De eerste vergadering van het Comité der Vooraanstaanden had plaats op 1 september 1914 onder voorzitterschap van professor Nerinckx.

(6) Allusie op een naoorlogse gevelspreuk: 'Ik herrijsch uit mijn asch, schooner dan ik wasch'.

(7) Met name door de wet van 28 mei 1914 en het Koninklijk Besluit van 29 mei 1912.

(8) E. Vinck, *Note annexe à la lettre de Monsieur Vinck du 13 janvier 1916*, (S.A.L., Stedelijke Archieven Leuven).

(9) Op 2 februari 1915 bezochten beide instellingen Leuven om de situatie van de verwoestingen te onderzoeken.

(10) J. Stübben, *Transformation du centre de la ville de Louvain. Note explicative*, Berlin-Grünwald, 1909, (S.A.L.).

(11) De grootste inspanning in dit verband dateert van het historisch werk van Edward Van Even, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895. Na deze auteur was het vooral Vital Vingerroedt die een uitermate minutieuze en weetgierige interesse voor Leuvens patrimonium opbracht.

Vital Vingerroedt, *Visite du quartier de l'abbatoir*, Leuven, 1909.

ID., *Notice sur les anciennes cryptes (?) de l'église Saint-Pierre à Louvain*, Leuven, 1905.

ID., *Le dégagement de l'église Saint-Pierre à Louvain*, Leuven, 1904.

(12) Raph. Verwilghen, *De l'aménagement du coeur de la ville de Louvain*, Le Havre, maart 1915 (niet uitgegeven tekst, Archief Verwilghen K.U. Leuven).

ID., *Plan description*, s.l.n.d., (niet uitgegeven tekst, Archief Verwilghen K.U. Leuven).

(13) „Le problème de la construction des villes a pris en ces dernières années, un aspect tout nouveau. Des questions qui jusqu'alors faisaient l'objet d'études spéciales, ont été groupées sous une étiquette unique, décorée du nom Town Planning, et sont aujourd'hui étudiées à un point de vue général”.

R. Verwilghen, *De la partie législative du problème de la construction des villes*, Londen, januari 1916, in *Recueil des conférences, organisées pendant la saison 1915-1916 par la Garden Cities and Town Planning Institute*, Londen, oktober 1916, p. 10-11.

(14) R. Verwilghen, *De la partie législative du problème de la construction des villes*, o.c., p. 11-12.

(15) R. Verwilghen, *De l'utilité de recourir à l'expropriation par zones lors de la reconstruction de nos villes détruites*, februari 1915, p. 6 (niet uitgegeven tekst, Archief Verwilghen K.U. Leuven).

(16) Brief van R. Verwilghen aan het schepencollege van Leuven, (A.R.V.).

(17) R. Verwilghen, *De l'aménagement du coeur de la ville de Louvain*, maart 1915, o.c., p.1.

(18) Het 'Tracé der steden' maakte deel uit van een triptiek dat alle wetgevendende maatregelen verzamelde die genomen moesten worden: „Même à ne s'en tenir qu'aux questions qui, par leur objet propre, se rattachent au problème de la construction des villes, on est déjà forcément amené à grouper les mesures légales correspondantes sous trois entêtes: le Tracé des villes, l'Habitat et l'Hygiène”.

R. Verwilghen, januari 1916, o.c., p.14.

(19) R. Verwilghen, maart 1915, o.c., p.2.

(20) Ch. Buls, *Esthétique des Villes. L'isolement des Vieilles Eglises*, Brussel, 1910.

J. Stübben, *Der Umbau der Stadtmitte von Löwen*, in *Deutsche Bauzeitung*, 65, 83, 18 oktober 1911, p. 713-715.

(21) Ch. Buls, *Faut-il préconiser l'isolement complet ou le dégagement partiel des grands édifices?*, in *Premier Congrès International des Villes*, Gent, 1913.

(22) V. Vingerroedt, *Le dégagement de l'Eglise Saint-Pierre à Louvain*, o.c.

(23) R. Lemaire, *La reconstruction de Louvain*, Leuven, 10 juni 1915.

(24) R. Verwilghen, maart 1915, o.c., p. 2.

Het verdere betoog over Verwilghens ideeën in verband met de ontmanteling van en de aanleg rond de Sint-Pieterskerk is opgesteld aan de hand van zijn geschriften over *L'aménagement du coeur de la ville de Louvain*, waarnaar reeds verwezen werd.

(25) In verband met deze laatste realisatie schrijft Verwilghen: „Augmentez leur surface (des places qui avoisinent l'église) et haussez leurs parois en conséquence: vous réaliserez certes l'aspect d'une salle, mais l'église se trouvera au milieu d'elle, comme au fond d'une cuve. C'est précisément l'effet que l'on est en train de réaliser à Bruxelles ou l'on remplace les maisons entourant l'église collégiale de Ste. Gudule par des édifices deux fois plus élevés; à peine quelques uns sont-ils construits que déjà l'on peut s'apercevoir du tort immense que l'on a fait à cet édifice”.

Idem, p. 11.

(26) Idem, p. 19.

(27) *Bulletin Communal de Louvain*, 19 oktober 1914, p. 422, (S.A.L.).

(28) Zie: *Comité du Vieux-Louvain*, in *L'Emulation*, XXXV, 1910, p. 17.

(29) V. Vingerroedt, *Commission des Alignements. Rapport*, Leuven,

26 oktober 1914, (S.A.L.).

(30) Het oorspronkelijk ontwerp werd meerdere keren gewijzigd na tussenkomsten van de twee belangstellende organisaties: *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie 1915*, Brussel, 1916.

Union des Villes et Communes Belges. Extrait du procès-verbal de la séance du 18 mars 1915, (S.A.L.).

(31) R. Lemaire, o.c.

(32) Brief van Frische aan burgemeester en schepenen van Leuven, Leuven 15 maart 1910, (S.A.L.).

Frische schreef hier in de hoedanigheid van auteur van het belangrijkste vooroorlogse stedenbouwkundig project in Leuven, nl. de sanering van de Slachthuiswijk.

(33) Zie de uitgebreide bijdrage van hem:

V. Vingerroedt, *Esthétique des villes. Le dégagement de l'église Saint-Pierre à Louvain*, in *L'Emulation*, XXIX, 1904.

(34) *Ville de Louvain. Alignements du bas de la Grand'Place, du Vieux-Marché, de la rue de Paris et de la rue aux Tripes*, s.d., (S.A.L.).

(35) Lagasse de Locht en P. Saintenoy, *La reconstruction des villes et villages détruites par la guerre de 1914. Rapport sur les devoirs administratifs incombant aux Pouvoirs publics*, in *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, 1914, p. 253-291.

(36) Idem, p. 257.

(37) *Esthétique des Villes. Rapport de M. Charles Buls*, Congrès international des Sciences administratives, Bruxelles, 1910.

(38) Commission Spéciale d'Etudes pour la Reconstruction des villes et Communes Belges. *Etude relative aux instructions concernant la reconstruction des Villes, des Agglomérations Industrielles et des Villages*, in *Bulletin Communal de Schaerbeek*, 17 juni 1915, p. 272-334.

(39) Gemeentewet en wetten van 1 juli 1858, 15 november 1867 en 27 mei 1870 over de onteigeningen.

(40) Samengevoegde wetten van 1 februari 1844, 15 augustus 1897 en 28 mei 1914 over de wegenispolitie.

(41) Zie: Albert Houtart, *Urbanisme en de wet*, Brussel, 1937.

(42) Commission Spéciale d'Etude pour la Reconstruction..., o.c.

(43) Union des Villes et Communes Belges, *Le lotissement des terrains à bâtir*, Brussel, 1919.

(44) R. Verwilghen, *De l'aménagement du coeur de la ville de Louvain*, Le Havre, maart 1915, o.c.

(45) R. Verwilghen, *Plan description*, s.d.n.l., o.c.

(46) Verwilghen geeft toe dat het hem aan noodzakelijke informatie ontbreekt om een gedetailleerd ontwerp uit te werken: nl. over de verwoeste

EX DOCUMENTIS

RAPH. VERWILGHEN

panden, over het stadsplan vóór de aanleg van de Stationstraat, over het ontwerp van Stübben voor de Slachthuiswijk en over het opmetingsplan van het stadscentrum.

(47) R. Verwilghen, o.c.

(48) *Esthétique des Villes. Rapport de M. Charles Buls*, o.c.

(49) R. Lemaire, *La reconstruction de Louvain*, o.c.

(50) R. Lemaire, o.c.

(51) Macquet, Ingénieur en chef directeur des Ponts et Chaussées, *Note relative aux alignements nouveaux à prescrire le long des rues de grande voirie, dans la traverse de la ville de Louvain*, Brussel, 6 maart 1915, (S.A.L.).

(52) V. Vingeroedt, *Comité Consultatif de l'Esthétique Urbaine. Rapport*, Leuven, 17 augustus 1916.

(53) Gheude, in Union des Villes et Communes Belges, *Extrait du procès-verbal de la séance du 18 mars 1915*, o.c.

(54) V. Vingeroedt, in Id.

(55) R. Verwilghen, *De l'aménagement du coeur de la ville de Louvain*, o.c.

Het geval van de aanleg van de Stationstraat werd reeds vermeld door J. Stübben in een artikel van 1877:

J. Stübben, *Gerade oder krumme Strassen?*, in *Deutsche Bauzeitung*, 11, 1877, p. 132-134.

(56) Volgens het *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie. 1915*, Brussel, 1916, p. 22.

(57) Henri Beyaert, aangehaald in Id., p. 22-23.

(58) R. Lemaire, o.c.

(59) Emile Janlet was o.a. auteur van het Belgisch paviljoen op de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1878, van bouwwerken in Doornik in samenwerking met Henri Beyaert, van het station in Mechelen, etc. Hij behoorde tot een elite van architecten die in navolging van Beyaert het gebruik van onvervalste materialen en de voorbeelden uit de Vlaamse renaissance uit de 16de en 17de eeuw promoveerden.

Zie: Jules Brunfaut, *Notice sur Emile Janlet*, Brussel, 1931.

(60) Bodson haalt in dezelfde paragraaf ook uit tegen de onkunde van de toenmalige stadsplanners: „Il n'y a pas d'illusion à se faire. Peu de nos

architectes, de nos artistes, comprennent l'ampleur de la science de l'Urbanisme et comment se réalisera le développement harmonique de nos cités. Presque tous ceux que établissent des projets de villes, en sont encore à l'ABC de leur éducation urbanistique, ils ne voient encore que le côté archéologique des choses; conception des aspects de la cité pour lesquels on prendrait modèle sur des quartiers anciens ou dont on voudrait la construction suivant les canons des 'styles' nationaux ou nationalisés; ceci devant impliquer un minimum d'aléas. Car il ne faut rien oser. C'est non seulement la consigne et la mode, bien pis, c'est de mentalité courante.

F. Bodson, *La Section Belge*, in *La Cité*, 1, 4-5, 1919, p. 60.

(61) Vgl., Marcel Smets, *The reconstruction of Leuven after the events of 1914*, Colloque. Villes en mutation. XIXème-XXème siècles, Crédit Communal de Belgique, Spa, 1980, s.l., 1982, p. 499-533.

(62) V. Vingeroedt, *Le dégagement de l'Eglise Saint-Pierre à Louvain*, o.c.

(63) Verwilghen kende de dwarsprofielen in de stedenbouwkunde van hun gebruik bij de planning van de Engelse tuinsteden.

R. Verwilghen, *De la partie législative du problème de la reconstruction des villes*, januari 1916, o.c.

(64) Wet van 8 april 1919.

(65) R. Verwilghen, *L'arrête-loi d 25 août 1915*, in *La Cité*, augustus 1919, p. 33-36.

(66) R. Verwilghen, *Une importante réforme de notre législation en matière d'Urbanisme*, in *La Cité*, juli 1919, p. 17-20.

(67) Leuven werd adoptiegemeente op 16 september 1919. *Bulletin Communal 1919*, Leuven, 1920, p. 380-383.

(68) Marcel Lens (directeur van het Bureau van Openbare Werken), *Le programme des grands travaux*, in *Bulletin Communal 1919*, Leuven, 1920, p. 384-390.

(69) De 'Société Anonyme de Louvain pour la construction de Maisons Ouvrières', plaatselijke afdeling van de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen (Société Nationale des Habitations à Bon Marché) werd opgericht in 1921. De nationale wet op de bouw van sociale woningen dateerde van 11 oktober 1919.

Summary

The Reconstruction of Dendermonde as the Construction of an Artificial Decor

In spite of the extremely miserable housing-conditions in Dendermonde after the first world war, the reconstruction has got a difficult start. Structural problems seem to have contributed to this: the town encircled by fortresses, pre-war developments had been impossible. But even the demolition of these ramparts did not bring about an immediate solution: local and national authorities disputed the purchase of the area and discussed the deflection of the river Dender. Consequently these areas were excluded for building.

The dereliction of the municipality with regard to the population makes its solicitude for the architectural rather hypocritical. The plea was for a reconstruction according to an architectural plan that divided the town in two zones: the main zone where one should strive after the realization of a preconceived picture, and secondary zones where the normal formalities only should be fulfilled.

Indications as to the front types were equally vague. The Dendermonde authorities stuck to the idea of prescribed types and in this context ordered town-architects to draw model plans for the reconstruction of the more important streets and squares. One may assume that similar plans revealed the interest for an ideal picture of the surrounding rather than the concrete concern for a reconstruction plan.

A row of 8 houses on the 'Grote Markt', a perfect reflection of a historically grown situation, was as good as completely destroyed during the war. Already in 1915 town-architect Sterck had worked out a plan for the reconstruction of this entity, that hardly recalled the pre-war outlook. He proposed an apparently arbitrary composition of related neo-fronts. Not the reflection on a destroyed reality but the personally coloured theory of one man, was the starting-point for this reconstruction. One created a prestigious décor based on an idealized architecture. A slightly altered project was carried out in 1921. A systematic front-typology has never been realized; apart from the Palace of Justice and the extension of the town hall, Dendermonde has been heterogeneously rebuilt. The desperate attempts for the artistic reconstruction of the 'Grote Markt' are hardly compatible with the synchronous gaps as far as working-class housing was concerned.

The Continuity of an Embellishment-idea during the Reconstruction. The Plan Viérin for Nieuwpoort (1906-1920)

The complete destruction of Nieuwpoort during the first world war might have been an ideal inducement to the realization of an entirely new architectural project. On the contrary however, embellishment-ideas out of the previous century have determined the reconstruction.

These ideas had emerged from the intention by local authorities to ameliorate the generally bad housing and living conditions of the working class, and from their conviction that a better physical outlook of the town should increase its economic and touristic attractiveness.

The initial projects for developing the town into a coastal resort and a port were doomed to fail because of their grandiosity; more small-scale initiatives aiming at the embellishment of the town and the extension of the centre, turned out to be more successful.

The re-arrangement of the road-system in 1903 was the immediate cause to the first actual embellishment and extension projects. The demolition of a row of 5 houses at the south of the Market, initially intended for increasing road safety, was still advocated when a new plan was worked out in 1904 no longer requiring this intervention for the same reason; the idea to dismantle large and important buildings had got the upper hand.

In 1906 mayor W. De Roo charged the architects J. Viérin and H. Carbon with making a maquette including the dismantlement of the hall and the Our Lady's Church, and a proposal for the houses to be built on the grounds that were to become free around the church. The architecture (neo-Bruges style) and the planning suggested in the maquette, were very popular by the local authorities and the better-off people, what would automatically attract investments on the dwelling-market (the systematic division of the classes in separate quarters was indeed advocated by the local authorities).

After the war Viérin was once more charged with drawing a comprehensive site plan and with leading the reconstruction of the more important public buildings. He proposed a functional zoning plan, in conformity with the pre-war intentions.

The town centre, which he attributed a more important function, was to be historically reconstructed in the 'original' local architecture. The vexed question of the southside of the Market was automatically solved as this spot had been completely destroyed in the war. A group of municipal buildings, forming a unity with the buildings preserved, should arise there. As to the immediate surroundings of the Market, an artistic reconstruction in the so-called Nieuwpoort style, was aimed at. But the neo-Bruges style, being introduced as the future architectural style of Nieuwpoort before the war, was paradoxically defended as the original architecture after the war (and thus called Nieuwpoort style). As such the striking difference between the pre- and post-war outlook of Nieuwpoort (including layout as well as architecture) was obviously being blurred.

Antwerp, Lier and Mechlin. A Debate Concerning Town Planning and Architecture on the Occasion of Three Reconstruction Contests

A reconstruction contest has been organised in either Antwerp, Mechlin and Lier, towns a historical spot of which had been seriously damaged during the first world war.

In Antwerp the 'Schoenmarkt' was at stake. The contest was concentrated on the 50 year old traffic problem on this market. The jury unanimously championed the principles that the existing traffic motion be reckoned with and drastic alterations in the old town be objectionable. The report of the jury revealed that no architectural qualities had been discussed, but that the concern was for ideas.

The 'IJzeren Leen' was the stricken area in Mechlin. The contest here organized by the municipality, was rather a question of prestige: the administrative shortcomings in wartime were to be compensated by a publicitary and arthistorical activity. The initial purpose to distil an 'aesthetic quarter' out of the projects was abandoned to the intention to gather ideas as a guide-line for architects.

The contest for the 'Vismarkt' in Lier was related to a series of monographs on war-stricken towns, organized by the 'Union des Villes et Communes Belges'. The monographs were to be the impetus to the reconstruction, in telling what the towns used to be like. Although Lier was intended to be an exemplary contest, the interest once again turned out to be for ideas.

The reconstruction contests are undeniably related to the plea for town planning to become an independent discipline. This implies a three-dimensional approach by the architect, who should not merely control the architecture of the front, (like in the 19th century) but planning aspects as well. The ambition to interrelate architecture and town planning becomes manifest in the projects of the contest architects, trying to create an overall picture of the environment.

Apart from the three-dimensional, the plea is still for modern architecture, opposed to the academic and the 19th-century neo-styles. The modern form is to be based on tradition, that is however a reputed one.

As the reconstruction architect created a picture of the environment transcending his capacities, his impotence is situated in his not incalculating the realizability of his plan. The reconstruction contests therefore seem to be rather pretences allowing the architect to escape temporarily from the conflict between project and realization and thus emphasize the discrepancy between architect and society.

Architect Richard Acke and House-building in the Frontal Area

The contribution of Richard Acke to the reconstruction is concentrated on working-class housing. This Courtrai figure, grown up in a cabinet-maker's family, became very active as an architect at about 1900. His most remarkable pre-war realization is undoubtedly the 'Vlaamsch Huis' in Courtrai, built in 1910-1913, that elicited the commentary of being 'a deed on the domain of modern art'. The several preliminary plans display the evolution from a building partly recalling a twin-house towards a more monumental building, concordant with its function as a society-house.

One may assume that Acke, by way of his entries for reconstruction contests for inexpensive houses - which did not however bring about actual projects - came into contact with R. Verwilghen who, being the director of the building-department of the 'Dienst der Verwoeste Gewesten' (Service of Devastated Regions), procured him several assignments for working-class housing especially in the frontal area.

The building-department stimulated the rebuilding method of the local population, viz recycling of materials left, in ameliorating the timber-framing principle. A new timber frame was available according to the design of Richard Acke. An amount of money was provided for each war-stricken to buy either building materials or a frame.

The production of standardized elements (doors, windows...) has been a more successful initiative. Out of a series of suchlike constituents, those made by Acke have been widely applied for farm-building and garden suburbs.

Meanwhile experiments with former building materials resulted in wattle-and-daub and loam-mortar houses.

The realization of social quarters, inspired on the English garden city ideas, was tried out in the frontal area. The Kalfvaart quarter in Ieper - the planning being by Verwilghen and the house-type projects by Acke - radiates plainness, unity and diversity.

Acke's post-war masterpiece was the cinema 'De Gouden Lantaarn' in Courtrai. The interior concrete skeleton was one of the first applications of this construction method on such a scale and for a public function.

In the last decade of his life Acke partially abandoned his architectural activity to a printer's and publisher's career, mostly editing the work of young poets making their debut. All of his work reflects indeed the interweaving of sobriety, complete control of the materialization and poetry.

Summary

From Town Architecture to Town Planning. A Modernistic Exercise by Raphaël Verwilghen

The burning down of Louvain in 1914 had evoked a burst of international indignation which was however aimed against the destruction of middle-class quarters, university buildings and monuments rather than against the wholesale human destitution. From the beginning of the war Raphaël Verwilghen, one of the privileged few to be influenced by the English theories on a radical and comprehensive solution for industrialized towns, was important as to the introduction of the new town planning science in Belgium and as to providing it with a theoretical basis and legislative measures. According to him the Belgian Expropriation Act was most favourable in view of reconstructing.

The Louvain Saint Peter's Church and Town hall determine the entire project of Verwilghen's study, because of their integral preservation. He disagrees with the advocates of the demolition of the houses built in the immediate surrounding of large monuments (like the Saint Peter's Church), stating that monuments gain value by a perfect entourage.

The urban tissue he creates answers to the principles of surprising diversity and contemplative monumentality. The diversity concerning concurrence and comparison, dimensions, styles and heights and the variation of streets and squares, might evoke aesthetic surprise. The variety of streets and squares is justified by medieval maps, where the urban tissue allowed for very striking vistas and viewpoints. The streets and squares in the Louvain reconstruction should at their turn provide the appropriate distance for a favourable contemplation of the most interesting parts of the buildings. This concept however presupposes an intellectual and not merely a visual attitude of the spectator: he should compose the 'puzzle' out of the separate viewpoints. This mental effort, together with the fact that the overall picture will never be reached, evoke a mystic contemplation.

Out of the local 'Committee of Prominents' arose the 'Alignment Committee', the ideas of which largely approached the ultimate reconstruction of Louvain. The main aim of the monuments, as proclaimed by the committee, is commemorative; besides, their aesthetic character should evoke a sensation of beauty. The mutual arrangement of buildings and artistic objects, contribute to this feeling.

Expropriation and road policy were considered to be essential to the control of the urban development. As such whole areas of public property were delimited, where local authorities could unboundedly take measures in favour of the monuments.

The reconstruction had moreover to reckon with the reconciliation of utilitarian and economic needs, and aesthetic and hygienic rules. In this context Verwilghen advocated a radial town plan with intermediate connections, not intersecting the heart of the town. These roads, occupied by high building, had to be very broad and have a commercial character. The old streets in the centre on the other hand, should retain the low building.

In reality however, the plan that all streets, including those in the centre, should be broadened, gradually pervaded the ideas of the authorities. There was another obsessive plan dominating the reconstruction: one intended to raise a 'screen building' in front of the town hall, in order to interrupt the vista on this monument, that was achieved by the extension of the 'Stationsstraat' till the 'Grote Markt'. This plan has never been carried out due to financial reasons.

The architects and aesthetes occupied with the Louvain reconstruction, were all inspired by examples from the past. These examples often provided a theoretical legitimacy for their projects but occasionally led to vulgarizations and stereotypes. The diversity of the examples (positive and negative ones) was moreover the basis for obstinate spiritual opposition among local organizations. The example juxtaposing ideal elements, could not be reconciled to the comprehensive program of modern town planning, substituting the examples for schemes.

Verwilghen's project for the Louvain reconstruction preserves the isolated historic centre, surrounded by modern town developments. His project aims at a program including the entire urban tissue and reckoning with all basic elements of a town planning program, viz transport, public health, housing, commerce, aesthetic and historic values, education...

The 1919 'Adoption Act on Stricken Towns' included the elaboration of a comprehensive planning for the municipalities, in view of financial and technical support by the state. A similar planning had always been one of Verwilghen's main pursuits. He emphasized the importance of the legislation on town planning for the state to get hold of the municipal authorities. These measures implied the steady development from town architecture to town planning, and entailed the subordinate role of the local authorities on the subject of territory and population. In reality however, modern town planning has failed to control the reconstruction of Louvain, and of the whole country.

Wederopbouwnummer Wonen/TABK

Voor diegenen die zich n.a.v. dit nummer van M & L verder interesseren en willen documenteren over de Belgische wederopbouw, is het maantnummer van het tijdschrift Wonen/TABK een aanrader. Het betreft een dubbelnummer (nr 4/5-1983), geheel gewijd aan de Belgische wederopbouw met bijdragen van M. Smets (De Belgische wederopbouw na 1914. Meer dan louter wetenswaardigheid), P. Uyttenhove (De herbouw van Leuven als stedenbouwkundig probleem), H.

Stynen (Opvattingen over het herstel van de halte Ieper) en M. Smets en J. Maes (Woningbouwexperimenten bij Roeselaars wederopbouw).

Belangstellenden kunnen dit nummer aanschaffen in de gespecialiseerde (architectuur-) boekhandel of door telefonische of schriftelijke aanvraag bij Van Loghum Slaterus b.v. Santvoortbeeklaan 21-23, 2100 Deurne-Antwerpen, telefoon 03/324.78.90. De kostprijs is 110 bfr.

11.

Alata quæ ventis agi nunc vult mola Ignota Romanis fuisse dicitur ..

De *Nova Reperta* is een unieke verzameling van originele prenten, die zeer gewaardeerd wordt door bibliofielen en kunstliefhebbers en die nooit eerder uitgegeven werd.

Een exemplaar bevindt zich thans in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen. De Stad Antwerpen verleent aan de Uitgeverij Erasmus toestemming tot publikatie.

De 'Nova Reperta' bestaat uit reproducties van koperetsen, die een aantal uitvindingen en ontdekkingen van de 16de eeuw in beeld brengen (ontdekking van Amerika, magneet, buskruit, boekdrukkunst, uurwerk, guajakhout en venerische ziekte, distillatie, zijde, stijgbeugel, watermolen, windmolen, olijfolie, suiker, polijsten van wapens, kompas, gravure, astrolabe). Ze werden naar ont-

werpen van de schilder Joannes Stradanus gegraveerd door Theodoor Galle en Jan Collaert II en uitgegeven te Antwerpen door Filips Galle op het einde van de 16de eeuw. Het album werd heruitgegeven te Antwerpen door Jan Galle in het midden van de 17de eeuw. Het is deze heruitgave die werd gereproduceerd.

De uitgeverij Erasmus biedt de 'Nova Reperta' aan in 3 op zichzelf staande kunst-mappen van elk 6 prenten. Elke afbeelding is voorzien van een beknopt commentaar.

Formaat: 325 x 405 mm op Cleopatra-papier van 180g/m², geveergeerd. Kaft uit zwaar karton van 300 g/m² met linnenpersing. Het werk bevat 4 pagina's met toelichting in het Nederlands, Frans, Engels en

Duits. Met medewerking van Dr. Leon Voet, Ere-conservator van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen en van Joost Buschmann, grafisch adviseur.

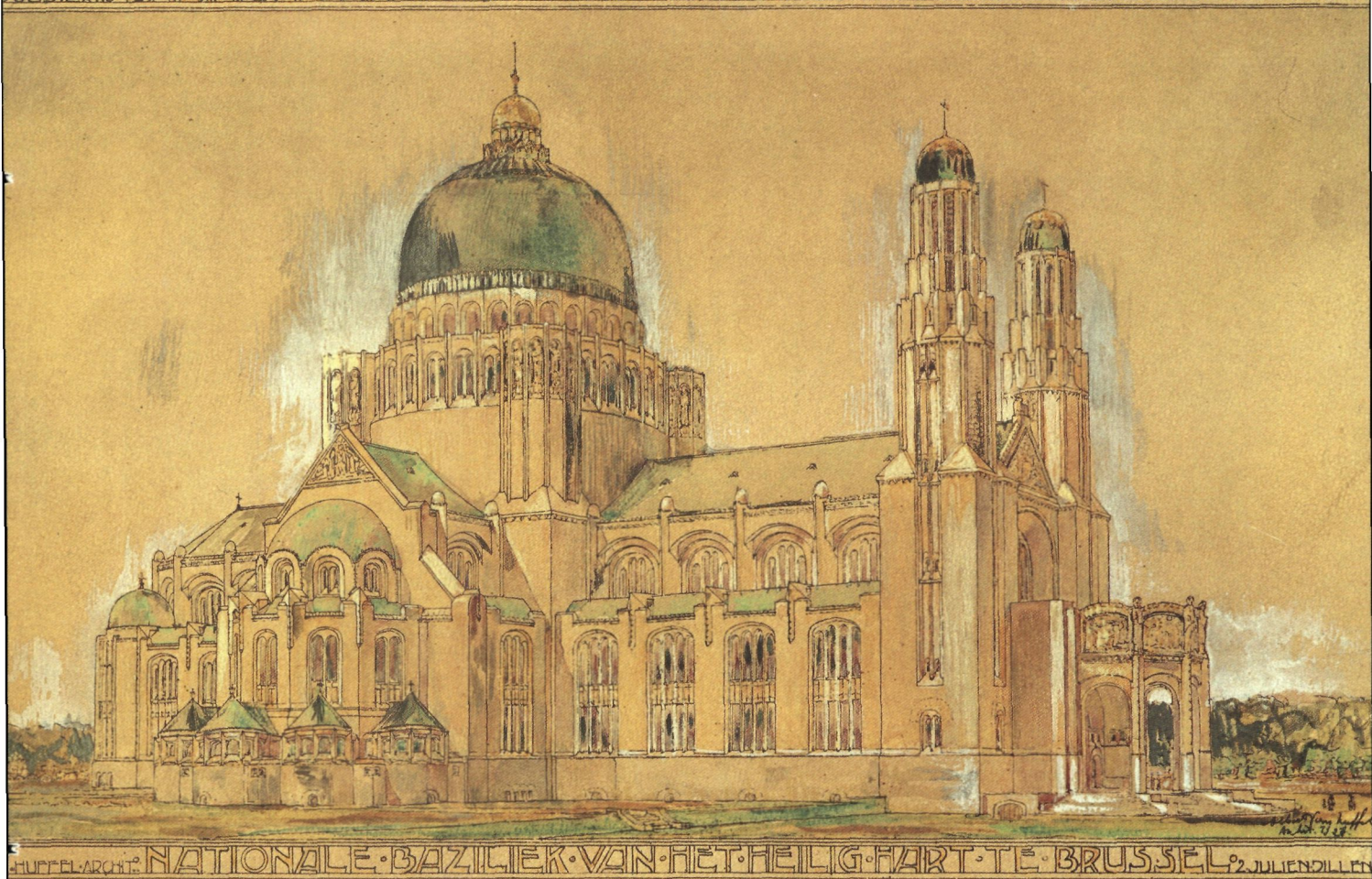
De normale prijs per map (6 reproducties) bedraagt 1250 fr. en het gehele werk 'Nova Reperta' (3 mappen van elk 6 reproducties) wordt aangeboden voor 3400 fr. Een reductie van 12% wordt echter toegestaan aan de M&L-lezer. Bij versturing van onderstaande bon naar uitgeverij Erasmus, Beschavingsstraat 2 te 2020 Antwerpen, ontvangt u één map voor 1100 fr. en kost het volledige werk 'Nova Reperta' u 2992 fr., BTW en verzendingskosten inclusief.

-12% voor

M&L-lezers

„Albert Van huffel (1877-1935). Een oeuvre van gevoel en rede”

door Marc Dubois

De Van huffel monografie is onderverdeeld in negen hoofdstukken, waarvan de eerste vijf een overzicht geven van de fasen tussen 1889 en 1935.

Tussen 1889 en 1896 volgt hij tekenstudies aan de Gentse Academie.

Tot 1903 werkt hij bij meubelmaker Verbeke; in deze jaren introduceert hij samen met O. Van de Voorde de art-nouveau te Gent.

Van 1903 tot 1912 is hij werkzaam voor het aannemersbedrijf Van Herreweghe en De Wilde. Van gewoon meubelontwerper werkt hij zich op tot de „artistieke ruggegraat” van deze belangrijke firma. Vanaf 1913 is hij zelfstandig architect en decorateur en werkt hij aan een beperkt maar zeer gedifferentieerd oeuvre.

De laatste vier hoofdstukken gaan dieper in op enkele aspecten van zijn realisaties zoals zijn stedenbouwkundig werk, zijn religieuze opdrachten, zijn onderwijsfase in Gent en Brussel en zijn project voor de Basiliek van Koekelberg. Eén van de hoofdbetrachtingen van het boek is dit door velen omstreden bouwwerk, ontworpen door Van huffel in 1921, zijn juiste plaats te geven in de Belgische architectuurgeschiedenis en tevens aan te tonen dat dit project niet los te koppelen is van zijn ander werk.

Zijn benoeming tot leraar door H. van de Velde gebeurde niet op basis van zijn werk voor de Basiliek maar omwille van zijn grote kennis en liefde voor de materialen, zijn streven naar de zuivere lijn en schoonheid en tevens zijn voortdurend zoeken naar het wezen van het ornament.

U kunt dit boek bestellen door overschrijving van 1150 fr. per exemplaar (port en BTW inbegrepen) naar rek. nr. 290-0204513-58 van Snoeck-Ducaju & Zoon n.v., Begijnhoflaan 464, 9000 Gent, tel. 091/23.48.97.

Gelieve duidelijk uw naam en adres en ook de titel van het boek te vermelden.

OUDE KERK DOOR EN DOOR
GESCHEURD. SCHADE GENOEG OM
HET GEHELE KUNSTWERK VOLLEDIG
TE SLOPEN EN TERUG OP TE BOUWEN.

foto: O.L.V. Kathedraal van Antwerpen

Slopen hoeft niet: N.V. E.C.C. restaureert
oude metselwerken, houten balken, natuursteen, beton,
enz... Lost extreme problemen probleemloos op. En
brengt tevens het herstelde op zijn oorspronkelijke
sterkte terug. Zonder hak- en breekwerk. Snel en zeker.

**NEEM LIEVER DE TELEFOON EN
BEL N.V. E.C.C. 03-828.94.95 (5 L.)**

N.V. E.C.C.

*Terbekehofdreef 50-52 - 2610 Wilrijk
Tel. 03/828.94.95 (5 l.) - Telex 73332 ECC*